

Вступ

Термін «історія» — давньогрецького походження і означає «розповідь про минуле». Цей термін вживається у двох основних сенсах: 1) історія — це процес розвитку природи та суспільства; 2) комплекс суспільних, гуманітарних наук (історична наука), які вивчають минуле людства у всій його конкретності та багатоманітності.

Серед 2000 наук історія посідає особливе місце. На відміну від інших наук вона розглядає процеси розвитку суспільства в цілому, аналізує всю сукупність явищ суспільного життя, усі його аспекти (економіку, політику, культуру), їх взаємозв'язки та взаємообумовленості. Історія — це процес, рух у часі і процес пізнання у часі.

Історія вивчає факти, події та процеси на базі історичних джерел.

Історія виконує кілька соціально важливих функцій. Визначення цих функцій дає можливість відповісти на запитання: для чого потрібно знати історію України? Без знання цієї історії неможливе відтворення та збереження минулого людства, засвоєння позитивних та негативних уроків її розвитку. Важливим є також порівняння основних аспектів розвитку провідних країн світу та України протягом останніх ста років. Узагалі народ без історичної пам'яті приречений на деградацію.

Тому *першою функцією історії України, як і інших галузей історичних знань, є пізнавальна, інтелектуально-розвиваюча.*

Людське співжиття — це така ж частина світового буття, як і життя природи, що нас оточує, а його наукове пізнання — така ж незборима потреба людського розуму, як і вивчення життя природи. Історичний процес розкривається у явищах людського життя, а явища ці надзвичайно різноманітні і торкаються зовнішнього та внутрішнього життя країни, міжнародних відносин, діяльності історичних осіб.

Таким чином, пізнавальна функція — це вивчення історичного шляху провідних країн світу, народів, які їх населяли, відображення всіх явищ та процесів, які складають сучасну історію. Відомий політичний діяч та публіцист XIX ст. М. Чернишевський зазначав: «Можна не знати тисячі наук і все-таки бути освіченою людиною, але не любити історію може тільки людина, зовсім не розвинута розумово».

Друга функція — практично-політична. Сутність її у тому, що історія як наука, виявляючи на підставі теоретичного осмислення історичних фактів закономірності та тенденції розвитку суспільства, допомагає розробляти науково-обґрунтований політичний курс, уникати суб'єктивних висновків. В єдності минулого, сучасного й майбутнього — корені інтересу людей до своєї історії. Французька письменниця слов'янського походження Софія Сегюр писала: «Історія вміщує у собі досвідченість світу і розум віків».

Для того щоб знати, які ідеї, програми можуть бути реалізовані в даному суспільстві і у даний конкретний час, необхідно добре вивчити накопичений суспільством досвід, ретельно зважити й оцінити його. Особливо це необхідно сьогодні, коли ми живемо у часи протиборства різних ідеалів, течій та програм і від того, яку з них оберемо, залежить наше майбутнє. Історія того, що є, — це історія того, що було і того, що буде. Іншими словами — ми сьогодні живемо так, тому що вчора ми так працювали, жили, тобто знаходилися в певних історичних умовах. «Історія — вчителька життя», — говорили стародавні римляни. Щоб дізнатися, куди і як іти суспільству у своєму розвитку, необхідно знати, звідки, з якого стану воно вийшло і який його історичний шлях.

Таким чином, практично-політична функція полягає не лише в узагальненні конкретного фактичного матеріалу чи відтворенні найголовніших подій та процесів. Ці завдання підпорядковані конкретній меті — створенню об'єктивної та цілісної історії світу, без знання якої неможливе

засвоєння позитивного та негативного досвіду минулого, осмислення подій сьогодення та розробка перспектив розвитку людства загалом і України зокрема. Науково-історичний підхід до історії передбачає вивчення різноманітних явищ політичного життя в їх хронологічному розвитку, виявлення взаємозв'язків минулого, сьогодення й майбутнього. Розуміння досягнень та невдач на різних історичних етапах збагачує наші знання про причини і тенденції соціальних змін та перспектив розвитку. Точне і цілісне відображення історії передбачає також відтворення певних явищ, подій із властивими їм рисами і специфікою в конкретно-історичних умовах. Це, у свою чергу, сприяє подоланню проявів волюнтаризму і суб'єктивізму в практично-політичних діях і рішеннях.

Третя функція — світоглядна. Вивчення історії України безпосередньо впливає на формування світогляду людини. Історія відтворює документальні і хвилюючі розповіді про визначні події минулого, про видатних державних діячів та героїв, яким суспільство багато в чому зобов'язане своїм розвитком.

Світогляд — погляд на світ, суспільство, закони його розвитку — може бути науковим, якщо спирається на об'єктивну реальність. У суспільному розвитку об'єктивна реальність — це історичні факти. Історія, її фактологічний бік є фундаментом, на якому ґрунтується наука про суспільство. Щоб висновки з історії були дійсно науковими, необхідно вивчати всю сукупність фактів, які стосуються даного процесу без винятку, і лише тоді можна отримати об'єктивну, адекватну дійсності картину, а значить, забезпечити науковість пізнання.

Історія, на відміну від природничих та технічних наук, має величезний виховний потенціал. Знання історії свого народу формує громадянські якості, зокрема патріотизм, показує роль особистості в історії; дозволяє пізнати моральні цінності людства у їх розвитку, виховувати на прикладах діяльності державних діячів та національних героїв, бачити й негативне в історичному розвитку суспільства і людей.

Вивчення історії дозволяє зрозуміти, чиї інтереси відображають ті чи інші партії, суспільні групи, їх лідери. Історія була й залишається важливим засобом впливу на політичні настрої людей. По-різному, можна, наприклад, оцінювати російськоукраїнські відносини в минулому і, відповідно, розставляти наголоси в тих чи інших подіях спільної історії. Зокрема, мова може йти про розбіжності в оцінках ролі ОУН-УПА, котра діяла понад 60 років тому і висновках, які з цього випливають. На цих прикладах можна культивувати різні думки: оунівці — це національні герої чи бандити, а може колабораціоністи? А звідси вже й різне світоглядне значення подій — ОУН-УПА розглядати як борців проти нацизму і тоталітаризму, за національну державність чи як ворогів, зрадників.

Таким чином, вивчення історії дає можливість сформувати в молоді певний світогляд, громадянські та патріотичні якості, необхідні сучасній людині.

Вивчення та дослідження історичної науки відбуваються за допомогою певної методології. *Методологія* історичної науки — це теорія пізнання історичного процесу, яка показує як відбувається пізнання, на яких наукових принципах. Метод — це шлях дослідження, спосіб побудови та обґрунтування знань.

Наразі існує розмаїття історичних шкіл і підходів до вивчення історії. Хоча відмінності між ними досить значні, проте всі вони свідчать про постійну увагу істориків, політологів та філософів до історичних досліджень.

При вивченні історії дуже важливо дотримуватись певних наукових принципів вивчення суспільних процесів. Такі принципи є певними установками, які визначають ставлення дослідника до історичних фактів, джерел, методів вивчення та отримання з цього всього певних висновків. Принципи, які відповідають реальному історичному процесу, дозволяють отримати наукові, такі, що відповідають історичній істині, результати пізнання.

Принцип *історизму* вимагає розгляду всіх історичних явищ, фактів та подій з точки зору того, як вони виникли, які основні етапи у своєму розвитку вони подолали, і, ураховуючи весь історичний процес, з'ясувати, чим це явище стало в остаточному підсумку.

Цей принцип також передбачає розгляд кожного явища у зв'язку з іншими явищами, щоб визначити його місце в системі суспільних відносин. Не можна розглядати події чи особистість одночасно або абстрактно, поза часовими позиціями.

Принцип також вимагає, щоб кожне історичне явище розглядалося у поєднанні з конкретним досвідом історії, у світлі подальших подій.

Принцип історизму потребує того, щоб історія не виглядала як випадковий набір подій та фактів. Фактичний матеріал необхідний як основа для загальних наукових висновків, що базуються на усій сукупності конкретних фактів, а не суб'єктивно підібраних, окремих, випадкових прикладах.

Якщо застосовувати принцип історизму до оцінки, наприклад, політичних партій, то схема розгляду повинна бути такою: по-перше, коли і як ця партія виникла; по-друге, що вона собою представляла у період свого розвитку; по-третє, чому змінювалась її програма, стратегічні та тактичні завдання на різних етапах діяльності; по-четверте, чим нарешті стала ця політична партія чи організація на кожному конкретному відрізку часу.

Другим методологічним принципом є принцип *об'єктивності*. Цей принцип наукового дослідження впливає з погляду на історію як на об'єктивний процес, який *можна* пізнати і який *підлягає* об'єктивному пізнанню. Об'єктивність дає можливість розглядати історичний процес як об'єктивну закономірність, яка визначає процес суспільно-політичного розвитку.

Принцип об'єктивності вимагає від того, хто вивчає історію, спиратися лише на реальні факти у їх істинному змісті, не викривляючи їх і не підганяючи під заздалегідь створені схеми чи висновки.

Кожне явище необхідно розглядати у його багатогранності і суперечливості, вивчення всіх фактів у їх сукупності — позитивних та негативних, незалежно від того, подобаються вони нам чи ні, підтверджують існуючу думку чи йдуть урозріз із нею.

Дійсно наукова історія повинна бути перш за все правдивою, науково об'єктивною, позбавленою перебільшень, такою, що строго відповідає реальній дійсності.

Третім принципом вивчення історії є принцип *соціального підходу*. Він передбачає розгляд історичних процесів з урахуванням соціальних інтересів різних прошарків населення, різноманітних форм їх виявів у суспільстві, в тому числі в економічній сфері, у політичній боротьбі, у суперечностях соціальної психології та традицій.

Соціальний аналіз дозволяє дати оцінку впливу соціальних сил, верств та партій на розвиток суспільного прогресу, їх відповідність загальнонаціональним, державним інтересам.

Особливість принципу соціального підходу передбачає одночасне дотримання принципів об'єктивності та історизму, що в сукупності визначає науковість історичного дослідження та ідеологічну спрямованість оцінки історичного досвіду для політичної практики. Для української історичної науки ця спрямованість визначається необхідністю узагальнення досвіду боротьби за українську державність, розбудову незалежної держави Україна.

Окрім загальних методологічних принципів у історичному пізнанні використовуються і конкретні методи історичного дослідження, які поділяються на три категорії: загальнонаукові, власне історичні та спеціальні. *Наукові методи* — це теоретично обґрунтовані способи пізнання. До загальнонаукових належать історичний, логічний та метод класифікації.

Історичний метод розглядає явище на всіх етапах його розвитку, у конкретних умовах місця і часу.

Логічний метод узагальнює весь процес у теоретичній формі закономірностей.

Класифікація як метод дозволяє виділити загальне і особливе у явищах, систематизує значиме і сприяє теоретичним узагальненням, виявленню нових тенденцій та закономірностей.

До власне історичних методів належать хронологічний, синхронний, періодизації, порівняльно-історичний, ретроспективний (історичного моделювання), структурно-системний.

Хронологічний — передбачає виклад історичного матеріалу у хронологічній послідовності. *Синхронний* — передбачає одночасне вивчення подій, які відбуваються в суспільстві. *Метод періодизації* дає можливість виявити зміни якісних особливостей і встановити моменти цих змін. *Порівняльно-історичний* має на меті встановити загальні тенденції, які властиві подібним процесам, виявити шляхи їх розвитку. *Ретроспективний* дозволяє відновити процес за виявленими типовими рисами і показати закономірності його розвитку. *Структурно-системний* — дозволяє розглядати суспільство як складну систему з множиною зв'язків у «вертикальному розрізі» ієрархічно організованих груп.

Спеціальні методи (запозичені для історії з інших наук) — це методи статистики, математичні методи аналізу, методи соціологічних досліджень та методи соціальної психології.

Наукова історія у своїх висновках та відтворенні перебігу подій спирається на *історичні джерела*. Історичні джерела — це пам'ятки минулого, що дають історикам факти, на яких базуються історичні знання.

Основними типами історичних джерел є такі:

- 1) речові джерела — пам'ятки матеріальної культури;
- 2) писемні джерела — матеріальні носії письмової інформації, що безпосередньо відображають певні сторони діяльності людей;
- 3) етнографічні джерела — дані про культуру, звичаї, побут народів;
- 4) лінгвістичні джерела — дані з розвитку мови;
- 5) усні джерела — билини, думи, міфи, легенди.

Писемні джерела поділяють на *оповідні* (літописи, мемуари, листи, щоденники, літературні твори) та *актові* (документи різних установ, офіційних осіб, договори, укази, накази, протоколи, стенограми).

Після проголошення незалежної України настав новий етап розвитку української історичної науки. Зникли схематизм і упередженість у дослідженнях, які були властиві попередній, тоталітарній добі. По-новому почала розглядатися загальна концепція історії світу (не як боротьба двох політичних систем: капіталізму і соціалізму), об'єктивно почала оцінюватись діяльність багатьох визначних історичних діячів України.

Історію України ми поділяємо на такі основні періоди:

- 1) стародавня історія (від появи людини на території України до утворення держави східних слов'ян Київської Русі — приблизно 1 млн років до н. е. — 882 р.);
- 2) середньовічна історія України (882–1647 рр.);
- 3) нова історія України (1648–1914 рр.);
- 4) новітня історія України (з 1914 р.).

Частина I

СТАРОДАВНЯ І СЕРЕДНЬОВІЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ (ДО ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.)

1.1. Українські землі у найдавнішу добу

§ 1. Поява та розселення людей на території України

На теренах України стародавні люди з'явилися (за різними даними) від 1 млн до 300 тис. років тому. Україна, як і Європа в цілому, не належала до ареалу антропогенезу, тобто регіону, де відбувався найперший етап еволюції мавпи в людину. Найвірогідніше, що найдавніші люди (архантропи) прийшли на територію України з Передньої Азії через Кавказ та Балкани.

Від людиноподібних мавп вони відрізнялися прямоходінням і тим, що вміли робити знаряддя праці, мали примітивну мову і мислення. Тому такий фізичний тип людини називають «людина вміла».

Найдавніша епоха в історії людства визначається як кам'яний вік. Він поділяється на три періоди: палеоліт (від 1 млн рр. до X тис. до н. е.), мезоліт (IX–VI тис. до н. е.) і неоліт (VI–IV тис. до н. е.). Кам'яний вік тривав на території України від 1 млн рр. до н. е. і до 3 тис. рр. до н. е. Кам'яним він називається тому, що основними знаряддями праці були вироби з каменю, які поступово вдосконалювалися. Це вдосконалення привело до першого поділу праці, коли з'явилися знаряддя праці різного призначення. Стародавні люди жили в печерах, одягалися в шкури. За допомогою тертя вони навчилися добувати вогонь, що стало цілою революцією в їхньому житті, оскільки вони стали менш залежними від природи і могли краще забезпечити своє існування (тепло, термічна обробка їжі). Це сталося близько 100 тис. років тому, що означає: 90% історії людства пішло на здобуття цього першого великого досягнення.

Спочатку стародавні люди змушені були кочувати в пошуках їжі, але з еволюцією знарядь праці і розвитком суспільства почали вести осілий спосіб життя. Виникають стоянки-поселення. Найдавніші стоянки людей на території України знайдені археологами біля м. Амвросіївка Донецької обл. та с. Лука-Врублевецька Хмельницької обл.

Першою суспільною організацією людей було первісне стадо, потім на зміну йому близько 40 тис. років тому прийшла матріархальна родова община. Основним осередком суспільства став рід — група кровних родичів по материнській лінії, оскільки при груповому шлюбі інакше спорідненість визначити було неможливо. Крім того, жінки посідали провідне місце і в суспільному виробництві (гончарство, ткацтво), зборі їстівних рослин.

Близько 40 тис. років до н. е. з'являється людина сучасного фізичного типу — «людина розумна» — *homo sapiens* («кроманьйонець» — від назви печери у Франції, де були вперше знайдені рештки такої людини). В цей же час виникають перші форми світогляду у вигляді релігійних вірувань: анімізму (віра в те, що живі і неживі предмети мають душу); тотемізму (віра в походження людей від єдиного предка — тварини чи птиці); магії (чаклування); фетишизму (віра в надприродні властивості предметів).

У період мезоліту відбулися суттєві зміни в озброєнні людини — з'явилися лук і стріли, із знарядь праці — було винайдено сокиру, долото, гачки для ловлі риби, сітки, човни, видовбані з дерева. Особливо важливе значення мало винайдення лука — складного як на той час механічного знаряддя, що давало змогу полювати на звірів на відстані і зменшити кількість мисливців, вильївши їх для інших робіт. Почалося приручення диких тварин, спочатку собаки, потім свині.

У період неоліту відбулася так звана «неолітична революція» — перехід від *привласнювальних форм господарства до відтворювальних*. Раніше основними формами економіки були мисливство, рибальство і збиральництво, коли люди *привласнювали продукти природи*. Тепер вони почали їх відтворювати за допомогою розвитку скотарства і землеробства. Це був якісно новий етап у розвитку людства, коли воно вийшло з «колиски» господарювання і перейшло до свідомого виробництва продуктів харчування. З цього починається відлік людської цивілізації. Наслідком неолітичної революції стало не лише суттєве *зростання продуктивних сил*, а й помітне покращання *умов життя*, зростання харчових запасів, збільшення тривалості життя (до 30–32 років). Відбувається перший «демографічний вибух» і населення Землі зростає з 5 млн до 80 млн.

Одним із найважливіших досягнень стало вміння виготовляти глиняний (керамічний) посуд. Випалена на вогні глина була першим штучним матеріалом, який створила людина. Вироби з кераміки дозволяли краще зберігати запаси харчів та готувати варену їжу, що стало певною революцією в стародавній «кулінарії». З'являється прядіння, а на його основі — ткацтво, яке дало ще один штучний продукт — тканину.

Змінилася організація суспільного життя. Надлишки продуктів сприяли відокремленню парної сім'ї, оскільки можна було вже прожити не лише за допомогою колективного господарювання, а й сімейного.

Кам'яний вік охоплює більше 99% історії людства. Перехідною епохою від кам'яного до металічного періоду був енеоліт — мідно-кам'яний вік, коли поряд з кам'яними почали виробляти знаряддя з міді (III–II тис. до н. е.). Перехід до використання металу — одна з найважливіших віх в історії людства. Самородна мідь оброблялася методом холодного кування, а пізніше люди навчилися витоплювати метал з руди, застосовувати ливарництво. Крім міді, використовувалися також срібло і золото, але із-за їх дефіциту ці метали майже зразу стали дорогоцінними. На території України в цей час проживали племена, культура яких відома під назвою трипільської (від с. Трипілья Київської обл.). Сільське господарство у трипільців було уже на досить високому рівні. Землю обробляли за допомогою дерев'яної сохи (орне землеробство, а не мотичне, як раніше). Урожай збирали серпами з крем'яними лезами, розмелюючи потім зерно ручними кам'яними зернотерками. Високого розвитку досягло гончарство — виробляли посуд з тонкими стінками, добре випалений, з багатим орнаментом. Відомо їм було вже і ткацтво. Трипільці застосовували (уперше в Україні) механічний предмет — свердло.

На зміну енеоліту прийшов бронзовий вік (II тис. до н. е.), коли люди навчилися виробляти бронзу (сплав міді з оловом) — перший штучний сплав, знаряддя з якого мали переваги над кам'яними. Відбувається перший великий суспільний поділ праці — відокремлення скотарства від землеробства. Розподіл праці між орачами і скотарями передбачав необхідність обміну продуктами праці, тобто примітивної торгівлі, яка включала в себе тепер не лише злаки (ячмінь, пшеницю, просо, жито) і м'ясо, але й металеві вироби і сіль. Це призвело до того, що на зміну матріархату приходять патріархат, оскільки чоловіки починають відігравати більшу роль в металургії та скотарстві. Рід тепер складається з ряду сімей, споріднених по батьківській лінії. Розвиток скотарства і землеробства призвів до виникнення засобів пересування, в тому числі за допомогою коліс, що стало одним з найвидатніших винаходів людства. Підвищення продуктивності праці спричинило появу надлишків продуктів, викликало потребу в робочих руках.

Способом розв'язання суперечностей, досягнення цілей все частіше стають війни, які ведуться для розширення власної території, пограбувань, постачання підневільної робочої сили. Війни стають вигідним заняттям і ремеслом. Захоплені під час воєн полонені перетворюються на рабів, які виконують найтяжчі роботи.

Родові общини об'єднувались в племена. Вони займали певну територію, мали свою мову, звичаї, управління. На чолі племен стояли ради родових вождів — старійшин, які обиралися з найавторитетніших осіб. Для вирішення найважливіших питань скликалися збори всього племені. Ради старійшин розподіляли між родами племені ділянки для полювання і скотарства, землі для обробітку і побудови житла, вирішували спільні питання.

Поступово первісне суспільство вступає в період розкладу, оскільки виділяється як основний його осередок патріархальна сім'я, виникає поділ общинників на багатих і бідних (майнова і становна нерівність), з'являється приватна власність, що було дуже важливим явищем в історії людства. На зміну родовій общині кровних родичів приходить сусідська (територіальна), де родинні зв'язки змінилися спільністю території і господарського життя.

Ці процеси посилювалися в часи залізного віку (I тис. до н. е.), коли використання заліза, твердішого від бронзи, призвело до ще одного великого суспільного поділу праці — ремесло відділяється від землеробства і стає самостійною галуззю. Активно йде процес етногенезу, тобто утворення народів за рахунок об'єднання племен. Формується цивілізоване суспільство, яке характеризується існуванням спільностей людей з певною ієрархією, суспільним поділом праці в різних галузях, наявністю знарядь праці певної досконалості, виникненням світогляду, деякої культури (розвиток мови і початків писемності) та появою приватної власності.

§ 2. Кочовики за раннього залізного віку. Заснування античних міст-колоній в Північному Причорномор'ї та Криму

Першим народом, що мешкав на території України та ім'я якого зберегли писемні джерела, були *кіммерійці* (1500–700 рр. до н. е.). Вони вже мали укріплені городища, вели табунне господарство, що давало змогу організовувати кінноту, в боях застосовувати залізну зброю.

Кіммерійці першими на території України освоїли технологію залізного виробництва із болотних руд і металообробку, що суттєво покращило їх озброєність. Їх можна класифікувати як міжплемянний союз на чолі з вождями-зверхниками. Основним заняттям кіммерійців були військові походи, відгук про які дійшов і до наших часів, оскільки мовами деяких народів Кавказу «кіммерієць» означає «велетень», «могутній», що свідчить про те, який вражаючий жах наводили їхні напади. Кіммерійці виготовляли найкращі як на той час мечі та кинджали.

Починаючи з I тис. до н. е. на південному узбережжі й горах Криму оселилися племена *таврів*. Тавр — слово грецького походження, можливо, пов'язане з назвою місцевості, що дала ім'я племенам, які жили на ній. (Так називалася гірська система на півдні Малої Азії.) Херсонесом Таврійським — «півостровом таврів» називали Крим античні греки.

Більшість таврських поселень було сконцентровано на південному березі Кримського півострова — морському узбережжі від мису Айя до Феодосії. Таври жили компактними сімейними громадами, які спільно вели господарство, у поселеннях, розташованих у долинах і передгір'ях біля води, і важкодоступних гірських добре укріплених притулках, зроблених з каменів. Основними заняттями гірських таврів були полювання й відгінне скотарство — сезонні перекочівлі з чередами з долин на яйли (пасовища) і назад. Череди таврів склалися з овець, кіз, корів і волів. Таври, що населяли передгірні райони й долини, займалися мотичним землеробством і рибальством, ткацтвом і прядінням, литтям із бронзи.

У релігії таври успадкували від матріархату божество Діву, що персоніфікувала родючість. Їй приносили людські жертви. Храм Діви стояв на місі Партеніт в Аюдагу. Рабства в таврів не було.

У I столітті в античних джерелах таврів почали називати «тавроскіфами». З переміщенням центру скіфської держави наприкінці III ст. до н. е. з Північного Причорномор'я в Крим і посиленням його могутності почалася мирна асиміляція таврів і скіфів. Таври як окремих народ існували до IV ст. Від племені таврів походить друга назва Криму — Таврида.

Кіммерійців витіснили скіфи (VII–III ст. до н. е.), які населяли територію сучасної Південної та Південно-східної України. Скіфи переважали кіммерійців чисельністю, військовою організованістю, оскільки їх очолювали царі, що володіли необмеженою владою на відміну від кіммерійців, які не мали єдиного керівництва. Скіфи поділялися на дві великі групи: скіфи-землероби і скіфи-скотарі, що вели в основному кочовий спосіб життя. Серед скіфів-кочівників виділялися царські скіфи, які панували над іншими, збираючи з них данину. У IV ст. до н. е. у скіфів утворилося примітивне державне об'єднання («царство Атея») з центром у Кам'янському городищі на Дніпрі (біля Нікополя). До III ст. існувало скіфське царство в Криму, столицею якого був Неаполь (біля Сімферополя). У 512 р. до н. е. Дарій I, цар Перський, ходив на скіфів походом, але останні, використовуючи тактику «випаленої землі», змогли уникнути поразки.

Звичаї та традиції скіфів були досить жорстокими і суворими. Вони базувались на двох основних принципах: безпощадність до ворогів і вірність своїм побратимам. Скіфи пили кров перших вбитих ними ворогів, робили чаші з ворожих черепів та сагайдаки з шкіри правих рук убитих супротивників тощо. Жорстокістю відзначалися і поховальні обряди скіфів — часто в жертву приносили дружин, рабів, конів.

У III ст. до н. е. скіфів витісняють сармати (алани, роксолани, язиги). Їх назва походить з іранської мови, і означає «оперезаний мечем». Вони становили не єдине однорідне плем'я, а союз споріднених племен, які нерідко ворогували між собою. На відміну від скіфів, значну роль у житті сарматів відігравали жінки. За легендою сармати походили від союзу амазонок зі скіфами. Сарматські жінки жили як амазонки: полювали верхи, брали участь у битвах, виконували функції жриць. Їх навіть ховали разом зі зброєю. Сармати були перш за все кочівниками і займалися скотарством, проте вели активну торгівлю з Іраном, Індією, Римською імперією. Їх столицею був Танаїс у гирлі Дону. Найбільшого розквіту сарматське суспільство досягло в I ст. н. е. Довго і вперто, з перемінним успіхом, сармати воювали з Римом. В III ст. н. е. їх витісняють гуни. Сармати були останнім індоевропейським народом, що з'явився зі Сходу. Після них євразійські степи на ціле тисячоліття стають володінням тюркських народів.

У цей же час, з кінця VII ст. до н. е., греки засновують на Північному Причорномор'ї свої міста-колонії: Тір (у гирлі Дністра), Ольвію (на Південному Бузі), Херсонес, Пантикапей, Феодосію (в Криму). За устроєм ці держави були демократичними (Ольвія, Херсонес) чи аристократичними (Пантикапей, до утворення Боспорського царства) республіками або монархією (Боспорське царство). У республіках законодавча влада належала народним зборам, виконавча — архонтам. Вільними повноправними громадянами були лише чоловіки — уродженці міста. Досягнувши повноліття, вони складали присягу на вірність державі, її законам. До найважливіших обов'язків громадянина полісу належали захист демократичного ладу, оборона міста від ворогів.

У містах-колоніях панували рабовласницькі відносини. Раби виконували значний обсяг найтяжчих робіт. Джерелами рабства були військовий полон, народження від рабині, купівля на невільничих ринках або у сусідніх племен. Раби були позбавлені прав. До громади також не належали жінки та всі негреки.

Боспорське царство існувало в V ст. до н. е. — IV ст. н. е. Воно займало територію Керченського та Таманського півостровів з прилеглою смугою, східний берег Азовського моря. До царства входили такі міста, як Феодосія, Фанагорія, а столицею був Пантикапей (сучасна Керч).

Спочатку Боспорська держава була союзом грецьких полісів з певною автономією останніх, але пізніше перетворюється в необмежену монархію. Головне місце в економіці Боспорського царства займало сільське господарство. Основним торговим партнером були Афіни, куди вивозилося до 5 млн пудів зерна.

Розквіт Боспорського царства припадає на IV–III ст. до н. е. Проте внутрішні суперечності, зокрема повстання рабів під проводом Савмака (107 р. до н. е.), підірвали силу царства. На початку I ст. до н. е. понтійський цар Мітрідат VI Євпатор об'єднав під своєю владою більшість держав Північного Причорномор'я, в тому числі й Боспорське царство. Але після поразки Мітрідата у боротьбі з Римом Боспорське царство опинилося під контролем римлян. Згодом Боспор захопили готи, а потім їх витіснили гуни. З VI ст. н. е. Боспор увійшов до складу Візантії і припинив своє самостійне існування.

Історія античних міст-держав Північного Причорномор'я поділяється на три основні періоди: 1) VII–I ст. до н. е. — самостійність функціонування полісів на базі еллінських традицій і співіснування зі скіфськими племенами; 2) I ст. до н. е. — IV ст. н. е. — поступова втрата незалежності полісами, підкорення їх Римській імперії, постійні руйнівні напади готів і гунів. Періодом найвищого розквіту полісів були V–III ст. до н. е. Наприкінці III ст. н. е. колонії фактично перестають існувати. Грецька колонізація Північного Причорномор'я тривала понад тисячу років. Фактично це була периферія античної цивілізації, але все ж вона відзначалась оригінальністю, будучи своєрідним поєднанням античності і «варварства»; 3) після розколу Римської імперії на Західну і Східну (Візантійську) настав візантійський період в історії Північного Причорномор'я (IV–VII ст. н. е.). У середині III ст. у Північне Причорномор'я вдерлися племена давніх германців — готів. Вони відтіснили сарматів за Дон, зруйнували міста Ольвію і Тір, підкорили собі населення Криму. Так виникло Готське королівство або Гетика (Рейхготланд). Його столицею було «Дніпровське городище» (у нинішній Запорізькій обл.). Найбільшої могутності об'єднання готів досягло в середині IV ст. н. е. при королі Германоріхі (332–375 рр.). Проте у 375 р. готи були розгромлені гунами.

Гуни, які склалися з монголо-тюркських племен, прийшли в Європу з Південного Сибіру у другій половині IV ст. н. е. Їх пересування дало поштовх Великому переселенню народів. Найбільшої могутності гуни досягли при вожді Атіллі (434–453 рр.), якого прозвали «Бичем божим». Йому вдалося створити одну з наймогутніших в історії держав, першу імперію кочівників-скотарів. Її територія простягалася від Волги до Рейну. Суспільний лад гунів не вийшов зі стадії військової демократії (хоч у них зростала майнова нерівність, широке поширення отримало рабство, влада вождя перетворилася в спадкову). Після смерті Атілли їх держава розпалася, а більшість гунів відкочувала в Причорномор'я. З появою гунів, які сприяли ліквідації Римської імперії і рабовласницького ладу в Європі, починається нова, середньовічна епоха історії.

У середині VII ст. у Північне Причорномор'я прийшли хозари. Спочатку вони знаходилися у складі Великого тюркського каганату, а після його розпаду столицею хозарів стало місто Ітілі на Нижній Волзі. У 670–679 рр. Хозарія оволоділа майже усім Кримом, крім Херсонесу. Хозари залишили жителям міст самоуправління, беручи з них данину та торгове мито. Фактична влада зосереджувалась в руках місцевих хозарських феодалів, а каган перетворився в символічного володаря. В кінці VIII ст. каган Обадія оголосив державною релігією іудаїзм. Це було пов'язано з тим, що в Хозарії з'явилась велика кількість євреїв — емігрантів з Візантії, які займалися торгівлею. У тривалій боротьбі з Київською Руссю хозари були витіснені з Криму та Поволжя. Остання згадка про них у джерелах відноситься до 1083 р.

§ 3. Східні слов'яни в давнину

Одним з найдавніших народів, що населяв Європу, були слов'яни. З приводу походження слов'ян існують дві основні теорії: 1) міграційна (слов'яни прийшли на свою нинішню територію); 2) автохтонна (слов'яни є споконвічними жителями Східної Європи).

Термін «слов'яни» найпевніше походить від назви одного з племен (словени).

Перші писемні згадки про слов'янські племена під іменем венедів відносяться до I–II ст. н. е. У VI–VII ст. вже згадуються склав'яни — західні слов'яни й анти — східні слов'яни, які займали територію між Дністром на заході і верхів'ями Дону на сході. Перші племінні об'єднання з елементами державності виникають у східних слов'ян у 380–386 рр. н. е. на чолі з Божем, який воював з готами, а потім, у VI ст., у Прикарпатті — на чолі з Маджаком. Відомий літописний переказ про заснування Києва у V ст. трьома братами Києм, Щеком і Хоривом та їх сестрою Либіддю.

Українська народність формувалася на основі об'єднання різних східнослов'янських племен і їх інтеграції з рядом інших прийшлих народів. Основними племенами, що жили в той час на теренах України, були: поляни (жили в полях над Дніпром); древліани (у лісах над річкою Прип'яттю); на нинішній Волині — дуліби; на Чернігівщині — сіверяни; між Південним Бугом і Дністром — тиверці й уличі; у Галичині — білі хорвати. Провідне місце серед цих племен займали поляни з їх головним містом Києвом, через яке проходив торговий шлях «з варяг у греки». Процес розселення слов'ян почався наприкінці V і в цілому завершився в VIII–IX ст. н. е.

Економічною основою східнослов'янського суспільства була родова власність на землю. Знаряддя праці, продукти, майно поступово розподіляються між родинами.

Слов'яни вели осілий спосіб життя, що сприяло розвитку у них орного землеробства — основи господарства. Землю вони обробляли спочатку дерев'яним ралом, потім залізним. З IV ст. н. е. починає використовуватись плуг із череслом.

У давніх слов'ян існували і різні види ремесел (залізодобувне, залізообробне, гончарне, косторізне). У VIII ст. слов'янські ремісники починають використовувати гончарний круг, що було значним удосконаленням. Слов'яни мешкали в укріплених селах або містах. Їх житлом були невеликі напівземлянки з дерев'яними стінами і опаленням «по-чорному» (без димоходу).

Найважливіші питання вирішувались на племінних зібраннях, хоча основна влада була зосереджена в руках вождів та знаті. Виник новий тип відносин з поділом суспільства на дві частини: багатшу і владну племінну знать і біднішу і безвладну більшість племені. Такі утворення називаються чіфдом (від англ. чіф — вождь). Рельєфно окреслюється соціальна і майнова нерівність, хоча легалізованого апарату примусу ще не існує.

Характерною ознакою суспільного ладу східних слов'ян була наявність сільської (територіальної) общини («миру», «верві») як об'єднання індивідуальних господарств.

В основі релігійного світогляду давніх слов'ян знаходився культ природи. Головним богом у них був Перун — бог грому і блискавки, бог війни; бог сонця і світла звався Даждь-бог; бог неба — Сварог; бог вітру — Стрибог; бог весни — Ярило; богиня смерті — Марена; богиня любові і краси — Лада. Крім цього, слов'яни вірили, що у воді живуть русалки і водяники, у полі — мавки, у лісі — лісовики, у хатах — домовики, у болотах — дідьки. Святкували слов'яни середину зими (свято Коляда), весною співали веснянки, а літом відзначали Купалу.

Таким чином, розвиток східних слов'ян у I–VIII ст. н. е. йшов природно-історичним шляхом, в цілому типовим для інших народів, які населяли у цей час Східну Європу.

2.2. Київська Русь

§ 1. Виникнення Київської Русі

З VIII ст. іноземні джерела починають вживати для позначення племен полян та сіверян назву «Русь». Походження цього терміна до кінця не з'ясовано, але головних теорій дві: 1) варязька теорія вважає, що ця назва походить від шведського (норманського, варязького) племені, яке прийшло на східнослов'янську територію; 2) теорія місцевого походження цього терміна. Це знаходить підтвердження в топоніміці України (назвах місцевостей і річок, наприклад: притока Дніпра — Рось, притока Росі — Росава, Осколу — Рось, на Волині — річка Роска тощо). Пізніше термін «Русь» вживався стосовно Київщини, Середнього Подніпров'я — земель полян, сіверян і древлян, тобто в етнічному плані він стосувався тих племен, які започаткували український народ.

Наприкінці IX ст. відбувається процес об'єднання східнослов'янських племен навколо Києва, і за іменем столиці державу називають Київською Руссю. Існують дві основні теорії утворення держави на Русі: 1) норманська; 2) природно-історичного процесу. Норманська теорія була висунута німецькими вченими Байером і Міллером ще у XVIII ст., яка стверджує, що держава на Русі була створена норманами (шведами), апелюючи при цьому до літопису «Повесть временных лет», в якому йде мова про запрошення до Новгороду норманських вождів на чолі з Рюриком. Друга теорія стверджує, що держава на Русі була створена в результаті природно-історичного процесу. Для цього були необхідні політичні та соціально-економічні передумови. В процесі розвитку східнослов'янського суспільства союзи племен перетворюються в племінні князіння (VIII ст.) Не можна заперечувати, що нормани у IX–X ст. відігравали на Русі активну політичну роль, поклавши початок династії Рюриковичів. Проте вони не утворили східнослов'янську державу, (вона існувала й до їх приходу), а скоріш за все, каталізували об'єднання східнослов'янських земель і племен.

У другій половині IX ст. у Східній Європі сформувалися три значні політичні утворення слов'янських племен, які арабські джерела називають Куявією, Славією та Арсанією. Куявія — це Київська Русь; Славія — північна частина східнослов'янських земель з центром у Ладозі; Артанія — нинішня Тамань.

Виникнення держави у східних слов'ян було пов'язане: 1) із зародженням і утвердженням на Русі феодальних відносин; 2) поступовим, але стійким формуванням державотворчих традицій (антське, склавинське, полянське об'єднання); 3) необхідністю захисту від сильних сусідів, які вже мали свої держави (Хозарський каганат, Візантія тощо); 4) територіальною, етнічною, мовно-культурною спільністю цих племен; 5) економічними зв'язками, розвитком торгівлі, що вимагало подолання відокремленості племен, стимулювало їх інтеграцію; 6) посиленням Києва, чому сприяло його географічне положення, економічне становище, політичне значення та попередня історична еволюція.

Історію Київської Русі можна розділити на такі основні періоди:

- 1) 882–978 рр. — утворення та становлення східнослов'янської держави з центром у Києві;
- 2) 978–1054 рр. — розквіт Київської Русі, зростання її політичної могутності, збільшення території, значні досягнення в сфері культури;
- 3) 1054–1360 рр. — поступовий занепад і розпад Київської Русі, утворення самостійних князівств.

У 862 р. варязький вождь (конунг) Рюрик стає князем у Новгороді, створивши базу подальшої варязької експансії. Після його смерті у 879 р. влада переходить до Олега (Хельга), який у 882 р. захоплює Київ, підступно вбиває Аскольда і Діра і об'єднує основні східнослов'янські землі. У своїй діяльності Олег досяг значних успіхів. У 907 р. він здійснив вдалий похід на Константинополь. На знак перемоги Олег прибив свій щит на воротах Константинополя й уклав досить вигідну угоду з Візантією. За договором 907 р. греки повинні були заплатити величезну контрибуцію — по 12 руських гривень за кожну уклучину, 2 тис. руських човнів і додатково виділити спеціальні фонди для найважливіших руських міст (Києва, Чернігова, Переяслава та інших). З цих фондів візантійський уряд повинен був заплатити за їжу для купців цих міст за весь час їх перебування в Константинополі, а також завантажити їх човни провізією для зворотного шляху на Русь. За Руссю визнавалось право безмитної торгівлі. Договір 907 р. був доповнений договором 911 р., за яким врегульовувався розгляд кримінальних злочинів, здійснених громадянами однієї країни проти громадян іншої. Передбачалося надання допомоги тим купцям, корабель яких зазнав аварії. Договір 907–911 рр. Олега з Візантією свідчить, що Русь виступає в ньому як держава, що не поступається перед Візантійською імперією, а східні слов'яни виходять на історичну арену як рівні грекам.

Лінію на зміцнення Русі намагався продовжити наступник Олега — князь Ігор (Інгвар) — 912–945 рр. Він приєднав територію уличів та тиверців між Дністром і Дунаєм, захопив Дербент на Каспійському морі, здійснив два походи на Візантію, проте не зовсім вдалі. У 944 р. він уклав нову угоду з Візантією, але менш вигідну, ніж та, що була укладена за Олега. Ігор змушений був зректися володінь на Чорному морі, платити мито за крам і зобов'язався захищати Візантію. Компенсувати втрати руська знать сподівалася посиленням збору податків з підлеглих Києву племен. Данину збирали з населення, періодично об'їжджаючи країну (так зване «полюддя»). У листопаді князь з дружиною виходили з Києва, годувались у підлеглих племен і лише у квітні поверталися назад. Ігор загинув у 945 р. під час спроби вдруге зібрати данину з древлян, які, обурившись з цього приводу, вбили його.

Його вдова Ольга, яка стала княгинею (945–964 рр.), жорстоко помстилася за Ігоря, але зробила висновки з його невдач. Було проведено податкову реформу: чітко встановлено розмір данини — «уроки», місце їх збору — «погости». Ольга прийняла християнство, майже 20 років мирно правила державою, приділяючи основну увагу внутрішнім справам. У добу середньовіччя, коли скрізь панувала фізична сила, а кожен володар був, перш за все, воєначальником, Київський престол займала жінка, яка головним чином мудрістю, а не силою управляла своєю великою державою. При ній значно зміцніло землеволодіння, посилився процес феодалного освоєння земель. У результаті виникли нові замки, центри феодалного землеволодіння. Найбільшим землевласником була сама княгиня Ольга: їй належали місто Вишгород біля Києва, село Ольжичі у районі Десни, кілька сіл біля Новгорода. Вона здійснила дві важливі дипломатичні місії в Візантію і Німеччину, зміцнюючи престиж Руської держави.

У 946 р. Ольга відвідала Константинополь. У складі її посольства було більше 100 осіб (у тому числі 22 послы, 44 купці, 2 перекладачі). Ольга вела переговори з імператором Костянтином Багрянородним, обговорювались торгово-економічні стосунки, а також проблеми християнізації Русі.

Князювання Ольги — важливий етап у розвитку державності Русі, коли відбулося одержавлення племінних князів, перетворення земель племінних князів в державну територію Київської Русі.

Ольга передала владу своєму сину Святославу (964–972 рр.), який основну частину свого правління провів у походах. Він підкорив в'ятичів, розгромив Хозарський каганат, включив у свої володіння землі Північного Кавказу. Сучасники порівнювали Святослава з барсом за швидкість руху його війська. Спочатку візантійці запросили Святослава для боротьби з болгарами, згідно зі своєю тактикою нацьковувати варварів на варварів. Святослав як розумний політик попросив

субсидії для підготовки до болгарського походу. Йому надали 1500 фунтів золота як завдаток. Святослав легко розбив болгарську армію, але, на здивування візантійців, не збирався покидати Болгарію і навіть хотів перенести столицю з Києва в Переяславець на Дунаї, який був перехрестям торгових шляхів. Протягом 969–970 рр. київський князь завоював північно-східну Болгарію, вторгся у Фракію, яка належала Візантії. Але в 971 р. ситуація змінилася, імператор зміг зібрати велике військо і взяв в облогу фортецю Доростол, де знаходився Святослав. Тримісячні бої ослабили обидві сторони. Після переговорів Святослав змушений був відмовитись від завойованих земель і зобов'язався допомагати Візантії в боротьбі проти арабів. У договорі нічого не зазначалось про виплату Візантією данини. За це імператор не перешкоджав відходу руського війська зі зброєю і повинен був надати йому продовольство. Проте візантійці, побоюючись Святослава, попередили печенігів про повернення русичів з трофеями. Печеніги, маючи значну перевагу, напали на невеликий загін Святослава і він загинув у нерівній битві. Куря, хан печенігів, наказав зробити з його черепа кубок, який покрили золотом та сріблом. На чаші був зроблений напис: «Чужого шукаючи, своє загубиш». Російський історик М. Карамзін порівнював Святослава з Олександром Македонським, називав його рівним героям Гомера. Святослав активно включився в міжнародні відносини, намагався відігравати в них значну роль, його ім'я гриміло по всій Європі. Але постійний відтік людей і матеріальних ресурсів ослабляв державу.

§ 2. Розквіт Київської Русі. Політичний устрій

Найвищої могутності та розвитку Київська Русь досягла за правління князів Володимира Великого (978–1015 рр.) та Ярослава Мудрого (1019–1054 рр.). Володимир значно розширив межі держави, приєднавши Червону Русь, захопив частину литовських земель, Закарпаття, оволодів Корсунем у Криму. Територія держави близько 1000 року досягла 800 тис. км² і стала найбільшою в Європі, її населення складало 5 млн осіб. Ураховуючи розміри і могутність, Київську Русь можна класифікувати як імперію. Це була поліетнічна держава. Окрім слов'ян, до неї входило ще понад 20 різних народів.

Володимир реформує місцеве управління. Він ліквідує племінну автономію, усуває від влади місцеві династії «світлих князів» і ставить замість них своїх синів або намісників (тисяцьких, посадників). Тим самим він зміцнив центральну владу і вплив своєї династії. Держава поділялася на землі-уділи, де центрами були великі міста (Новгород, Полоцьк, Муром та ін.). За формою державного правління Київська Русь була монархією. Вся повнота виконавчої, законодавчої, судової та військової влади зосереджується в руках великого князя. Його влада була спадковою. Усі вищі ступені феодальної ієрархії опиняються в руках одного князівського роду, молодші представники якого знаходяться з великим київським князем у відносинах васалітету-сюзеренітету.

Значну роль у політичній системі держави відігравала *князівська дружина* (регулярне військо). Узагалі збройні сили склалися з трьох основних частин: 1) великокнязівської дружини, дружини місцевих князів; 2) народного ополчення (воїв); 3) найманих загонів. Дружина була ядром війська, саме на неї спирався князь у здійсненні військових походів, збиранні данини, з нею радився щодо проведення політики. Київська дружина ділилася на старшу (бояри, мужі) і молодшу (отроки, діти боярські). Боярська рада була необхідним елементом управління державою. Проте вона не мала чітко окресленого складу, компетенції. У дружину князь міг включати не лише представників родової знаті, але й тих, кого вважав корисним. З дружини виходили представники князівської адміністрації — посадники, тисяцькі.

Певний час продовжує існувати *віче* (народні збори), в якому брали участь голови родин з жителів міста, але вирішальну роль відігравали бояри та «старці градські». Важливою функцією віча було комплектування народного ополчення. Віче збиралося нерегулярно, тільки для вирішення найгостріших питань організації оборони і походів, опозиції діям князя. На вічах голосів не підраховували — перемагали ті, кого явно було більше. Зі зміцненням влади князів віче поступово відмирає.

Призначення всіх урядовців залежало тільки від князя і відповідали вони теж тільки перед ним. Існувала так звана десяткова система управління (тисяцький — соцький — десяцький). Судові функції виконували княжі тіуни та посадники. Нижчі судові урядовці називалися вірниками, мечниками, отроками.

Органом місцевого селянського самоврядування була вервь — сільська територіальна община. Вона була колективним власником земель, діяла на засадах кругової поруки, виконуючи перед князівською адміністрацією фінансові, поліцейські та господарські функції.

Кожна «земля» концентрувалася навколо столиці — «міста». Усі інші міста в землі вважалися тільки «пригородами», тобто меншими містами. Сільські райони були відомі як «волості». Це термін, що означає «влада», використовувався для позначення сільського району тому, що він управлявся столичним містом. Князь представляв монархічний аспект у Київській Русі, дружина — аристократичний, а віче — демократичний.

За Володимира зникають племінні назви (поляни, сіверяни тощо) і з'являються територіальні: кияни, чернігівці. Це означало суттєві зміни в структурі держави, свідчило про інтеграцію етнічних процесів.

Київська Русь класифікується як ранньофеодальна держава. Головними ознаками існування державності були наявність публічної влади, відчуженої від народу, розміщення населення за територіальним (а не племінним принципом), збирання данини для утримання апарату влади. Території племінних князів підкоряються київському центру, на них поширюється його система управління. Ранньофеодальний характер держави виявлявся у тому, що власність на землю продовжувала залишатись колективною. Земля належала панівній групі загалом, князеві з дружиною та боярами. Зберігалися пережитки первіснообщинного ладу: повинності селян обмежувались сплатою данини; зберігався звичай «кровної помсти»; для вирішення найважливіших питань населення збиралося на загальні збори — віче; для оборони скликалося народне ополчення.

Київська Русь складалася з різноманітних елементів, племен зі своєю культурою, релігією, тому Володимир шукає об'єднуючі чинники, особливо в ідеологічній сфері. Спочатку він реформує язичницьку релігію, зводить її до 6 богів, але потім звертається до християнства. Йому імпонувала ідея, яку вже втілили в сусідніх державах: єдиний бог в єдиній державі на чолі з єдиним правителем. Вибір впав на християнство в православному варіанті, оскільки воно було поширене у Візантії — найближчій сусідці Русі, яку київські князі певною мірою намагалися копіювати. Очевидно, що Володимир подобалося те, що ця церква знаходиться під контролем держави, проповідує тезу про те, що будь-яка влада від Бога. У 988 р. Володимир охрещує Русь, за що його церква потім оголошує рівноапостольним, «святим». Князь призначив 1/10 (десятину) своїх доходів на утримання церкви. Введенням християнства Володимир підніс міжнародний авторитет Русі, сприяв поширенню культури в багатьох аспектах (архітектура, освіта, мораль). Проте прийняття християнства в православному варіанті істотно віддалило Русь від Західної Європи, де панував католицький варіант християнства і багато в чому детермінувала подальший розвиток та історію Русі-України.

У програмі Володимира з хрещення Русі можна виділити три напрямки: 1) будівництво церков; 2) освіта; 3) добродійність. Перша церква — церква св. Василя, заступника Володимира — була зведена за його указом на пагорбі, де раніше перебував ідол Перуна. Потім був побудований

складніший за архітектурою собор — церква Успення Богородиці в Києві, так звана «Десятинна церква», чий фундамент зберігся до нашого часу. Величний новий храм повинен був справляти незабутнє враження на вчорашніх язичників — киян, наочно свідчити про велич християнського Бога. Пишністю вражало й внутрішнє оздоблення храму — мармурові різьблені капітелі, мозаїчний і фресковий живопис. Десятинна церква була оточена кам'яними палацами, у тому числі князівської грідницею — місцем бенкетів князя і його дружини. На площі стояли античні статуї й бронзова квадрига коней, вивезені Володимиром з Корсуні. Сюди близько 1000 р. будуть перенесені останки великої княгині Ольги. Тут похований і сам Володимир Святославич.

Велику увагу приділяв князь Володимир добродійності, допомозі злидненим і вбогим. Він велів постійно роздавати й навіть розвозити їм їжу й питво, одяг і гроші.

Бенкети — важлива риса руського соціального життя з незапам'ятних часів — тепер набули нового значення — як святкування нових для Русі християнських свят. Гостинність князя вражала уяву народу більше, ніж що-небудь інше й у всіх ранніх билинах оспівуються його розваги з богатырями й іншими людьми. Саме як розумний хазяїн Володимир переважно фігурує в давньоруському фольклорі, у пам'яті народу він залишився як «Красне Сонечко».

Для поширення освіти Володимир наказав зібрати дітей з кращих сімей і послати їх до школи «в книжное учение».

Володимир запровадив «Статут про церковні суди і десятини», в якому регулювалося особисте життя русичів, тобто та сфера, якої раніше не торкалася князівська влада. До церковного суду були віднесені такі порушення християнських норм, як «умикання» нареченої, двоєженство, шлюб між особами, які знаходяться у близькому родстві, розлучення, майнові суперечки між чоловіком і жінкою, побої та бійки в сім'ї, а також ведівство та ересь. Таким чином, церква посіла своє місце і у правовій системі суспільства.

На Русі спочатку не було смертної кари, але згодом, за порадою єпископів, Володимир ввів її і почав страчувати розбійників. Проте пізніше князь переглянув своє рішення, вважаючи, що стягнення штрафів (віри) вигідніше, оскільки вони йдуть на забезпечення дружини, яку Володимир дуже цінував. Якось дружинники висловили незадоволення тим, що їм доводиться їсти дерев'яними ложками. Почувши це, Володимир наказав викувати срібні ложки, сказавши: «Сріблом та золотом не знайду собі дружини, а з дружиною добуду і срібло, і золото...»

Історія зберегла нам ще один зразок афоризму часів Володимира. Коли у 985 р. Володимир воював з волзькими булгарами, кампанія закінчилася перемогою, але не вирішальною. Воєначальник князя, його дядько Добриня, зауважив після цього йому: «Я бачив бранців, які всі носять чоботи. Вони не заплатять нам данини. Давай краще пошукаємо ворогів у постолах». Відповідно Володимир уклав мир з булгарами, які підтвердили його характерною формулою: «Так буде мир між нами доти, поки камінь не попливе, а перо не потоне».

На монетах, які почав карбувати Володимир, він зображений у всім подібним до імператорів — в імператорському одязі, у шапці з підвісками, увінчаними хрестом. У руках він тримає хрест і сидить на престолі. Навколо голови князя зображений німб — символ царської величі. Літопис іменує його «князем», митрополит Іларіон — «каганом». Але як зять імператорів Володимир був вправі претендувати й на царський титул. Так його називають, зокрема, тодішні арабські джерела.

Велику увагу приділяв Володимир зміцненню рубежів своєї держави, захисту її від нападів ворогів. За його вказівкою була створена складна і розгалужена система оборонних споруд («змівих валів»), яка простягалася на 1000 км.

У міжусобній боротьбі, яка розгорнулася після смерті Володимира, переможцем вийшов його син Ярослав Мудрий. Він розширив свої володіння на півночі, заснувавши на Чудському озері місто Юр'єв, у 1036 р. остаточно розгромив давніх ворогів Русі печенігів. На честь

перемоги в Києві було збудовано знаменитий Софійський собор, а при ньому — першу бібліотеку на Русі. З іменем Ярослава пов'язаний розквіт давньоруської культури. Літописець пише, що Ярослав «часто читав книги вдень і вночі». Книжкові майстерні були відкриті в найбільших містах. У 1037–1039 рр. створено перший літописний звід, який називається давнім. Ярослав заснував Києво-Печерську лавру, митрополію у Києві, прагнучи звільнитися від впливу Візантії (1051 р.). Велику увагу приділяв Ярослав розбудові Києва — своєї столиці. Київ стає суперником Константинополя, його населення сягає близько 50 тис. Лондон досяг цієї цифри лише через 100 років. В місті було 8 ринків, 400 церков. Земляні вали навколо міста мали довжину 3,5 км, висоту 14 м, а товщину — 30 м. На них стояли високі дубові стіни. Головний в'їзд у місто був через Золоті ворота.

Одним з головних досягнень Ярослава, за що його, очевидно, й прозвали Мудрим, стало зведення основних норм тогочасного права в збірник законів «Руська правда». Її норми не передбачали рівності перед законом різних верств населення, а забезпечували привілейоване становище феодалів та їх оточення. Наприклад, життя смерда оцінювалось законом в 16 разів менше, ніж життя князівського тіуна. Велика увага приділяється закріпленню і захисту феодалної власності на землю, особливо князівської. «Руська правда» передбачала відповідальність за нанесення людині каліцтва, ран та побоїв, образи. Найдавнішою формою покарання була помста злочинцю з боку потерпілого або його родича. Переважаючим видом покарання було грошове стягнення з майна злочинця, яке складалося з двох частин: одна вилучалася на користь князя, друга у вигляді компенсації за причинений злочином збиток йшла потерпілій стороні. Вищою мірою покарання був так званий «потік і пограбування». Він призначався за вбивство в розбої, конокрадіство, підпалювання будинку і гумна. Покарання означало конфіскацію майна злочинця (пограбування) і вигнання його разом з сім'єю з общини (потік), що прирікало їх на загибель або рабство. Смертна кара і калічницькі покарання цим кодексом не передбачалися.

Розшук злочинця відбувався за допомогою «заклику», «зводу» і «гоніння сліду». Про пропажу потерпілий оголошував на торжищі («заклик»). Якщо протягом трьох днів пропажу знаходили у кого-небудь, то він вважався відповідачем і сплачував штраф. «Звід» був процедурою розшукування кінцевого злодія, коли шляхом дізнання, очних ставок прослідковувався весь ланцюжок руху вкраденої речі і встановлювалась особа зловмисника. «Гоніння сліду» виражалось в гонитві за злодієм по залишених ним слідах. Використовувались такі види судових доказів як свідчення послухів (свідків доброї слави сторони), видоків (свідків факту), речові докази, «суди Божі». До «суду божого» відносили судові клятви, різні випробування (залізом чи водою), судовий поєдинок (хто переміг у фізичному єдиноборстві — той і правий). У Київській Русі не було регулярних загонів, які б охороняли правопорядок. Порядок в князівському палаці та навколо нього підтримувався молодшими членами дружини, в маєтках бояр — управителями та сторожами. У великих містах тисяцький та його підручні повинні були попереджувати тяжкі злочини та бунти.

На Русі склалася палацово-вотчинна система ведення господарства, коли державою керують ніби феодалною вотчиною. Керівництво державою є ніби продовженням управління доменом великого князя київського.

Ярослава називали «тестем Європи» — він породичався з багатьма королівськими родами. Свого сина Всеволода він одружив з дочкою імператора Візантії Костянтина Мономаха; одна дочка — Ганна вийшла заміж за французького короля і навіть деякий час правила Францією; інша — за норвезького короля; його сестра була польською королевою тощо. Все це свідчило про високий престиж Київської Русі і великий авторитет самого Ярослава Мудрого.

Давньоруська державність зробила великий крок вперед за часів Ярослава. Завершилося державне будівництво, зміцніла структура держави, посилилась її військова міць. Русь отримала

письмове законодавство, досягла значних успіхів у зовнішній політиці. Разом з тим ієрархічні відносини в середовищі правлячого класу остаточно не встановились.

§ 3. Київська Русь за часів роздробленості

Ще за свого життя Ярослав Мудрий поділив державу між своїми синами, намагаючись позбутися того розбрату, який виникав раніше після смерті великого князя (так було після загибелі Святослава і після смерті Володимира Великого). Спочатку Ярославичі жили в злагоді, але незабаром почалися міжусобиці. Цим скористалися нові вороги Русі — половці, а також Угорщина і Польща. Угорський король захоплює Закарпаття. У зв'язку з цим князі роблять спробу припинити усобиці, для чого у 1097 р. скликають князівський з'їзд у Любечі. На з'їзді було вирішено, що кожен князь мусить володіти лише своєю «вотчиною», тобто землею, виділеною батьком, і не претендувати на землі інших князів. Фактично це узаконювало роздроблення Русі на окремі спадкові князівства. Лише на деякий час Володимир Мономах (1113–1125 рр.) та його син Мстислав (1125–1132 рр.) змогли призупинити цей процес та відновити єдність Русі, але повністю перешкодити йому вони не змогли.

Володимир Мономах був найвидатнішою фігурою на політичній арені Київської Русі у першій чверті XII ст. Його батько був улюбленим сином Ярослава Мудрого, а мати — дочкою візантійського імператора Костянтина Мономаха, за що й самого Володимира почали звати Мономахом. 16 років Мономах правив одним з найбільших князівств Русі — Чернігівським, 20 років займав Переяславський престол, 12 років був великим київським князем.

Мономах був талановитим полководцем. Ще будучи переяславським князем, він прославився своїми військовими походами проти половців. Мономах часто використовував блискавичні рейди, удари у вразливі місця супротивника важкоозброєною кіннотою. У 1113 р. кияни запросили Володимира Мономаха на київський престол. Шістдесятирічний князь умілими дипломатичними та військовими діями приєднав до Русі Турово-Пінську та Волинську землі, проте навіть в часи найбільшої могутності він контролював 3/4 земель, які знаходились під владою Ярослава Мудрого.

Успіхи об'єднавчої політики Володимира Мономаха позитивно впливали на внутрішній розвиток всієї країни. Зосередження в одних руках великого водного шляху від Чорного до Балтійського моря сприяло значному збільшенню обсягів міжнародної торгівлі Русі й стимулювало економічне єднання всіх давньоруських земель. Невипадково, що у цей час зростають саме ті міські центри, які перебували на центральній економічній магістралі Русі: Київ, Новгород, Смоленськ, Ладога, Переяслав.

Із цими факторами пов'язане й будівництво в 1115 р. за указом Мономаха першого моста через Дніпро.

Він продовжив традицію династичних шлюбів київських князів з представниками європейських монархій. Сам він був одружений з дочкою англійського короля, його син — з дочкою шведського короля, одна з дочок стала дружиною візантійського імператора, інша — угорського короля.

Володимир Мономах розробив «Устав» — своєрідне доповнення до «Руської правди», де обмежив використання рабської праці та джерела рабства, а також установив єдиний процент за взяті у позичку гроші (не більше 150 %).

З ім'ям князя пов'язують корону Русі — «шапку Мономаха», нібито отриману ним від візантійського імператора, якою згодом коронували й московських царів.

Процес феодальної роздробленості і власне третій період історії Київської Русі можна поділити на кілька етапів:

1) 1054–1132 рр. — визрівання елементів роздробленості, послаблення в цілому великокнязівської влади;

2) 1132–1240 рр. — переваги відцентрової тенденції, перехід до конфедеративного устрою держави і поліцентризму;

3) 1240–1360 рр. — послаблення Русі, провідна роль на українських землях Галицько-Волинського князівства, поступове захоплення цих земель іноземними державами.

Які ж були причини феодальної роздробленості Русі? Слід відзначити, що цей процес був характерним для всіх країн Європи того часу, і Русь не уникнула його. Великі розміри держави утруднювали управління нею з боку великого князя, а місцеві князі не були зацікавлені в зміцненні його влади на місцях, тому що в цей час могли обходитися, як вони вважали, і без нього. Вони мали свою дружину, могли за допомогою неї захиститися, приборкати незадоволених, зібрати з селян податки. Кожен князь хотів правити сам, вважав себе не гіршим від великого князя, бо теж був Рюриковичем і мав військову силу, щоб позмагатися з великим князем. Внаслідок розвитку натурального господарства місцеві князі й економічно стали незалежними від центру. Роздробленню Русі сприяло зростання міст, які ставали політичними й економічними центрами і намагалися суперничати з Києвом. Крім того, змінилися маршрути торгових шляхів, Європа почала торгувати безпосередньо з Близьким Сходом, а Київ опинився осторонь цих процесів. Період з початку 40-х по 70-ті роки XII ст. в історії Русі характеризується надзвичайним загостренням і постійним зіткненням доцентрових і відцентрових сил. Одним з основних вузлів міжкняжих інтересів, як і раніше, залишався Київ, який хоч і втрачав поступово своє політичне значення, але до кінця 60-х рр. XII ст. залишався єдиним символом цілісності Русі. Тривалий час боровся за Київ шостий син Володимира Мономаха — суздальський князь Юрій Долгорукий — засновник Москви. Він тричі завойовував Київ, але потім йому доводилося звідти йти. У 1155 р. він знову захопив Київ, але у 1157 р. київські бояри його отруїли. У 1169 р. Київ захопив син Юрія Долгорукого Андрій Боголюбський. Уперше за багатовікову історію Київ було піддано такому сильному розгрому з боку руських князів. Захопивши Київ, Андрій Боголюбський став наймогутнішим руським князем, але не залишився в Києві, а віддав його своїм васалам. Це означало закінчення видатного становища Києва. Показовим є те, що з 1132 р. по 1246 р. на київському престолі побувало 26 князів.

У середині XII ст. державний лад Русі набув нової форми. Стольний град Київ і домен «Руської землі», який йому належав, перетворився в загальне володіння групи князів — Ярославовичів, які вважали себе колективними власниками Руської землі і вимагали собі там частки (власності), а свої права і обов'язки вони визначали на загальноруських з'їздах — «снечах». Цю систему управління називають колективним сюзеренітетом. Снеми були важливою формою загальноруського правління другої половини XI — початку XIII ст., збиралися в найвідповідальніші для країни періоди, обговорювали питання внутрішнього миру, феодального правопорядку, організацію оборони Русі. Ініціаторами їх скликання були, як правило, великі київські князі, місцем проведення — Київ або місто Київської землі.

Практика цих з'їздів була розпочата у зв'язку з необхідністю розробки давньоруського законодавства. У 1072 р. сини Ярослава Мудрого Ізяслав, Святослав, Всеволод, бояри та представники вищого духовенства ухвалили у Вишгороді «Правду Ярославичів». Інше питання, яке обговорювалось на снечах — боротьба з половцями, яка вимагала об'єднання зусиль багатьох князівств. В період феодальної роздробленості Русі питання війни і миру перестали бути лише компетенцією князівської влади Києва. Тепер удільні князі могли оголошувати війну і підписувати мир з воєводами Русі, не узгоджуючи свої дії з загальними інтересами країни і великим київським князем.

На українських землях утворилися Київське, Сіверське, Переяславське, Волинське та Галицьке князівства. Перехід від моноцентризму (Київ) до поліцентризму мав і певні позитивні аспекти.

Відбувалася консолідація споріднених племен, виникали і зростали нові міста як політико-економічні центри князівств, розвивалися феодальні відносини, зростало населення.

Незважаючи на роздроблення, на землях Південно-Західної Русі продовжується формування української народності й української мови. У 1187 р. у Київському літописі вперше з'являється термін «Україна». Про походження назви «Україна» є кілька версій. Одні вчені виводять її від слова «край» («кінець») зі значенням окраїнна земля, земля, що лежить скраю. Інші вчені пов'язують походження цієї назви зі словом «край — країна». За третьою гіпотезою вона походить від дієслова «украяти» — «відрізати», тобто означає частина землі «украяна» (відділена) від цілого. Назва «Україна» стала етнонімом наших земель.

§ 4. Галицько-Волинська держава

У період роздроблення найсильнішим на Південно-Західній Русі було Галицько-Волинське князівство. Посиленню цього князівства сприяв геополітичний фактор: віддаленість від Києва та близькість до торгових шляхів у Європу, а також наявність соляних промислів, родючої землі.

Формування Галицького князівства почалося у другій половині XI ст. Його виникнення пов'язане з ім'ям онука Ярослава Мудрого Ростислава Володимировича. Вагомий внесок у розбудову підвалин дальшого незалежного існування Галичини зробили його сини — Рюрик, Володар та Василько. Після їх смерті Галичина розпалася на чотири княжі уділи. Проте поміж спадкоємців Ростиславичів знайшовся енергійний і талановитий «збирач» галицьких земель Володимирко Володаревич, що зміг об'єднати Галичину, поширивши експансію свого князівства в південно-східному напрямі на так зване Пониззя, на Буковину. Об'єднана Галицька земля стала не тільки значною політичною силою на Русі, а й зрівнялася з тогочасними європейськими державами.

Галицьке боярство відокремилася в міцний стан могутніх феодалів. Вплив цієї аристократії був настільки великим, що Галичину можна вважати зразком олігархічного правління. Велика влада галицьких бояр пояснюється їхнім походженням — галицька аристократія розвинулася з місцевої племінної знаті. Багато хто з бояр торгували сіллю, що забезпечувало добрі прибутки і зміцнювало їхнє і без того стабільне становище. Серед бояр було багато заможних людей, що на зразок західноєвропейських феодалів, жили в укріплених замках і мали власні дружини. Через віддаленість Галичини від Києва великому князеві важко було втручатися в місцеве політичне життя, тоді як сусідство з Польщею та Угорщиною не лише давало зразок панування аристократії, але й можливість звернутися до чужинців за допомогою під час виступів проти великого князя.

Найбільшої могутності Галицьке князівство досягло за князя Ярослава Осмомисла (1153–1187). Осмомислом — «за вісьмох мислить» його назвали за плідну державницьку діяльність. Територія Галицького князівства доходила до Дунаю та Чорного моря, а Осмомисл успішно протистояв експансії угорського та польського королів, вдало воював проти половців. Спочатку Галицьке та Волинське князівства існували окремо, але у 1199 р. волинський князь Роман Мстиславич об'єднав їх, застосувавши жорстокі репресії проти бояр. Роман взяв під контроль Київську землю, князь якої присягнув йому на вірність. Він активно втручався в балканські справи, допомагав візантійському імператору, успішно воював з литовцями, мав вплив на вирішення різних політичних проблем у Польщі та Угорщині. За короткий час Роман зробив своє князівство могутньою державою, що в умовах роздроблення усїєї Європи було як справжній феномен. Недаремно літописець називає його «однодержавцем» усїєї Руської Землі. Могутність Романа привернула до себе увагу дуже

впливового на той час римського папи Інокентія III, який, прагнучи посилити католицизм на Русі і заручитися підтримкою такого сильного володаря як Роман, запропонував йому королівську корону, але Роман відмовився, не бажаючи ламати свою віру.

Галицько-Волинське князівство стало збирачем руських земель. У період розквіту до його складу входили Галичина, Буковина, Поділля, Волинь, Західна Білорусія, Перемишлянщина, Холмщина (нині у складі Польщі). Порівняно з територією сучасної України воно становило її третину, але 2/3 української території, де в той час мешкали русичі.

Після загибелі у 1205 р. Романа Галицько-Волинське князівство тимчасово розпалося і було відновлене зусиллями його сина Данила лише у 1238 р. У 1240 р. Данило заволодів Києвом, відновивши єдність українських земель. У 1238 р. Данило (раніше, ніж Олександр Невський) розгромив німецьких рицарів у битві під Дорогочином. У 1253 р. Данило приймає королівську корону від папи римського і стає першим українським королем. Але згодом, побачивши, що з політичної точки зору, особливо в боротьбі проти монголо-татар, це нічого не дає, відмовляється від неї. 1256 р. Данило заснував місто Львів (назване на честь його сина).

Галицько-Волинська Русь дала початок багатьом процесам, розвиток яких сприяв формуванню української народності, закладенню її духовних та державних засад. Саме з Галицько-Волинської держави почалося усвідомлення населенням, що мешкало на її території, себе як окремої етносоціальної спільності. Галицько-Волинська держава відновила і розвинула зв'язки Русі з Європою. Присвоєння Данилу Галицькому титулу короля свідчило про визнання Галицько-Волинської Русі європейською державою, рівною іншим великим державам. Галицько-Волинська Русь залишила у спадок нинішній Українській державі свої державні барви — поєднання жовтого з блакитним на прапорі.

Після смерті Данила Галицького його син Шварно на короткий час об'єднав Галицьке князівство з Литовським князівством. Лев Данилович, який успадкував Львів і Перемишль, а після смерті Шварна — Холм і Галич, значно розширив свої володіння, приєднавши до них люблінську землю і частину Закарпаття з Мукачевим. На початку XIV ст. влада перейшла до рук Юрія I Львовича, внука Данила Галицького. Він також прийняв королівський титул і корону. Скориставшись з внутрішніх заколотів в Золотій Орді, Юрій I на деякий час просунув межі своїх володінь до нижньої течії Дністра й Південного Буга, столицю держави переносить до Володимира-Волинського. Його досягненням було встановлення Галицької митрополії, що допомагало захищати політичну незалежність об'єданого князівства. У 1308–1223 рр. в Галицько-Волинському князівстві правили сини Юрія — Лев II і Андрій. Вони посилити боротьбу з ординцями і водночас зміцнювали союзні стосунки із західними державами, зокрема, з Тевтонським Орденем та Польщею. Але, незважаючи на політичні успіхи (на початку XIV ст.) галицько-волинських князів, їхня держава опинилася у кризі. Статус провінційного князівства імперії Золота Орда не міг не підірвати політичні та торговельні стосунки з Європою, торгівля з якою занепала. Змінилися і напрямки головних торговельних шляхів, що почали обминати Галичину. В державі посилювався сепаратизм не тільки численних бояр а й міст, у яких почали затверджуватися іноземні купці (караїми, вірмени) та іноземні ремісники (німці).

Негативними для Галицько-Волинської держави були наслідки придушеного Угорщиною повстання закарпатських феодалів проти її короля Карла-Роберта. Було втрачено Мукачеве і прилеглу округу. Ситуація ускладнювалась посиленням Литовської держави, що відвоювала у Галицько-Волинського князівства Дорогочинську та Берестейську землі, шляхів, що вели до прибалтійської торгівлі. У 1323 р., коли одночасно загинули князі Андрій та Лев II, династія Даниловичів припинила своє існування, що стало причиною державної кризи.

Після невдалого періоду боярського правління Галицькою землею, що супроводжувалося усобицями феодальної верхівки, боярство у 1325 р. запросило на Галицько-Волинський стіл князя Болеслава-Юрія II. Йому вдалося врегулювати відносини із Золотою Ордою та Литвою, але Юрій II заохочував німецьких, чеських та польських ремісників та купців до переселення у Галичину. Болеслав-Юрій II підписав угоду, згідно з якою на випадок його смерті трон мав перейти до польського короля. Дізнавшись про це, бояри здійснили державний переворот. 7 квітня 1340 р. Юрія II було отруєно. Смерть Болеслава Юрія II стала переломним моментом в історії Галицько-Волинської землі: вона відкрила шлях до прямих втручань у справи князівства з боку сусідніх держав: Польщі, Угорщини, Литви. У Галичині посилювалися сепаратистські дії місцевого боярства, що перетворилося у головну політичну силу. Галицькі бояри посадили на княжий стіл боярина Дмитра Дядька. У середині XIV ст. польські феодали захопили Галичину і частину західної Волині. Залишки Волинської землі, хоча і зберегли відносну державну незалежність, були успадковані литовськими князями. Під владою Угорщини опинилася Північна Буковина та землі між Дністром та Прутом, які до цього часу належали Галицько-Волинському князівству.

§ 5. Монголо-татарська навала на південно-західні землі Русі

У цей час Русь зіткнулася з новим могутнім ворогом — монголами. У 1206 р. монгольський хан Темучін, прийнявши ім'я Чингізхана розпочав завойовницькі походи, підкоривши Північний Китай, Середню Азію, Північний Іран. У 1223 р. авангард монголів вперше зустрівся в бою з руськими князями на р. Калці. Руські війська не мали єдиного командування, діяли неузгоджено і зазнали нищівної поразки.

У 1237–1238 рр. монголо-татари під керівництвом хана Батия спустошили Північно-Східну Русь. В 1239 р. вони взяли Чернігів, а 7 грудня 1240 р. — Київ. З 40 монументальних споруд Києва залишилося (дуже пошкодженими) лише 5, з 9 тис. дворів — 20, а з 50 тис. населення — не більше 2 тис. В деяких районах давнього Києва життя відродилося лише через кілька століть. Київ було відкинуто на кілька віків назад.

Упертий опір загарбникам чинили міста Данилів, Кременець і Холм, які Батия так і не вдалося захопити. Столицю Волині — Володимир-Волинський завойовники захопили лише після тривалої облоги. Три дні змогло протриматись інше столичне місто — Галич. Потім монголи пройшли вогнем і мечем через Галичину і Волинь, розбили польські й угорські війська, спустошили сербські і болгарські землі. Монголо-татари були ослаблені боротьбою з руськими князями і не змогли дійти до «останнього моря», як заповідав їм Чингізхан. До того ж у цей час помер хан ханів Угедей, і Батий повертає військо назад, щоб взяти участь у поділі Монгольської держави. Фактично боротьба руських князівств проти монголів врятувала Західну Європу від поневолення. Руські землі потрапили у залежність від нової держави — Золотої Орди, заснованої Батием, оскільки були різні, воювали кожен за себе, а монголи вже мали великий досвід ведення бойових дій.

У 1256 р. князь Данило Галицький відкрито кинув виклик монголам, вигнавши їх війська з Північного Поділля та Східної Волині. Спроби монголо-татарського воєначальника Куремси взяти Володимир-Волинський і Луцьк закінчились невдачею. Проте у 1260 р. загін монголо-татар здійснив похід на Галицько-Волинське князівство, змусивши руських князів зруйнувати фортеці у Володимирі-Волинському, Луцьку, Кременці та Львові.

Монголо-татарська навала призвела до великого спустошення Південно-Східної Русі: багато людей загинуло, міста були спалені і пограбовані. З 74 руських міст 49 були сплюндровані ордою Батия, 14 з них так і не піднялися з руїн, а ще 15 згодом перетворилися на села. Занепад міст, захоплення в полон ремісників призвело до погіршення економічного становища, згорання торгівлі, зникнення цілих галузей ремісництва. Було втрачено незалежність, послаблено обороноздатність. Іго загальмувало розвиток Русі, спричинило її відставання від Європи. Залежність від Золотої Орди виявлялася в трьох формах: 1) видача ярликів (грамот) на князювання, причому без врахування конкретних прав на престол, що призвело до численних інтриг; 2) сплата данини. Князі знаходились під наглядом представників ханів — баскаків. Збиралося 14 видів ординських даней та повинностей (безпосередньо для хана, торгові збори, візничі повинності, «корм» баскакам та ін.); 3) забезпечення монгольської армії рекрутами.

Ординські хани мало змінили політичну систему в князівствах Русі, намагаючись використати її у своїх цілях. Ненадійних, з їх погляду князів, вони ліквідували, нацьковували один на одного, намагаючись не допустити їх згуртування, щоб і надалі тримати їх у покорі. Українські землі безпосередньо не входили до складу Золотої Орди, але монголо-татарські хани для підтримки своєї влади періодично (не рідше ніж 1 раз на 5 років) влаштовували спустошливі походи на ці території. Монголо-татарське іго помітно вплинуло і на етнічні процеси, що відбувалися на українських землях, дещо «розмивши» базовий слов'янський елемент населення краю.

Хоча руські князі й залишалися при владі, їхні адміністративні повноваження як васалів хана були обмежені, оскільки хани призначали своїх власних чиновників для вербування воїнів і збору податків. У завойованих ними землях монголи поспішали визначити платоспроможність населення, проводячи його перепис. Перший перепис (так зване «число») на українських землях вони провели ще в 1245 р., коли були обкладені податком Київська земля, Подолія, Переяславська й Чернігівська землі. Населення Русі було розділено на міради (тьма), тисячі, сотні й десятки. Цей поділ використовувався й для цілей місцевої адміністрації — «тисяча» позначала не тільки людей, що жили в певному районі, але й сам район. Таким чином, кожний числовий розподіл являв собою військово-фінансовий район, територіальну одиницю, з якої стягувалась певна кількість рекрутів і податків. Населення території «десятки» могло дорівнювати приблизно 200 осіб, а населення «мірада» — 200 тис. На українських землях у XIV ст. було 16 мірадів (тьмів). «Десятка» приблизно дорівнювала селу, місто — «сотні», волость — «тисячі».

Обмежувалася судова влада князів. У судовій практиці всі руські князі перебували під владою хана й монгольського Верховного суду та деяких з них стратили за наказом хана за реальні або уявні державні злочини. Хан також розглядав більшу частину головних судових справ між руськими князями. Разом з тим хан не втручався в позови між російськими боярами й простолюдинами, дозволяючи князеві кожної даної місцевості продовжувати виконувати його судові функції.

§ 6. Соціально-економічний розвиток Київської Русі

Суспільство Київської Русі поділялося на три основні групи: вільні люди, напіввільні та невільні. До верхівки вільних людей належали бояри, купці (які поділялися на власне купців — тих, хто торгує, і *гостів*, — тих, хто вів закордонну торгівлю). Миська еліта називалася «старці градські», «нарочиті мужі». З прийняттям християнства з'явилася така соціальна верства, як духівництво. Основну групу вільних склали так звані «люди» або «чернь». Юридично всі вони були вільні, рівноправні з боярами, але фактично залежали від останніх. До цієї верстви належали ремісники, дрібні торговці.

Нижчу групу вільного населення становили селяни — *смерди*. Разом з сім'єю смерд господарював на своїй земельній ділянці, яку надавав йому князь за виконання певних служб і сплату данини. Смерди відбували військову повинність з власною зброєю та кіньми.

До напіввільних людей належали *закупи* — селяни, що були залежними від того, хто дав їм «купу» — позичку. Вони тимчасово втратили волю, але могли знову її здобути. *Рядовичі* — селяни, які уклали з феодалом «ряд» — договір на виконання певних робіт. Прагнучи закріпити за собою закупів, землевласники вимагали від них «купу» — у збільшеному розмірі. За злочин закупа відповідав його господар.

Ще одна особлива соціальна верства — *ізгої* — люди, які вибули з тієї групи, до якої належали, але не вступили до іншої. Ізгої були двох видів: вільні і залежні. Різниця у становищі залежала від того, з якого стану люди потрапили в ізгої. До них належали звільнені холопи, збанкрутілі купці, сини священиків, що не навчилися грамоти.

Невільні люди називалися *челяддю* або *холопами*. Джерелами холопства були: народження від холопів, полон на війні, шлюб з холопкою, продаж збанкрутілого купця, втеча закупа. Холоп міг стати вільним, якщо викупляв себе на волю або якщо пан звільняв його. Він був позбавлений усіх прав і закон трактував його нарівні з худобою.

Жінки в Київській Русі користувались значною свободою і незалежністю як у правовому, так і в соціальному плані. Але в цілому давньоруський рід належав до патріархального типу. Життя жінки оцінювалося у два рази дешевше, ніж життя чоловіка з тієї ж соціальної групи.

Домінуючою тенденцією в соціально-економічних процесах був розвиток феодално-кріпосницьких відносин — зростання феодалного землеволодіння і феодалної залежності селян. При феодалізмі земля, яка знаходилась у її власників, була основним засобом виробництва. Власність на неї створювала економічний базис для отримання феодалами земельної ренти від залежних селян. За користування землею селянин повинен був певний час працювати у господарстві феодала або віддавати йому частину продуктів, одержаних з власного господарства, чи сплатити грошовий податок. Велику роль у цьому відігравав позаекономічний примус, оскільки феодал мав над населенням фактично необмежену владу.

У цей період було три основні джерела державних доходів: прямі податки, доходи від суду та штрафи із злочинців за здійснені злочини, а також мито і податки на торгівлю.

Смерди поступово втрачають господарську самостійність і особисту свободу. Пануючою формою феодалного землеволодіння була *вотчина*, або держава-помістя. Вона поділялася на домініальні землі, якими користувався безпосередньо феодал, і селянські. Господарським, адміністративним і військовим центром вотчини був феодалний замок, який мав назву *двір*.

У добу раннього феодалізму основною формою експлуатації селян була данина (полюддя або повоз). Данина збиралася в несільськогосподарських районах з кожного «диму» (тобто печі), а в сільськогосподарських — з кожного землеробського знаряддя (рала чи плуга). Великі міста були звільнені від сплати прямих податків. У подальшому звільнення від податків мало соціальний характер: люди з вищих і середніх кланів не платили данини. Селяни, крім того, виконували також ряд повинностей: давали підводи, будували дороги, фортеці. З розвитком феодалних відносин данина почала перетворюватись на феодалну ренту — економічну реалізацію земельної власності. Були три види ренти: відробіткова, натуральна, грошова. Переважала натуральна рента — оброк.

Економічною основою селянського господарства був двір — дим. Розмір індивідуального селянського землекористування дорівнював у середньому одному «плугу», що був одиницею оподаткування і становив близько 15 га землі. 10–15 димів об'єднувалися у дворища.

Провідною галуззю економіки залишалося землеробство, яке поділялося на рільництво, городництво і садівництво. Середня врожайність зернових досягала 8 ц з га. З овочів найдавніше

культивували капусту, а також часник, цибулю, ріпу. Широкого розвитку набуло садівництво — вирощували яблука, груші, сливи, вишні, черешні. Важливою галуззю було тваринництво. Основною робочою худобою були коні та бики. Велика увага приділялась мисливству, особливо добуванню хутра і бортництву (вилученню меду). Хутро, мед і віск у великих кількостях вивозилися за кордон і були дуже вигідним товаром.

Високого рівня розвитку досягло ремесло. Налічувалося близько 60 різних ремісничих фахів. Провідними галузями були чорна металургія та обробка заліза. Найпоширенішими — дерев'яні ремесла (виготовлення возів, бочок, меблів). Одним з найстаріших ремесел була вичинка шкір і виробництво з них одягу та взуття. Високого рівня досягло ювелірне мистецтво. Серед інших ремесел відомі ткацтво, кравецтво, обробка льону, вовни, кістки, каменю. Великі успіхи були в будівельній справі — виготовлялася цегла, декоративні полив'яні плити, використовувалися граніт, мармур, шифер.

У цілому господарство Київської Русі мало *натуральний характер*. Розвиток ремесел та підвищення продуктивності праці сприяли розширенню обміну, торгівлі, що покращувало забезпечення продуктами харчування, сировиною, ремісничими виробами ті регіони, де вони не вироблялися. Внутрішня торгівля зосереджувалася у містах, де були «торги», «торговища». Тут мешкало 15 % населення. У країні налічувалося 240 міст і селищ.

Головним напрямком давньоруської зовнішньої торгівлі був східний (з Візантією, Кавказом, Близьким Сходом). Основною торговою артерією був Дніпро. Поступово відбувається переміщення торгових шляхів, більшого значення набуває торгівля з Західною Європою. Пріоритетними предметами імпорту були шовк, парча, посуд, вино, ювелірні вироби. У період феодальної роздробленості на зміну одному місту, яке централізувало зовнішню торгівлю всієї держави (Київ), прийшло декілька.

З розвитком торгівлі в Київській державі формувалася грошова система. Спочатку роль грошей виконувала худоба, потім «куна», коли за гроші правили хутра куниці. «Куна» грошова система була досить складною і об'єднувалася лічильною одиницею — гривнею. В IX–XI ст. 1 гривня = 20 ногатам = 25 кунам = 50 резанам. Київська гривня важила від 160 до 196 г. срібла. За часів князювання Володимира Великого вперше розпочали карбувати власні гроші — золоті і срібні. На монетах зображувався тризуб — родовий знак Володимира, який був верхньою частиною скипетра — символу влади.

§ 7. Культурний розвиток Київської Русі

Культура цього періоду досягла високого рівня, що пояснюється значними здобутками попередніх етапів розвитку східних слов'ян, розквітом Київської держави та творчим засвоєнням досягнень Візантії та Західної Європи.

Величезне значення для розвитку культури мала поява писемності. Слов'янську азбуку створили близько 863 р. болгарські просвітителі Кирило та Мефодій (*кирилиця*, яка лежить в основі сучасних українського та російського алфавітів). Поширення писемності сприяло розповсюдженню освіти на Русі, яка опікувалася церквою та князем і зосереджувалася переважно в монастирях. Перша школа в Києві при Десятинній церкві була відкрита Володимиром Великим, ще більшого поширення набули школи за правління Ярослава Мудрого. Навчання грамоті розпочиналося з вивчення азбуки. Учні писали на восковій дощечці за допомогою писал-стрижнів із загостреним кінцем. Великі тексти писали на березовій корі (берестяні грамоти). 1037 року при Софійському

соборі відкрили школу нового типу, де, крім грамоти, вивчали грецьку і латинську мови, основи філософії і медицини. Відомим лікарем у Києві був Агапіт, який умів робити хірургічні операції.

Багата і різноманітна усна народна творчість доби Київської Русі. Одним з найстаріших фольклорних жанрів є народні перекази (про трьох братів, що заснували Київ, про Вольгу Святославича, про Кожум'яку). Існував і дружинний епос, який знайшов своє відображення в *билинах*. Найпопулярнішими героями билин були князь Володимир «Красне Сонечко», Ілля Муромець, Добриня Нікітич, Альоша Попович, Микула Селянинович.

Виникнення писемності створило передумови для перетворення усної народної творчості в писемну літературу. Одним з найдавніших зразків літератури є «Слово про закон і благодать», написане першим київським митрополитом Іларіоном близько 1050 р. В ньому піднімається значення християнства, яке протиставляється язичництву, високо оцінюється діяльність князя Володимира Великого за те, що зробив Русь відомою в усіх кінцях землі, висловлюється гордість за неї.

Видатним письменником свого часу був великий князь Володимир Мономах, який написав «Повчання дітям». Цей твір є автобіографією князя і разом з тим викладом його політичних та філософсько-етичних поглядів. Володимир вважав, що князь сам повинен входити до всіх галузей управління, не кривдити людей, зберігати мир, єдність Руської держави, зміцнювати великокнязівську владу.

Найвидатнішим поетичним твором княжої доби є «Слово о полку Ігоревім» (1185–1187 рр.). У ньому з великою художньою силою викладено історію походу 1185 року новгород-сіверського князя Ігоря Святославовича проти половців, який закінчився поразкою і полоном князя. Головна ідея твору — заклик до єдності князів у боротьбі з іноземними ворогами.

Значна частина літератури належить до релігійної. Найбільш відомими є створені в другій половині XI ст. «Житіє Бориса і Гліба» та «Житіє Феодосія Печерського».

Визначними пам'ятками оригінальної давньоруської літератури є *літописи*, тобто історичні твори про події, подані в хронологічному порядку за роками. У Києві був укладений перший давньоруський літописний звід 1037–1039 рр. Найвідомішим є літопис «Повість временних літ» (1113 р.), складений у Києво-Печерському монастирі ченцем Нестором (1056–1114 рр.), в якому виклад відноситься до 1110 року. «Повість» є загальноруським літописом, що відбиває минуле східних слов'ян на всій території їх розселення. Історія Русі розглядається в контексті світової історії. Основна ідея Нестора — ідея єдності Руської землі, а символом об'єднання є князівська династія Рюриковичів. Завдяки глибоким філософським роздумам та концептуальним підходам, високим художнім якостям, «Повість временних літ» стала вершиною літератури Київської Русі.

Серед пам'яток архітектури слід відзначити Золоті ворота і Софійський собор, який став перлиною давньоруського мистецтва. Шедеврами світового значення є мозаїки собору. Мозаїчні композиції виконані зі смальти 177 кольорових відтінків на золотистому тлі. Серед них вражає зображення Богоматері-заступниці з піднятими вгору руками («Оранта») висотою 5,45 м.

Значного розвитку набув іконопис. Видатним живописцем XII ст. був Алімпій, який написав знамениту ікону «Богоматір велика Панагія». Зразками високого рівня мистецтва книжкової мініатюри є «Остромирово Євангеліє» (1056–1057 рр.) та «Ізборник Святослава», прикрашені чудовими заставками і мініатюрами.

На досить високому рівні знаходилось музичне мистецтво. Найвідомішим музичним виконавцем XI ст. був Боян. Особливу групу акторів і музикантів становили скоморохи — виконавці усної поезії, музичного фольклору. На Русі існували струнні інструменти (гуслі, гудки, лютні), духові (труби, флейти, сопілки), ударні (бубни, металеві тарілки).

До моменту прийняття християнства русичі вже були знайомі з десятичною системою рахунку від одного до десяти тисяч, дробами. До XII ст. рахунок розширився до 10 000 000. Ботаніка обмежувалася вивченням лікарських трав. Досить поширеними були знання про тваринний світ, оскільки полювання мало суттєве значення і русичі добре знали звички тварин та птахів. Уже в XII ст. згадується лісопильна рама, яка діяла енергією води водоспаду.

Основними продуктами харчування в раціоні руських князів були хліб та м'ясо. У свята подавався здобний хліб з медом і маком. Ікра вперше згадується в джерелах у XII ст. Пшонна та вівсяна каші були найпоширенішими серед простого народу. Вживали три види напоїв: квас, мед та імпортоване вино. Одежу в основному шили з льону, але бояри та їх жінки надавали перевагу одягу з шовку та парчі.

Таким чином, культура Київської Русі мала значні досягнення, які увійшли до скарбниці світової цивілізації.

Історичне значення держави Київська Русь та Галицько-Волинської держави

Давньоруська держава залишила яскравий слід у світовій історії IX–XIII ст. Її внесок до середньовічного політичного, економічного, суспільного й культурного життя був надзвичайно вагомим. Головне значення Давньоруської держави полягає в тому, що вона протягом п'яти століть історичного розвитку українського народу охороняла його від знищення і забезпечила розвиток державності, господарства, культури. Утримання держави було великим успіхом і результатом плідних державотворчих зусиль багатьох поколінь. Давньоруська держава створила підвалини для формування трьох східнослов'янських народностей, забезпечила їх розвиток та налагодження соціально-економічних, політичних і культурних взаємовідносин між ними.

Київська держава була найбільшою державою в Європі. Завдяки розташуванню на перехресті шляхів між Чорним та Балтійським морями — та між Азією та Європою — Давньоруська держава була одним із важливих чинників міжнародної торгівлі. Вона відіграла вагомую роль і в міжнародній політиці. Руські князі укладали мирні союзні угоди з Візантією, Германською імперією, Польщею, Угорщиною, іншими європейськими країнами, скріплюючи їх династичними шлюбами.

Київська Русь впродовж багатьох років була «непереможним щитом» Європи, стримуючи нескінченні орди кочових племен. Вона давала відсіч численним загарбникам (хозарам, половцям, печенігам, арміям Угорщини та Польщі). Об'єднавши територію Галичини й Волині в єдине князівство, Данило Галицький доклав чимало зусиль для його економічного розвитку і політичної стабільності, вміло маневруючи між монголо-татарськими ханами, польськими та угорськими правителями, які зазіхали на українські землі. Він зумів зламати боярську опозицію і творити державу на нових монархічних основах. Галицько-Волинська держава займала почесне місце серед європейських держав. Зі створеною Данилом державою рахувалися сусіди, її визнавав папа Римський. Своїм коронуванням Данило затвердив становище Галицько-Волинської держави як королівства, як гідної спадкоємиці традицій Київської держави.

Після розпаду Київської Русі Галицько-Волинське князівство до середини XIV ст. продовжило існування давньоруської державної організації і фактично було головним політичним центром для українських земель. На довгий час воно зберегло Україну від поневолення й асиміляції Польщею, Угорщиною, Золотою Ордою. Відкриваючи західноєвропейській культурі шлях на українські землі, ця державність дала змогу уникнути однобічної орієнтації на Візантію, запобігти

утвердженню монгольських впливів. Ця держава сприяла акумуляції значних матеріальних і духовнотворчих сил, які забезпечили Україні існування як окремого національного організму в подальший період. Галицько-Волинська держава — «перша суто українська політична організація», в періоди своєї найбільшої могутності обіймала 9/10, а під кінець існування — 3/4 залюднених осілим населенням просторів України.

1.3. Українські землі у складі Великого князівства Литовського та під владою Речі Посполитої (XIV — середина XVII ст.)

§ 1. Входження українських земель до складу Литви та Речі Посполитої

Ослаблені монголо-татарськими нападами, роздроблені на окремі князівства, українські землі на початку XIV ст. стали об'єктом експансії з боку Литовського князівства. Консолідувавшись у нелегкій боротьбі з Лівонським і Тевтонським орденами, Литовське князівство розпочало своє проникнення на західноруські (білоруські) землі ще у середині XIII ст., за часів князя Міндовга (1230–1263 рр.). У першій чверті XIV ст. більша половина білоруських земель вже знаходилася під владою литовських князів, і вони почали спроби захоплення сусідніх українських земель. Безпосереднє залучення до складу Литовського князівства південно-західних руських (українських) земель почалося у часи правління великого литовського князя Гедиміна (1316–1341 рр.), який проводив політику підкорення руських земель, використовуючи різноманітні заходи: воєнні, дипломатичні, династичні. Його васалами стали мінський, лукомський, друцький, Берестейській та дорогочинський князі. З 1340 р. на Волині правив його син Любарт-Дмитро. Основна частина українських земель була захоплена за правління литовського князя Ольгерда, який у 1362 р. зайняв Київ. Цим фактично закінчилася княжа доба в історії України. Ольгерду навіть вдалося у 1362 р. на річці Сині Води (раніше, ніж Дмитрію Донському на Куликовському полі) розгромити татар.

Рід Гедиміновичів став одним з найрозгалуженіших у Східній Європі того часу. Від синів Гедиміна вели генеалогію князі Острозькі, Заславські, Корецькі, Чорторійські, Вишневецькі, Сангушки, Збараські та ін.

Ольгерд чітко формулює основне завдання Литовської держави: «Вся Русь просто мусить належати литовцям». У 1345–1377 рр. до Литви приєднано території від м. Володимира на Заході до р. Оскіл на Сході, від Новгород-Сіверського на Півночі до середньої течії р. Південний Буг на Півдні. Князь Вітовт у 1392–1430 рр. приєднав землі у межиріччі Дніпра і Дністра з виходом до Чорного моря.

Причинами успіху литовців у експансії на українські землі була їх консолідація в боротьбі з німецькими рицарськими орденами: ослаблення Русі у результаті її роздроблення та монголо-татарської навали (до цього, як пише літописець, «Литва з болота на світ не показувалася»); феодалні усобиці у Золотій Орді.

Литовські князі започаткували звільнення українських земель від монголо-татарського іга. Зміцненню позицій литовських можновладців на українській території сприяли династичні зв'язки з галицько-волинськими князями, що давало їм змогу бути законними претендентами на місцеві княжі престоли. Тому літописи й відзначають, що володарі Литви «не стільки силою, скільки мудрістю воювали». Узявши під свій контроль українські землі, литовці намагалися спочатку не вносити в місцевий уклад ніяких змін: «Ми старого не рушимо, а нового не вводимо». Слід ураховувати також і те, що місцеве населення, приймаючи литовського князя, прагнуло покінчити з попередніми князівськими стосунками старої династії. Оцінюючи ситуацію у Литовській державі, яка сталася після 1362 р., відомий український історик Н. Яковенко зазначає: «Витворений без помітних завойовницьких зусиль новий державний організм являв собою вельми неординарний суб'єкт історії — державу, у якій від народу — завойовника, по суті, зоставалася тільки назва: Велике князівство Литовське».

Слід зазначити, що українське та білоруське населення, а також їх землі склали більше 80 % території Великого князівства Литовського, тому це значно впливало на ситуацію в державі. Українці досить спокійно поставилися до литовської експансії, оскільки влада литовців не була репресивною, самі литовські князі спочатку були православної віри, руська мова стала загальнодержавною. Крім того, люди бачили в Литві можливого захисника проти жорстоких набігів татар. Були прийняті й руські норми права, назви посад тощо. Тому держава часто називалася Литовсько-Руським князівством.

У цей же час поширює свою експансію на українські землі Польща. Після тривалої боротьби у 1387 р. їй вдається захопити Галичину.

Буковина з 1359 р. входить до складу Молдавського князівства під назвою Шипинської землі, Закарпаття — у другій половині XIII ст. — до складу Угорщини. Таким чином, у XIII–XIV ст. українські землі були розчленовані та ввійшли до складу різних держав. Почалася нова — польсько-литовська — доба в історії України.

У 1385 р. у зв'язку із загостренням зовнішньо- і внутрішньополітичної ситуації (розбрат серед литовської верхівки, загроза з боку Тевтонського ордену) великий князь Ягайло вирішує об'єднатися з польськими феодалами, щоб зміцнити свою владу. У замку Крево (недалеко від Вільна) Ягайло і польські представники підписали акт про унію, яка дістала назву Кревської. Згідно з нею Ягайло отримував польську корону і руку польської королеви Ядвіги. За це до Польщі мали приєднати українські і білоруські землі, де вводилося католицизм, збройні сили об'єднувались, казна князівства мала використовуватись на потреби Польщі. Укладення унії допомогло стримати натиск Тевтонського ордену (в 1410 р. у Грюнвальдській битві німці були розгромлені), а також зміцнило становище польських феодалів, які почали захоплювати українські землі, насаджувати католицизм, посилювати визискування українського населення, полонізувати його.

Литва починає тривале суперництво з Москвою за спадок Київської Русі (обидві держави претендували на об'єднання в своїх межах усієї Русі і Східної Європи). Виникла так звана литовська альтернатива розвитку Східної Європи, коли цей регіон міг опинитися під контролем Литви. Але в битві під Ворсклою у 1399 р. великий князь литовський Вітовт зазнав поразки від татар, убито було десятки князів, поліг цвіт литовсько-руського лицарства. Це значно обмежило можливості реалізації «литовської альтернативи».

На чолі Литовської держави стояв великий князь, якому належала законодавча, виконавча, судова та військова влада.

Новим етапом польсько-литовських відносин стала Городельська унія. На сеймі в м. Городелі у 1413 р. було визнано існування великокнязівського престолу в Литві. Але обрання великого

князя затверджувалось польським королем. Литовські феодали-католики зрівнювались у правах з польськими у вирішенні державних справ, у тому числі й обранні великих князів литовських і королів польських. Участь православних у державному управлінні обмежувалась.

За своїм політичним устроєм Велике князівство Литовське до кінця XIV ст. існувало як федерація земель-князівств, куди як повноправні суб'єкти входили Київщина, Чернігівщина, Сіверщина, Волинь, Поділля. Намагаючись централізувати управління у Великому князівстві Литовському, князь Вітовт почав істотно обмежувати самостійність найвпливовіших князів. До кінця XIV ст. уся їхня залежність від великого князя Литви полягала у сплаті щорічної данини та «послушенстві». Саме за «непослушенство» були відібрані землі в новгород-сіверського, подільського, київського князів. У 1397 р. Київське князівство було ліквідоване. Ці заходи хоча й не призвели до остаточної ліквідації удільного устрою, але суттєво обмежили вплив місцевих князів, підірвали їх позиції, посилили центральну литовську владу.

Завершальним акордом на шляху суверенізації Великого князівства Литовського мала стати коронація Вітовта, тобто прийняття ним титулу короля. Але це суперечило бажанню його брата в других і польського короля Ягайла. Справа дійшла до того, що ображені магнати обох держав ставили питання про війну Литви з Польщею. Щоб загасити конфлікт, Ягайло був готовий зректися польської корони на користь Вітовта, але останній укупі з литовськими магнатами наполягав на окремішності держав і не прийняв пропозиції Ягайла. Коронування було призначене на 8 вересня 1430 р. На урочистості з'їхалися почесні гості: Ягайло, великий князь Московський Василь I, інші руські князі, візантійські й татарські послі. Але польські пани перехопили в дорозі корону, коронування було відкладено, що стало сильним морально-психологічним ударом для дуже вже немолодого 82-річного Вітовта, який незабаром помер (27 жовтня 1430 р.).

Після його смерті у 1440 р. було відновлено Київське удільне князівство, яке проте проіснувало недовго. Останнім удільним київським князем був Семен Олелькович, який помер у 1470 р. і після нього «на Києві князі перестали бути, а замість князів воеводи настали». Так перервалася традиція князівського правління у Києві, який ще довго у свідомості тогочасної людності залишався «першим з поміж усіх інших міст». Проте незабаром Київ зазнав дошкульного удару від татар. У цей час сформувався московсько-кримський союз, спрямований проти Польщі, Литви та Заволзької (Великої) Орди. Напад на Київ був здійснений за прямою вказівкою московського великого князя Івана III. Татари з'явилися біля Києва 1 вересня 1482 р., з якого в ті часи починався відлік нового року. Місто було спалене вщент. На знак своєї перемоги кримський хан відправив у дар Івану III золоті потир і дискос зі сплюндрованої татарами Святої Софії. Згодом після цього Іван III уперше був названий «государем усієї Русі» (січень 1493 р.), що викликало у населення Литви рішучий протест.

У 1569 р. Польща і Литва підписують Люблінську унію, що було пов'язано з поразками Литви на першому етапі Лівонської війни. Польща і Литва об'єднуються в єдину державу — Річ Посполиту, де встановлюють єдиний державний устрій (короля, який є великим князем литовським, обирають на спільному польсько-литовському сеймі), вводять єдину грошову систему, право (за польськими зразками). Католицизм оголошують державною релігією. Литва мала певну автономію, за нею залишилися білоруські землі, а Польща приєднала українські, поділивши їх на 6 воеводств. Становище українців різко погіршилося. Проте унія 1569 р. мала для України й деяке позитивне значення: знову більшість українських земель об'єдналася в межах однієї, хоч і ворожій українцям, держави, що інтенсифікувало зв'язки між ними; прискорилося колонізація Подніпров'я.

Політична і релігійна ситуація в Україні загострилася у зв'язку з переходом на новий календарний стиль. У 1582 р. папа Григорій XIII наказав виправити старий юліанський календар, в якому

внаслідок недоліків обчислення утворилася різниця між календарним та астрономічним часом. Папа розпорядився з 5 лютого 1582 р. додати 10 днів. Цю реформу в протестантських та православних країнах зустріли вороже, населення Польщі поділилося: католики прийняли новий стиль, а православні залишили старий. Зміна календаря призвела до посилення соціального і релігійного гніту, оскільки польські пани забороняли українським селянам відзначати свята за старим стилем (наприклад: Різдво, Великдень) і змушували їх у ті дні працювати, що викликало досить різку опозицію.

У першій половині XVI ст. хвиля Реформації — опозиційного католицизмові руху прокотилася над усією Європою, з несподіваною швидкістю поширившись на теренах Речі Посполитої, пробуджуючи до життя різні релігійні рухи (лютеранський, кальвіністський, антитринітарський). Ідеї Реформації: звільнення релігійного життя з -під влади Риму, демократизація церкви і наближення її до народу, переклад Біблії на національні мови, заснування шкіл — знайшли широкий розголос в Україні. Українці одержали важливі засоби протидії поширенню католицизму, пристосовуючи ідеї Реформації для власних потреб. Боротьба протестантів з католицькою церквою стала зразком для православних в оновленні власної церковної організації, введенні у церковну службу української мови, у практику полемічної літератури. Намагання створити національну церкву були позитивним явищем у Реформації. Під її впливом національно-визвольний рух в Україні став під гасло боротьби за віру. У середині 60-х років XVI ст. у Речі Посполитій офіційно утвердилась релігійна віротерпимість.

У XVI — першій половині XVII ст. на українських теренах розквітла полемічна література, яка відстоювала права православної церкви та готувала громадську думку до сприйняття необхідності національної держави, розвитку української культури.

Після Люблінської унії на українських землях поруч із згортанням національного політичного життя та економічним закабаленням населення, наступом на права і свободи місцевої людності та знищенням її мови і культури польська влада прагне нейтралізувати роль православ'я, змінивши його католицькою вірою. Для Польщі окатоличення українських земель мало сприяти забезпеченню консолідації та єдності держави — Речі Посполитої. Успіху католицької пропаганди сприяли: державна підтримка, авторитет Риму, діяльність іезуїтів, окатоличення та ополячення української еліти. Прагнучи здобути привілеї і посади, зрівнятися у правах з католиками, нащадки багатьох княжих та боярських родів зрікалися рідної мови, релігії.

Церква не могла протистояти світському втручанням у суто релігійні справи. Тепер уже не митрополит призначав єпископів, їх висували або ж пани-рада, або ж сам великий князь, що відкривало доступ до вищої ієрархії світським особам. Церковна криза зумовила втручання в релігійні справи братств, які створювалися при парафіяльних церквах. Активно протидіючи окатоличенню та колонізації українців, братства спробували узяти під свій контроль церковне життя та діяльність церковної ієрархії. Утручання у справи місцевої церкви світської влади, зростання анархії з боку братств та неконструктивна політика Константинопольської патріархії викликали невдоволення серед православного духовенства. Поступово в частини ієрархів православної церкви визріває думка про доцільність унії з католицькою церквою. Вважалося, що унія змінить ставлення держави до української церкви: закінчатися переслідування православних; українське духовенство зрівняється у своїх правах з католицьким, буде звільнено від податків, збереже свої земельні володіння та матиме своїх представників у сенаті; у містах православні матимуть ті самі права, що й католики. Свою роль у формуванні унійних настроїв відіграло утворення у 1589 р. сильного Московського патріархату, який одразу почав претендувати на канонічний та юридичний контроль над Київською митрополією і залежними від неї єпархіями у Речі Посполитій. Прагнення певних кіл українського суспільства до церковної унії першим

висловив львівський православний єпископ Гедеон Балабан. Його підтримали єпископи: холмський, турово-пінський, луцький, перемишлянський, володимирський, київський митрополит Михайло Рогоза.

Для урочистого проголошення унії київським митрополитом та польським королем було скликано церковний собор, який відбувся у м. Брест у жовтні 1596 р. Собор публічно проголосив унію, а владик, які до неї не пристали, та духовенство, що брало участь у православному соборі, піддав прокляттю. Уніатська частина затвердила акт об'єднання церков та утворення греко-католицької церкви, яка підпорядковувалася папі римському як першоєрарху християнської церкви. Греко-католицька церква зберігала східний обряд, церковнослов'янську літургійну мову, право на заміщення митрополичої та єпископської кафедр, користування юліанським календарем, нижче духовенство зберігало право одружуватися. Уніатське духовенство звільнялося від сплати податків, уніатська шляхта та міщани одержували право обіймати посади в державних та міських урядах, уніатським єпископам було обіцяно місце в сенаті.

Берестейська унія не внесла спокою і не об'єднала церкви. Навпаки, вона глибоко розколола українське суспільство. Крім двох — православної і католицької, з'явилась третя — уніатська церква, яка перебувала, ніби між двома вогнями. Православні вбачали в греко-католиках зрадників, а католики не вважали їх повноцінними громадянами. Католицька верхівка вбачала в греко-католицькій церкві лише засіб поширення власного впливу, а не самостійну церковну організацію. Тих, хто не хотів перейти до унії, поляки стали називати схизматиками. З метою їх остаточної ліквідації православна віра в Україні була офіційно заборонена, а її прихильники відкрито переслідувалися польською владою. Усупереч прийнятим у 1603 і 1607 рр. рішенням сейму про припинення переслідування православних, унія і надалі впроваджувалася силою. Католики та уніати вели справжню війну проти тих, хто відмовлявся коритися постанові Берестейського собору: спустошували монастирі, не дозволяли будувати церкви, відбирали православні храми.

На початку XVII ст. на допомогу православному табору, який останніми силами обороняв свої позиції, прийшло Запорозьке військо. Унаслідок цього польський уряд змушений був видати «Статті для заспокоєння руського народу», які узаконювали існування православної церкви. Проте вони не припинили наступу католицизму на українські землі, що вів до занепаду православної церкви, яка втрачала роль осередку культурного життя, гаранта збереження національних традицій. Берестейська унія була для Польщі зручною формою посилення своєї влади в українських землях. Влада Речі Посполитої бажала через унію швидко окатоличити український народ, але побачивши, що цей процес іде повільно, почала нищити унію так само, як і православ'я. З часом прірва між українськими греко-католиками та поляками римо-католиками ставала дедалі глибшою.

Для більшості населення висока ідея об'єднання всього християнства відступала перед загрозою колонізації України і відмови від усталених традицій.

§ 2. Виникнення українського козацтва. Запорозька Січ

Уперше термін «козак» згадується в Початковій монгольській хроніці (1240 р.).

Існує кілька основних теорій походження козацтва: «етнічних витоків», «уходницька», «захисна» і «соціальна». Згідно з теорією «етнічних витоків», козаки — це особлива група нащадків інших народів (хозар, черкесів, татар). «Уходницька» теорія пов'язує появу козацтва з «уходом» населення в Придніпров'я на промисли за рибою, сіллю, дикими кінями тощо. Відповідно до «захисної» теорії козаки появились у зв'язку з необхідністю захистити південні кордони країни від

набігів татар. «Соціальна» теорія пов'язує виникнення козацтва з посиленням політичного, економічного, соціального, національного та релігійного гніту. Виникнення козацтва спричинив комплекс причин та факторів, тому всі ці теорії слід розглядати в комплексі.

Посилення визискування селянства і міщанства, релігійний і національний гніт, напади татар призводили до того, що частина населення втікала в незаселені степові райони середньої течії Дніпра. Там утікачі поступово об'єднувались у групи, які спільно полювали, нападали на татар, відбиваючи в них полонених та награване майно. Так, з XIV ст. на теренах України з'являються козаки, які вписали чимало героїчних сторінок в її історію. Термін «козак» тюркського походження означав «вільна людина», «вояк», «степовий розбійник». Постійна загроза військових нападів змушувала козаків турбуватись перш за все про оборону. Як наслідок, виникали укріплення, які називалися січчю (від слова «сікти» — рубати), тому що місце заселення обставляли висіченими в лісі деревами. Оскільки козаки розміщалися за дніпровськими порогами, їх резиденція називалась *Запорозькою Січчю*. Термін «Запорозька Січ» вживався також у розумінні «військово-політична організація козаків». Поряд з цим вживався термін «запорозький кіш», який означав керівництво козаків, їх місцеперебування, табір.

Історію українського козацтва можна розділити на кілька періодів: 1) 1489–1591 рр. — утворення козацтва та його становлення; 2) 1591–1647 рр. — період посилення військово-політичної ролі козацтва, перетворення його в окремий суспільний стан, центр національно-визвольного руху; 3) 1648–1664 рр. — участь в Національній революції та Визвольній війні українського народу, в якій козацтво було ядром руху, реалізатором державо-творчих функцій; 4) 1664–1709 рр. — боротьба за збереження незалежності Січі з Москвою, Кримським ханством, Туреччиною; 5) 1709–1734 рр. — період існування запорожців за межами України; 6) 1734–1775 рр. — відновлення Січі, боротьба за її збереження та остаточна ліквідація її російським царизмом.

Легендарним засновником Запорозької Січі вважається Дмитро Байда-Вишневецький, який походив з княжого роду на Волині. Він був черкаським та канівським старостою (намісником) великого князя литовського на півдні України, воював з татарами. На початку 1550-х рр. побудував замок на дніпровському острові Мала Хортиця для захисту від татарських набігів. На цій підставі деякі історики і вважають його засновником Запорозької Січі. У дійсності Січ виникла дещо раніше і на іншому дніпровському острові — Томаківці. У 1563 р. князь Вишневецький потрапив у полон до татар, був переданий туркам і за наказом султана страчений. Його діяльність оспівана в народній думі про козака Байду.

Були певні умови прийняття в козаки: потрібно було бути вільним і неодруженим, уміти говорити українською мовою (козацькою), сповідувати православну віру, пройти певне навчання. Першою умовою часто нехтували, бо ж козаки приймали до своїх лав і кріпаків. Щодо останньої умови, то кандидат у козаки повинен був спочатку при звичаїтись до січових порядків, вивчити військові прийоми. Такі люди називалися молодиками, новаками, джурами. Прийнятий у запорізькі козаки записувався в один із 38 куренів, кількість яких була постійною. Часто при цьому він отримував якесь прізвисько, що свідчило про його характер, зовнішність або нагадувало про деякі обставини життя.

Склад запорізького козацтва був багатонаціональним, хоча переважали українці. Тут були представники 20 національностей: росіяни, білоруси, поляки, татари, угорці, євреї, іспанці, грузини, вірмени. Незважаючи на різноманітність складу Січі, вона все ж таки мала об'єднуючі чинники, завдяки головним принципам її життєдіяльності. Це — свобода, рівність, товариство, православна віра, відсутність жінок, боротьба з ворогами, звільнення з полону християнських невільників і захист пригноблених.

Сімейні козаки також допускалися в Запоріжжя, але вони не могли тут жити з сім'ями. Вони поселялися в слободах, зимівниках і хуторах, займалися вирощуванням зерна, худоби, торгівлею та промислами і тому називалися не товаришами, а «посполитими», «зимовчаками». Але усі, січовики і зимовчаки, називали себе «славним низовим військом Запорізьким» і товариством.

Ні знатність роду, ні станове походження, ні вік не мали на Січі особливого значення. Цінувались перш за все особисті якості: хоробрість, розум, винахідливість. У відносинах між козаками цінувався «стаж» перебування на Січі, а не вік — перевагу мав той, хто вступив до козаків раніше. Ті, що прийшли пізніше, називали його «батьком», а він їх «синами». Ніякого певного часу перебування на Січі не встановлювалося, кожен міг вийти з неї за власним бажанням. Тих, хто мав заслуги і значний стаж, називали «лицарство» або «товариство». Наприкінці XVI ст. запорожців нараховувалося 5–6 тис. Серед козаків було поширене братство — «побратимство» з метою допомагати, звільняти і навіть жертвувати життям один за одного.

Товариство вирішувало питання про війну і мир, розподіляло всі землі, ліси, угіддя, вибирало посадових осіб, карало винних у злочинах; від імені товариства писались відповіді на послання від різних держав та владних осіб, які присилалися на Січ.

Військо Запорізьке мало два поділи: військове і територіальне. У військовому було 38 куренів, а в територіальному — спочатку 5, а потім 8 паланок. Курені мали різні назви — за ім'ям отаманів — їх засновників, за назвою місцевості, звідки вийшли їх перші запорожці, або ж стану, з якого вони вийшли. Серед них: Іванівський, Сергіївський, Канівський, Поповичський, Титарський, Корсунський, Уманський, Полтавський тощо. 10 куренів склали 1/4 Січі, яка називалася пірією і мала свою казну. Назва «курінь» походить від слова «курити», тобто «димити». Кожен курінь зовні виглядав як казарма до 30 м у довжину і 3,5 м у ширину.

«Паланка» у перекладі з турецької означає «невелике укріплення». Це було управління і сама територія. Паланки розташовувалися на площі, окружність якої становила 1700 км. Паланкову старшину складали: полковник, осавул та писар. Влада паланкового полковника була значною: він заміщав у своєму районі кошового отамана і тому мав право страчувати злочинців. Його влада поширювалася і на тих, хто проїжджав через паланку.

Господарство Запоріжжя мало *здобичницький* характер. Козаки багато в чому жили за рахунок походів, але займалися також мисливством, рибальством, навіть хліборобством, добували сіль та селітру, виступали посередниками в торгівлі з Кримом та Туреччиною, багато уваги приділяли розведенню коней.

Увесь склад Війська Запорозького ділився на старшину, молодиків та сіромах — рядових козаків та запорізьке поспільство, яке жило поза Січчю, на зимівниках. Ті козаки, що жили в селах, містечках, на хуторах, називалися ще городовими. Біднота козацька звалася голотою, а багаті козаки — дуками. Перша писемна згадка про Запорозьку Січ зустрічається у «Всесвітній хроніці» (1551 р.) польського історика Мартина Бельського.

Запорозька Січ мала чітку військову організацію. На чолі всього війська стояв виборний гетьман, який офіційно називався старшим. Безпосередньо Січчю керував кошовий отаман, який обирався на один рік, але міг бути переобраним. Кошовому отаманові належала військова, адміністративна, судова і духовна влада. У військовий час він був головнокомандуючим, вважався і зверхником запорізького духівництва, а тому приймав і направляв духовних осіб у січову та паланкову церкви. Кошовий отаман також затверджував вибраних на раді старшин, надавав законної сили розподілу угідь, ділив воєнну здобич, військові доходи, грошове утримання, приймав нових осіб у Січ, вступав у дипломатичні відносини із сусідніми державами. Його влада обмежувалася звітом, часом і радою. Якщо козаки були незадоволені діяльністю кошового отамана, то його могли навіть стратити.

Другою особою після кошового був суддя, який у своїй діяльності керувався неписаним законом, якого зовсім не було в козаків, а переказами і традиціями. Покарання в козаків присуджувались в основному за кримінальні та майнові злочини. Суворі закони на Січі пояснювались такими причинами: 1) необхідно було припинити вияви аморальності, оскільки сюди приходили і люди сумнівної моралі; 2) козаки вели постійні війни і для підтримки порядку у війську необхідні були суворі закони. Серед кримінальних злочинів найтяжчим вважалося вбивство козаком свого товариша, непідкорення начальству, дезертирство, приведення на Січ жінок, пияцтво під час військового походу. Покарання залежали від тяжкості злочину. Практикувались прив'язування винних ланцюгами до гармати на майдані (за неповагу до начальства), биття канчуками. Існувала і смертна кара, яка мала здебільшого кваліфікований характер: закопування живим у землю (за вбивство свого товариша), забивання киями біля ганебного стовпа.

Всіма письмовими справами керував військовий писар, роль якого часто була значно більшою, ніж просте виконання канцелярських обов'язків. Він складав накази, писав дипломатичні листи, рахував прибутки і витрати, був основним радником гетьмана чи кошового отамана в справах політики, нерідко вирішуючи все на свій розсуд. Зазвичай писарі приходили з Києво-Могилянського колегіуму (потім академії). Звідси поширене використання в листах запорізьких козаків текстів зі святого письма, а також висловів типу «сдалека усмотреть перспективою своего ума». Ознакою влади гетьмана була булава, кошового отамана — бунчук, судді — печатка, писаря — каламар (срібна чорнильниця), полковника — пернач. Це називалось клейнодами. Помічниками гетьмана у військових справах були осаули, які стежили за порядком між козаками в мирний час на Січі, а у військовий — у таборі; слідкували за виконанням судових вироків; проводили розслідування злочинів. Знаком влади осавула була дерев'яна палиця, скована з обох кінців срібними кільцями. Артилерією та обозом відав обозний. Після запорозької військової старшини йшли курінні отамани, які командували окремими підрозділами. Значну роль у житті козацтва відігравали так звані діди, тобто колишні військові запорозькі старшини, які залишили свої посади за віком, хворобою чи були переобрані. Завдяки своєму досвіду вони суттєво впливали на вирішення різних питань, були носіями звичаїв козаків, суворо слідкували за їх виконанням.

За військовою старшиною йшли військові служителі — довбиш, гармаш, товмач, кантаржий, шафар. Довбиш за допомогою литавр скликав козаків на раду, гармаш відав артилерією, товмач був перекладачем — повинен був знати іноземні мови, кантаржий зберігав військові міри і терези, збирав податки на користь Війська з усіх завезених на Січ товарів. Таку роботу виконували шафарі, але не в Січі, а на головних переправах через річки.

До військових служителів належали також булавничий, бунчужний і хорунжий. Крім січової старшини, обирали ще старшину для походів. Полки по 500 чол. очолювали полковники, сотні — сотники. Козацький прапор був малинового кольору.

Вищою владою на Січі вважалася загальна військова рада (коло), що відбувалася в певні дні обов'язково (наприклад, 1 січня кожного року для переобрання старшини), а також за бажанням козацького товариства.

Постійні заняття військовою справою шліфували військову майстерність козаків. Основу війська складала піхота, посилена артилерією. Кіннота була менш чисельною. На озброєнні були мушкети, пістолі, шаблі, келепа (бойові молотки), лук і стріли. Запорожці використовували для військових операцій метод «рейдів», часто комбінованих з партизанськими діями малих загонів, мали добру розвідку. У битвах козаки віддавали перевагу атакам з флангів і з тилу. З цією метою вони розділяли все своє військо на чотири частини: одну залишали в таборі, другу посилали в тил, а третю й четверту — на обидва фланги. Запорожцям були відомі досить складні бойові прийоми: лава або розгорнутий стрій; батовий або тришеренговий при обороні; триангула, тобто трикутник; атака колонами.

Для оборони козаки використовували укріплений табір з возів з гарматами по кутах і валами. Для операцій на річках і морі Січ мала свій флот з чайок або байдаків (20 м у довжину, 4 м у ширину, 4–6 гармат, швидкість 15 км/г). У поході брали участь 50–300 таких чайок. Запорізька Січ була форпостом українських земель у боротьбі з татарськими нападами. З 1450 р. до 1556 р. орда 86 разів нападала на Україну. У відповідь козаки самі завдавали дошкульних ударів. У 1510 р. кримський хан наказав навіть «замкнути» Дніпро залізним ланцюгом, але це не допомогло. Походи запорожців проти татар і турок очолювали козацькі ватажки Байда Вишневецький, Іван Підкова, Самійло Кішка. Іван Підкова був родичем молдавського господаря (князя). Його назвали так тому, що він міг гнути підкови. У 1577 р. він захопив молдавський престол, але не зміг втримати його, повернувся в Україну, де на вимогу турецького султана був схоплений польською владою і страчений. Його подвиги оспівано в народних думах, один зі своїх віршів йому присвятив Т. Шевченко.

Ще одним героєм народних дум був запорізький гетьман Самійло Кішка. Він був керівником багаточисленних походів запорожців на Крим та Туреччину у 1567–1570 рр. Потрапив у полон і відбув 20 років каторги на турецьких галерах. Організував повстання, зміг звільнитися і знов стати гетьманом, здійснив кілька походів у Молдову і Литву, де й загинув у 1602 р.

Ці походи на Крим, у Молдавію показали, що козаки були значною військово-політичною силою, тому польський уряд вирішив частину з них узяти на службу, щоб використовувати для воєнних цілей і тримати під контролем. У 1572 р. коронний гетьман Ю. Язловецький за указом польського короля Сигізмунда II взяв на службу 300 козаків. Їх прізвища заносили у спеціальні списки (реєстр), звідси їх назва — «реєстрові козаки». Їм установили певну платню, вони підкорялися лише своєму «старшому». У 1590 р. у реєстрі було вже 1000 чоловік. Зростала і кількість нереєстрового козацтва.

Деякі історики, особливо іноземні, люблять акцентувати увагу читачів на тому, що козаки були любителями випити і цим зловживали. Дійсно, запорізьке козацтво було чоловічим товариством з усіма властивими йому якостями, і при цьому слід також ураховувати, що жили вони і діяли в епоху Середньовіччя та Нового часу, коли звичаї та й спосіб життя були інакшими. До того ж козаки любили похвалитися і часто перебільшували свої військові та й не лише військові подвиги. Тому не можна сприймати буквально те, що навіть самі про себе запорожці говорили: «У нас в Січі норів — хто «Отче наш» знає, той вранці встав, умився та й чарки шукає». Як і більшість українців, козаки були схильні до гумору і навіть коли пили, завжди жартували. Горілку вони найчастіше називали оковитою (від лат. aqua vitae — вода життя) і зверталися до неї, як до живої істоти, перш ніж почати пити: «Хто ти?» — «Оковита!» «А з чого ти?» — «Із жита!» «Звідкіля ти?» — «Із неба!» «А куди ти?» — «Куди треба!» «А білет у тебе є?» — «Ні, нема!» «Так отут же тобі і тюрма!» Як правило, козаки вживали спиртне під час обіду, що не так шкодило здоров'ю.

Коли приходили на обід у курінь, то знаходили їжу вже налиту у «ваганки» — продовгувати прямокутні посудини, а біля них різні напої — горілку, мед, пиво, брагу, наливку — у великих дерев'яних коновках з підвішеними до них дерев'яними ж коряками або михайликами. Їжу запивали різними напоями з металевих чарок або з тих же михайликів, які вміщували 3–5 звичайних чарок: «...а як у якого така чарка, що й собака не перескочє».

Дещо інакше було, коли козаки поверталися із вдалих походів. Тоді вони, прибувши на Січ, протягом кількох днів ходили вулицями, водили за собою великий натовп музикантів та січових півчих — школярів, скрізь розповідали про свої військові подвиги та успіхи, безперервно танцювали, за ними носили у відрах і котлах різного роду напої (крім вищевказаних ще також *варену*, що була сумішшю горілки, меду, сушених фруктів, переважно ізюму, винограду, груш, яблук, разом зварених з імбиром та іншими прянощами. У цей час кожного, хто б не їхав і хто б не йшов, знайомий чи незнайомий, козаки запрошували до своєї компанії, пригощали напоями та закусками

і погано було тому, що відмовлявся від частування — його сварили «останніми словами» і з ганьбою прогнали.

Козаки цінували лише українську горілку, а до «несвоїх» напоїв ставилися зверхньо. Відомий історик запорізького козацтва Д. Яворницький описує такий випадок. У 1766 р. до Петербурга поїхала делегація козаків на чолі з кошовим отаманом Петром Калнишевським. Коли в них закінчилася своя горілка, то вони не стали купувати місцеву, російську, а відправили на Січ свого посланця, який і привіз їм те, що вони замовляли.

Проте під час військових походів запорозькі козаки уникали вживання спиртного. Наприклад, Г. Боплан, який описав побут і звичаї українців у XVII ст., писав, що козаки вживають спиртне лише під час дозвілля, бо «коли перебувають у військовому поході чи задумують якесь важливе діло, дотримуються незвичайної тверезості. Під час походів цей люд дуже стриманий, а коли знайдеться між ними в поході якийсь пияк, отаман одразу ж наказує викинути його в море. Їм забороняється брати в морський похід чи на бойові операції горілку: вони дотримуються цього дуже суворо».

За словами А. Ф. Кащенка, під час підготовки до походу «у Січі неможливо було побачити, щоб хто-небудь пиячив. Кошовий отаман, коли б здибав такого гулящого, то добре одчухрав би чубуком своєї люльки або тим, що трапилося б у руці, а коли б той ще сперечався або змагався, то й до гармати звелів би прикувати неслуха без сорочки, щоб погодував своїм тілом комарів».

Зарубіжний хроніст, віце-адмірал Крейс твердить: «Козаки, як і інші північні народи, охочі до міцних напоїв, однак в поході, а особливо в морських поїздках рідко зустрічали п'яного, бо забороняється їм під страхом суворої кари брати з собою вино та горілки».

Узагалі будь-яке пияцтво запорізький кіш вважав розпустою і постійно боровся проти цього зла, хоча й не завжди успішно, суворо забороняючи особливо таємні шинки як «істинний притин» усіляких гайдамак і харцизів. Петро Конашевич-Сагайдачний у 1617 р. писав, що «ремісникам, купцям, шинкарям... наказуємо, щоб не називалися козаками, й вилучаємо їх від себе і на майбутнє таких до нашого війська приймати не будемо».

Не схвалювалося також пияцтво і в середовищі «начальницьких осіб»: якщо кошовий отаман або січова старшина помітять цей недолік у кого-небудь зі службових осіб, то попереджали його особливим ордером (наказом) на цей рахунок і наказували йому суворо дотримуватися ордера і не «потьмарюватись проклятими люлькою і пияцтвом». Існують відомості, що в тютюн запорожці додавали лікарські трави, що зменшувало негативний вплив паління на організм.

Зрештою піддавшись гульні, запорізькі козаки не були схожі на тих жалюгідних п'яниць, які пропивали свої душі в чорних та брудних шинках і втрачали людську подобу: лицар навіть і в гульні залишався лицарем. Гуляючи, козак виявляв особливого роду молодечество, прагнення використовувати життя для веселощів та радості. Це впливало з самого способу життя козака: не маючи сім'ї, зустрічаючись постійно зі смертю, козак прагнув своє не завжди тривале життя прикрасити тими задоволеннями, які були доступні йому в Січі.

Запорожці любили послухати своїх кобзарів, нерідко самі складали пісні і думи, бралися за кобзи, які були в них улюбленим музичним інструментом. Кобзар завжди був бажаним гостем у них, тому що він «про долю співав». Крім того, кобзар у запорожців був зберігачем козацьких переказів, автором «лицарських подвигів». Кобза, за міркуваннями козаків, видумана самим Богом і його святими, тому й вона в такій честі. Для одинокого запорожця, який мандрував степом і нерідко тижнями не мав можливості ні до кого сказати слова, кобза була єдиною відрадою:

«Струни мої золотії, грайте ж мені стиха.

Нехай козак-нетяжище та забуде лихо».

Як відомо, козаки жили серед квітучої природи з чистим і свіжим повітрям. За давнім звичаєм більшу частину року вони ходили у легкій одежі, без головних уборів, часто босими і з оголеним

торсом, що давало добрий ефект для загартовування. Козаки вставали зі сходом сонця і зразу ж умивалися холодною джерельною або річковою водою. Купалися запорожці не тільки влітку, а й восени, а хто — так і всю зиму. Француз Н. де Бартеон, характеризуючи козаків, порівнював їх з індіанцями: «Козаки — дужі, загартовані».

«Добуваючи скромну їжу, — говорить про запорожців їх сучасник, — полюванням чи рибальством, запорожці нічим іншим не займалися, окрім зброї, і були рідкісним прикладом поміркованості в усьому. Так, від лихоманки вони пили горілку із попелом чи рушничним порохом, засипаючи в чарку вина півзаряда пороху; для загоєння ран прикладали до хворих місць розтерту зі слиною землю, а за відсутності металевого посуду для приготування їжі використовували дерев'яні ковші, підкидаючи безперервно один за одним у них нагріті на вогні камені, доки не закипала вода у цьому посуді».

Згідно з даними Д. Яворницького, у Запорізькій Січі на стіл подавали такі страви: соломаху (густо зварене на воді житнє борошно чи пшоно), щербу (рідко зварене на риб'ячій юшці борошно). Круту тетерю їли з риб'ячою юшкою, жиром, молоком, водою. Мамалигу (тісто з проса чи кукурудзи) їли з бринзою чи пастермою — висушеною на сонці бараниною. Ласували козаки й м'ясом, зокрема свининою і дичиною. Якщо ж козаки, крім звичайної їжі, бажали поласувати варениками, сирниками, гречаниками з часником, галушками, то для цього вони складали артіль, збирали гроші, на них купували продовольство і передавали його курінному кухарю. Крім названих страв, козаки їли також рубці, свинину — «свинячу голову до хрону та локшину на переміну». Специфічною козацькою їжею були загреби — коржі, які називалися так тому, що їх клали в натоплену піч і загрибали попелом і гарячими вугликами. До речі, Д. Яворницький ніде не пише про якусь особливу любов запорожців до сала.

Стосовно приїжджих та гостей запорожці завжди були щедрими та приязними. «У Запорожжі усякий бажаний може зайти в курінь і їсти з ними без усіляких розпитувань чи подяки за гостинність», — писав сучасник.

Поряд з гостинністю запорізькі козаки найвище цінували особливу чесність. «Хоча у Січі, — пише католицький патер Кітович, — жили люди усілякого роду — утікачі та відступники від усіх вір — але там панувала така чесність і така безпека, що ті, хто приїжджав з товарами або за товарами, не боялися і волоска втратити зі своєї голови. Можна було на вулиці залишити своє майно, не турбуючись, що його вкрадуть. Усілякий злочин проти чиеїсь чесності, гостя чи січовика, негайно карається смертю».

У козацькій пісні з цього приводу співалося:

*«У нас над усе честь і слава, військова справа, —
Щоб і себе на сміх не дати, і ворогів під ноги топтати».*

Характерними ознаками козацтва були відсутність кріпосництва, формальна рівність між козаками. Фактично Запорізька Січ була *козацькою республікою* і стала початковим етапом у формуванні української державності. Своєрідна за структурою військово-адміністративна влада мала можливість виконувати різноманітні внутрішні і зовнішні функції, властиві державному утворенню.

У кінці XVI ст. козацтво виділяється в окремий суспільний стан в Україні, стає значною військово-політичною силою, центром національно-визвольного руху, ядром української державності.

На відміну від таборитів та граничар і навіть донського козацтва, як найбільш типологічно близького українському, запорізьке козацтво еволюціонувало до значно вищих форм своєї організації. Козаки створили Запорозьку Січ, яка стала тим фактором, що суттєво вплинув на подальшу еволюцію козацтва і долю України. Січ дала Україні і політиків, і воєначальників, які сприяли поступу своєї Вітчизни, зростанню її авторитету на міжнародній арені. Козацтво стало *авангардом*

народу, народних повстань і рухів. Воно стало виконувати *державотворчі* функції. Саме козаки підхопили естафету державної традиції, яка тимчасово перервалася після ліквідації Галицько-Волинського і Київського князівств. Феномен цього явища в тому, що вперше державотворча функція перейшла безпосередньо до представників народу. Українська державність збагатилася історичними формами, які істотно відрізнялися від основ феодального суспільства, що панували в інших країнах.

Запорозжці виробили своєрідний внутрішній суспільний устрій, який, засвоївши попередні общинні традиції і збагатившись новими елементами, був справжнім суспільно-політичним винятком. Проста, але ефективна система органів влади, участь усіх козаків у вирішенні найважливіших питань перетворили Запорізьку Січ на стійкий політичний організм, забезпечили їй високе виживання. Для Запорозької Січі протягом століть її існування характерний найширший спектр суспільно-політичної і соціально-економічної діяльності. На українських землях не було практично жодної сфери життя, яка б залишалася поза її увагою. Існування Запорозької Січі як самостійної політичної сили неодноразово визнавалося іншими державами. З ними велись переговори, укладались угоди і військові союзи. Військова сила запорожців та оригінальна тактика бою, якою козаки збагатили військово-мистецтво, були добре відомі за межами України.

Характерною ознакою діяльності Запорізької Січі було прагнення поширити свій політичний вплив на всі українські землі. Саме українське козацтво стало вирішальною силою у боротьбі за українську державність, і пізніше ця державність була створена за зразком і структурою запорізького козацтва. Цим воно суттєво відрізнялося від донського козацтва, яке виконувало лише військово-оборонні функції.

Козацький ідеал відіграв значну роль у розвитку соціальної активності селянства, він став фактором реалізації їх мрій і прагнень, матеріалізувався під час повстань, коли на звільненій території запроваджувалися козацькі порядки. Фактом свого існування козацтво дало значний імпульс розвитку суспільної свідомості народу, забезпечило появу нових елементів ментальності, пов'язаних зі свободою і власною державою.

§ 3. Утворення Кримського ханства

Монголо-татари, які повернулися в 1242 році з походу на Польщу та Угорщину, осіли в Криму, що став улусом — провінцією Золотої Орди й управлявся намісником великого хана. Столицею Кримського улусу до середини XIV ст. було місто «Кирим» — «Крим», побудований золотоординцями на південному сході Кримського півострова. У XIV ст. назва міста Крим поступово перейшла на весь півострів.

На початку XII ст. у Криму, на південному узбережжі з'являються колонії у вигляді торгових факторій, засновані Венеціанською республікою. У результаті запеклої боротьби венеціанців витісняють генуезці. У 50–60-х роках XIV ст. генуезці захоплюють Балаклаву та Судак і в їхніх руках опиняється все чорноморське узбережжя від Керчі до Балаклавської бухти, яке вони назвали «капітанство Готії». Генуезці купували і продавали сукно, зброю, ювелірні вироби, прянощі, хутра, шкіри, мед, віск, сіль, зерно, рибу, ікру, оливкову олію і вино.

У 1443 р. чингізід Хаджі-Девлет Гірей у Литві був проголошений кримським ханом. За допомогою військ великого литовського князя Казимира IV і підтримки місцевої знаті він повернувся на Кримський півострів і оголосив його територію Кримським ханством, що складалося з власне Криму, Північного Причорномор'я і Таманського півострова. Столицею ханства стало місто Крим — Солхат (Старий Крим). Незабаром Хаджі-Гірей заснував на берегах ріки Чуруксу місто

Бахчисарай («Палац у садах»), що став при правлінні його сина Менглі Гірея новою кримською столицею.

Більшість населення ханства становили кримські татари. Перша згадка цього етноніму зафіксована на початку XVI ст. Кримські татари склалися з трьох народностей: передгірних татар, південнобережних татар та нащадків ногаїв і були мусульманського віросповідання сунітського напрямку. Ці народності сформувалися в результаті асиміляції племен хозарів, що мігрували до Криму, кочових тюркомовних печенігів, половців, татаро-монголів і таврів, що жили тут здавна, кіммерійців, скіфів, сарматів.

До елітної частини населення входили беки, оглани — царевичі-чингізиди, мурзи — військові дворяни, магометанські священники мулли й богослови — улеми. Беки стояли на чолі родів, що об'єднувалися в аймаки — племена кримських татар.

Знать володіла землею, що забезпечувало їй владу над татарами-скотарями, яких називали «чорним народом». На території Кримського ханства закріпилося кілька форм розподілу землі: ханське землеволодіння, бейлики — володіння знаті, султанське землеволодіння, мурзинське землеволодіння й общинні землі.

Беки мали право суду, установлювали розміри податків і панщини. Серед податків були: загальний податок, податки із урожаю, мито з купівлі-продажу, подушна подать, мито від продажу винограду, плата за гумно й худобу. За наказом хана беки-васали зобов'язані були виставляти військо. Татарське дворянство — мурзи, одержували від беків землі й дарування за службу.

Управління ханством здійснювалося ханом і державною радою-диваном, що складався з хана, його заступника і спадкоємця калги-султана, старшої дружини або матері хана — ханші валіде, глави мусульманського духівництва ханства — муфтія, головних беків і огланів. Державною релігією був іслам, що робило мусульманство на чолі з муфтієм важливою політичною силою Кримського ханства. У першій половині XVII ст. Кримське ханство складалося з 24 судових повітів. Усе населення ханства поділялося на 3 групи: мусульмани, православні (есір), раїя (піддані різних релігійно-етнічних спільнот).

Центрами кримської торгівлі були Перекоп, Кафа і Гезлев (Євпаторія). На півострів завозилися хутра, тканини, шкіри, залізо, зброя, тютюн, продовольство. Татари продавали сап'ян, смушок, шовк, вино. З Криму вивозилося багато солі, щорічно до півтори тисяч возів.

Регулярного війська в кримських татар не було. При великих походах хана і мурзи збирали добровольців, кількість яких досягала до 100 000 (із ханом) або 20 000 (із мурзами). У походи і набіги татари ніколи не брали із собою артилерії й обозу, але кожний воїн мав із собою 3–4-х коней, що дозволяло рухатися дуже швидко. Їхні коні могли проскакати до 100 км на день. Атаки починалися за сигналом, яким був бій цимбал. На початку бою татари завжди намагалися обійти ліве крило супротивника для того, щоб зручніше було стріляти з лука. Основні татарські набіги проходили зимою по вкритих кригою ріках. Спочатку вперед відправлялися розвідники, за ними — основні сили орди. Після захоплення здобичі війська поверталися до Криму завжди іншою дорогою.

Боротьба за панування в Криму з Великою ордою змусила кримських ханів звернутися за допомогою до Туреччини. У 1475 р. турецькі війська висадилися в Криму, захопили Кафу і всі міста південного узбережжя Криму, що стали «султанським санджаком» і ввійшли до складу Туреччини. З генуезькою присутністю на Кримському півострові було покінчено. Кримське ханство перетворилося на васала Туреччини.

У кінці XVI ст. Кримське ханство досягло своєї найвищої могутності. Йому сплачували данину племена адигів, Молдавія, Польща і до 1685 р. Московське царство (Росія).

§ 4. Українські землі у другій половині XVI — першій половині XVII ст.: соціально-економічне і політичне становище

Входження українських земель до складу Польської держави супроводжувалось посиленням феодалної експлуатації українського селянства. Розвиток міст, ремесел і торгівлі збільшував попит на сільськогосподарську продукцію та сировину, тому феодали бажали розширити їх виробництво. Їм стало вигідніше не отримувати з селян натуральні податки, а виробляти продукцію у своєму маєтку (фільварку). Це були багатогалузеві господарства, які ґрунтувались на підневільній праці селян (панщині). Для своїх фільварків феодалам була потрібна земля, тому вони всіляко обмежували селянські землеволодіння, збільшували панщину, юридично зафіксували кріпацтво.

Суть кріпацтва полягала у прикріпленні селян до землі, запровадженні обов'язкових селянських робіт на пана (панщини), позбавленні селян майже всіх прав, їх повній залежності від феодала, перетворенні на об'єкт його власності, використання поміщиком позаекономічного примусу.

Аграрна реформа здійснювалася згідно з виданим у 1557 р. польським королем Сигізмундом II Августом «Уставом на волоки». Відповідно до нього всі землі перемірювались і ділились на однакові ділянки — волоки (21,3 га). Найкращі землі відводилися під фільварки, зведені в одну велику площу. Селянам віддавалися гірші, окраїнні землі. «Волочна поміра» підривала общину, оскільки земля тепер виділялася не на неї, а на окреме господарство — дим. Волока становила ту одиницю, з якої селянський двір мусив виконувати всі феодалні повинності. На українських землях кріпосне право юридично було оформлене артикулами польського короля Генріха Валуа 1573 р. і III Литовським статутом 1588 р. Становище селянства погіршувалося ще й внаслідок здачі паннами своїх маєтків в оренду, найчастіше євреям-лихварям, які, прагнучи більших прибутків, посилювали експлуатацію селян.

Розвиток фільваркового господарства призвів до збільшення площі оброблюваних земель. Основною культурою залишалось жито, пшениця вирощувалася на продаж. У XV ст. відбулися суттєві зміни в господарстві: підвищилися ціни на худобу в Західній Європі і почався її експорт, що стимулювало розвиток скотарства. Велике значення мав деревообробний промисел. Лісоматеріали теж у великій кількості експортувались до Європи. При фільварках засновувались різноманітні промислові підприємства по переробці сільськогосподарських продуктів та корисних копалин (млини, рудні, поташні, селітряні варниці — для виробництва пороху). У XV ст. зароджується ярмаркова торгівля, що було першою ознакою формування внутрішнього ринку. Ярмарки влаштовувались 1–2 рази на рік і тривали декілька днів. Важливим предметом торгівлі була сіль. Великою перешкодою для торгівлі були феодалні відносини. Купці змушені були десятки разів сплачувати мито за перевезення товарів. Так, на короткій відстані від Турки до Яворова та від Дрогобича до Ярослава мито брали 174 рази.

Суспільно-політичне, правове та економічне становище різних верств феодалів на українських землях визначалось розмірами їх земельної власності. Свої земельні володіння феодали збільшували за рахунок захоплення земель общини, купівлі земельних маєтків, колонізації неосвоєної території та феодалних земельних пожалувань. Великі землевласники мали назву «магнати» (від лат. — вельможа, володар) і здобули для себе широкі політичні права та привілеї, які значно відрізняли їх від середніх та дрібних феодалів. Кількість магнатських родів не перевищувала 70. У XVI ст. цей стан був закритим, увійти до нього навіть багатим було неможливо. Найзнатнішими вважались роди Острозьких, Вишневецьких, Заславських, Радзівілів, Сапег, Потоцьких,

Конецпольських. Князеві В.-К. Острозькому належало понад 80 міст і містечок, 2760 сіл, 1,4 млн га землі, і він став найзаможнішим серед усіх інших вельмож і навіть самого короля Польщі. Я. Вишневецькому належало 230 тис. селян.

Магнати підлягали лише юрисдикції короля або великого князя литовського, призначалися на вищі посади (гетьманів, воєвод і старост), які вони навіть передавали у спадок. Магнати мали своє військо і виводили його на війну під власними хоругвами, за що їм надавалося почесне звання «князів і панів хоругвових». З магнатів складалася Рада великого князя («пани-Рада»), яка вирішувала найважливіші питання разом з князем. Після Люблінської унії її змінив Вальний Сейм. Він складався з трьох станів: короля, сенату і посольської ізби. Король обирався сеймом, не міг передавати свій престол у спадок, оголошувати війну і мир та скликати посполите рушення (ополчення) без згоди сенату, тобто його прерогативи обмежувались. Сенат об'єднував усіх вищих посадових осіб Речі Посполитої (воєвод, каштелянів). Найвпливовішою частиною Вального Сейму була посольська ізба з 170 делегатів — послів від земської шляхти. Компетенція сейму була широкою: прийняття законів, запровадження нових податків, скликання посполитого рушення. Усі питання на сеймі вирішувалися одностайно, діяв принцип «вільної заборони» — «ліберум вето».

До вищих службових осіб належали коронний маршалок, коронний канцлер, коронний та польний гетьмани.

В адміністративному відношенні Річ Посполита поділялася на три провінції: Велику Польщу, Малу Польщу (в основному українські землі) і Литву. Провінції поділялися на воєводства і повіти на чолі з старостами. На початку XVII ст. Річ Посполита мала площу майже 1 млн км².

Нижче магнатів стояла шляхта — середні та дрібні феодала, які жили на землях, отриманих за військову службу. Шляхта становила основну частину постійного війська. За військову службу король надавав шляхті різні привілеї (звільнення від податків, підлеглості місцевій адміністрації). Шляхта не була замкненою верствою: до неї могли переходити селяни, поповичі. Поступово шляхта утворює за собою все більші права і привілеї. Вона звільняється від суду королівських чиновників, сплати мита на іноземні товари, отримує право вільної навігації по Віслі та Балтійському морю. Шляхтич міг обирати і бути обраним до складу повітових органів управління, а також послів на загальнодержавний сейм. Винному в образі шляхтича міщанину чи селянину відрубували руку. За порушення «шляхецького кодексу» (дезертирство, заняття торгівлею) шляхтич за вироком суду позбавлявся усіх привілеїв. На українських землях шляхта становила близько 2,5 %, а в Польщі — 8–10 %.

Ще одну суспільну верству складало духовенство. До нього входили священики з сім'ями, церковний причт. Священик мав ділянку землі та різні натуральні данини від парафіян. Духовний сан вважався спадковим — після батька парафію отримував син. Після Брестської унії 1596 р. зростає роль церкви як національної організації. Митрополит та єпископи виконували роль політичних репрезентантів українського народу перед польським урядом, оскільки інших він не мав. Церковні собори набували загальнонародного значення.

У цей час, залежно від характеру повинностей, селяни поділялися на три категорії: 1) тяглі селяни, які працювали в пана на ріллі зі своєю худобою. Спочатку вони працювали 8–14 днів на рік, потім — 100, а далі — 200 днів. Крім праці в полі, були різні податки і служби: повіз, шляхова, сторожова; 2) ремісники та службові селяни. Були цілі села колісників, ковалів та пекарів. Службовими селянами вважалися конюхи, бортники та інші, які жили біля замків; 3) чиншові селяни, які платили чинш з власної землі продуктами. Панщина тривала від сходу до заходу сонця. Селянин утратив право переходу від поміщика.

Населення українських міст — міщани — поділялися на три основні групи: 1) патриціат (найбагатші купці і промисловці); 2) бюргерство (цехові майстри та торгівці середньої заможності);

3) плебс (міське поспільство — ремісники, дрібні торговці). Найбільшими містами на початку XVII ст. були Львів (18 тис. жителів), Київ (15 тис. жителів), Біла Церква (10,7 тис. жителів).

Міське населення в середні віки ділилося за цеховою (професійною) ознакою, де привілейоване становище мало купецтво. Перші цехи з'являються ще в кінці XIV ст. Цех був самоуправною організацією з власним статутом на чолі з цехмістром. Панівне становище в цехах займали майстри, далі йшли підмайстри та учні. Після кількох років навчання підмайстер складав іспит, демонструючи зразок своєї роботи («шедевр»), і за згодою цеху міг бути атестований як майстер. Але кількість майстрів була регламентована, що не давало можливості обдарованій молоді вибитися в майстри.

Самі міста знаходилися в різному правовому становищі залежно від того, на чийй землі вони знаходилися: державній чи приватній. Відповідно вони сплачували податки і виконували повинності. Окремим містам (з 1339 р.) почали видавати грамоти на магдебурзьке право (за ім'ям німецького міста). Такі міста звільнялися від управління і суду королівських намісників і діставали право на самоуправління. За це вони вносили державі певну суму грошей, звільнялися від більшості натуральних повинностей. На чолі міського самоврядування стояли війт та бурмістри; лава з лавниками була судовою організацією, а рада з радниками — адміністративною. Виконавчими особами були писар та шафарі. Ці органи контролювалися багатшою частиною населення: купцями, лихварями, майстрами. Самоуправління за магдебурзьким правом мали Львів, Кам'янець-Подільський, Луцьк, Житомир та Київ. Переваги в органах самоуправління мало неукраїнське населення й уніати.

У Великому князівстві Литовському була проведена кодифікація законодавства, що знайшло своє відображення в Судебнику великого князя Казимира (1468 р.) та Литовських статутах (1529, 1566, 1588 рр.). Судебник великого князя Казимира регулював маєткові права, визначав покарання за порушення кордонів, наїзди, крадіжки. Дещо було взято з «Руської Правди», але введена смертна кара.

Литовські статuti утверджували і збільшували права шляхти, мали тенденцію до зрівняння їх у правах з магнатами, значно обмежували права селян. Головна увага приділялася правовому регулюванню феодалної земельної власності. Шляхетська земельна власність усіх видів вважалася недоторканною. Кримінально-правові норми мали характер феодалного привілею. Життя, здоров'я, майно, честь шляхти захищалися посиленними санкціями. За деякі злочини для шляхти передбачалися значно менші покарання, ніж для простих людей. Найтяжчим злочином вважалося посягання на життя і здоров'я короля і великого князя. Найтяжчим покаранням (на відміну від «Руської Правди») була смертна кара, яка передбачалася за державні злочини (заколот, здача замку тощо), убивство. Розрізнялися проста смертна кара і кваліфікована (спалювання, четвертування). Були калічніцькі покарання (відрубання руки), ув'язнення в башті.

Для шляхти застосовували особливий каральний захід: виволання (викрикування), пов'язаний з публічним оголошенням вироку. Фактично це означало оголошення людини поза законом: вона втрачала шляхетство, майно, можливість жити на території держави.

Існувала і складна система майнових покарань, яка включала конфіскацію майна, головщину (штраф за убитого), відшкодування збитків.

§ 5. Селянсько-козацькі повстання кінця XVI — 20–30 років XVII ст.

Посилення феодалного, національного, релігійного гніту на Україні призвело до цілої низки козацько-селянських повстань починаючи з кінця XVI ст. Першим таким повстанням було повстання під керівництвом Криштофа Косинського (1591–1593 рр.). Загони повсталих захопили Білу Церкву та Переяслав. Полякам не вдалося в бою розбити Косинського, і вони спочатку підписали з ним перемир'я. Після цього Косинський пішов на Запоріжжя і у травні 1593 р. організував новий похід на Черкаси. Магнат Вишневецький зумів заманити Косинського нібито для переговорів і по-зрадницьки вбив його (замурував у стіну монастиря).

У 1594–1596 рр. спалахнуло нове повстання під керівництвом Северина Наливайка, який був сотником надвірних козаків у князя Острозького. Він ходив у похід на Молдавію та Угорщину, де набув військового досвіду. Наливайко взяв Вінницю, Луцьк, Бар, Кременець, захопив білоруські міста Пінськ, Бобруйськ, Могилів. Але у травні 1596 р. через неузгодженість між військами Наливайка і запорожцями повстанці були розбиті, а їх керівники разом з Наливайком були захоплені в полон і страчені.

До цього ж часу належить і діяльність одного з найвизначніших політичних та військових діячів в історії України Петра Кононовича Сагайдачного (Конашевича-Сагайдачного). Він був родом з Галичини, з м. Самбора, навчався в найкращій тоді на Україні православній школі в м. Острозі. На початку XVII ст. він діяв на Запорізькій Січі, де його обрали обозним, кошовим отаманом, а у 1615–1622 рр. (з невеликими перервами) він — гетьман Війська Запорізького. Швидко Сагайдачний проявив себе як талановитий полководець, прославився походами на турків і татар. У 1615 р. він узяв турецьку фортецю Варну, у 1616 р. — Кафу (Феодосію), де звільнив більше 15 тис. невільників, що зробило його ім'я знаменитим. Йому вдалося також успішно здійснити напади на турецькі порти Сіноп і Трапезунд, підійти до самої столиці Туреччини — Стамбулу і підпалити під самими вікнами султанського палацу дві пристані.

У 1618 р. Сагайдачний на прохання польського королевича Владислава разом з 20 тис. козаків ходив походом на Москву. Ними було завойовано Путивль, Лівни, Єлець, розбито московське військо князя Волконського і взято в облогу Москву. Але остаточно Москви їм узяти не вдалося через великі морози, до того ж Польща замирилась з московським царем.

Сагайдачний боровся за зміцнення православної церкви, допоміг відновити її керівництво на Україні (митрополита у Києві та 5 єпископів). Саме під час урядування Сагайдачного Речі Посполитій уперше довелося укладати з козацтвом як суб'єктом права і політичним інститутом договори (1617 р. — Вільшанський, 1619 р. — Роставицький). Це мало істотне значення для піднесення ролі козацтва в політичному житті, створювало передумови для становлення національної державності України.

П. Сагайдачний з козацьким військом у 40 тис. чол. брав участь у турецько-польській війні, зокрема козаки відіграли вирішальну роль у битві під Хотиним у 1621 р., де турецька армія зазнала поразки. Тут Сагайдачний був поранений отруєною стрілою і помер 10 квітня 1622 р.

Польський уряд намагався обмежити зростаючий вплив козацтва, що призвело до нової хвилі повстань:

1625 р. — повстання під керівництвом М. Жмайла. Битва під Крюковим закінчилася внічию. Була підписана Куруківська угода, де реєстр встановлювався в 6 тис. чол., а їх платня — у 60 тис. злотих на рік. Козакам заборонялося нападати на турецькі володіння;

1630 р. — повстання під керівництвом Тараса Федоровича Трясила. 15 травня 1630 р. під Переяславом повсталі розгромили добірний загін поляків — Золоту роту («Тарасова ніч»). Нова угода з поляками передбачала реєстр у 8 тис. чол.;

1635 р. — повстання під керівництвом Івана Сулими. Козаки зруйнували фортецю Кодак, яка контролювала підходи до Запоріжжя. Повстання зазнало поразки, Сулиму стратили;

1637 р. — повстання під керівництвом Павлюка (Павла Бута). Повстанці зазнали двох поразок — під Кумейками і Боровицею. Павлюка схопили і стратили. У 1638 р. було проведено так звану Ординацію Війська Запорізького реєстрового, що дуже урізала права реєстровців, зменшила їх кількість до 6 тис. чол. Це викликало нове повстання;

1638 р. — повстання під проводом Я. Острянина. Повстанці зайняли Кременчук, Хорол. Але серед повсталих стався розкол, Острянин покинув військо і з частиною повстанців перейшов кордон Московської держави, оселившись у Чугуєві. Повстання очолив Д. Гуня, але після двомісячної оборони біля гирла річки Сули (оборона при Старці) зазнав поразки і з невеликою частиною козаків відступив на Дон. Таким чином, і це повстання зазнало невдачі, козаки змушені були визнати ординацію.

Селянсько-козацькі повстання мали антифеодальний і національно-визвольний характер, вони свідчили про наростання опору українського народу проти гніту з боку Польщі, підготували ґрунт для Визвольної війни.

Процес відродження українського державотворення в XVI–XVII ст. мав свої етапи та характерні риси. Почався він з утворення козацтва, яке почало виконувати військово-охоронну функцію. Самійло Кішка відновлює козацтво як організовану, офіційно визнану національну військову силу, а Петро Сагайдачний не тільки робить цю силу потужною, а й проголошує спілку козацтва, православної церкви та міщанства із зміцненням власної системи освіти. Михайло Дорошенко зробив легітимним не лише існування козацького війська, але і козацького землеволодіння, закріпивши за козаками певну територію. Йому ж належить заслуга в організації городових полків, що мало велике значення як передумова утворення в подальшому української автономії. Таких полків було утворено шість. На цій території було своє козацьке військо, своя адміністрація, хоча і залежна від польської, — управа полків і гетьманів; панувала єдина православна віра, була своя судова і освітня системи, тобто певні початки і підстави автономного краю, що входив у Річ Посполиту.

§ 6. Розвиток культури України в XVI — першій половині XVII ст.

Культура України в ці роки розвивалася в несприятливих умовах національного та релігійного гніту. Проте потреби соціально-економічного розвитку, вплив національно-визвольного руху і досягнень Відродження в Європі стимулювали культурне піднесення.

Видатну роль у розвитку культури на Україні в цей час відігравали братства — національно-релігійні громадські організації православного міщанства, які з'явилися у 80-х роках XVI ст. у Львові, Києві, Луцьку, Острозі. Вони виникли як осередки оборони православної віри, але відігравали значну роль у суспільно-політичному житті. Братства на свої гроші утримували школи і лікарні, підтримували матеріально свої церкви, організовували друкування полемічних творів проти католицизму та унії, на захист православ'я і прав українського народу. Братства не лише утримували школи, а й організовували навчання в них на патріотичних принципах.

Братські школи мали в цілому демократичний характер, тут училися фактично представники всіх станів: міщан, козаків, дрібної шляхти, нижчого духівництва. Запозичуючи деякі елементи західноєвропейської системи освіти, такі як диспути, декламації, драматичні сцени на біблійні сюжети до церковних свят, члени братств прагнули надавати цим елементам українського культурного забарвлення.

Особливе місце посідала Острозька школа, створена на кошти князя К. Острозького близько 1580 р. У ній працювало багато відомих у той час культурних діячів. Першим ректором її був письменник Герасим Смотрицький.

У XVII ст. першою вищою школою стала Києво-Могилянська колегія (1632 р.), яку опікував митрополит Петро Могила (звідси назва). Викладання в цьому закладі було на європейському рівні. Крім братських шкіл, в Україні існували при церквах, у селах і слободах численні початкові парафіяльні школи, де вчилися грамоті діти селян і козаків.

Розвиток освіти стимулював появу перших підручників, що свідчило про достатньо високий рівень навчально-методичної роботи в українських закладах освіти. У 1619 р. вийшла «Граммати́ка славянская» Мелетія Смотрицького. За цим підручником, який М. В. Ломоносов назвав «вратами учености», близько 150 років (до кінця XVIII ст.) вчилися мові учні українських, російських, білоруських, болгарських, сербських та інших православних шкіл.

Розвитку рукописного розповсюдження книг сприяло виникнення в Європі паперового виробництва. Уже в XIV ст. на українських землях з'являється перший папір, що завозився з німецьких князівств. Папір був дуже дорогим, але все-таки дешевшим, ніж пергамент. Виробництво власного паперу на Україні почалося в Галичині тільки в першій половині XVI ст.

Істотний вплив на початок українського друкарства зробило виникнення наприкінці XV ст. східнослов'янського кириличного друкування в Кракові й Чорногорії. У 1483–1491 р. у друкарні Фіоля в Кракові кириличним шрифтом було надруковано кілька церковних книг.

У 1483 р. у Римі вийшла перша друкована книга, автором якої був українець — Юрій Дрогобич-Котермак. У Болонському університеті він став першим українцем — доктором мистецтв і доктором медицини, потім був ректором цього університету.

У 1573 р. І. Федоров засновує у Львові першу в Україні друкарню. Першими друкованими книгами в Україні були «Апостол» та «Азбука». Це мало величезне значення для поширення знань, культури та розвитку освіти, зміцнення мовної єдності народу.

Розвивається народна творчість. З'являються нові жанри — думи та історичні пісні, які виконували під акомпанемент кобзи і бандури.

Новим явищем у розвитку літературної мови були спроби наблизити церковнослов'янську мову до народної, розмовної української. Це було зроблено за допомогою перекладу Євангелія у м. Пересопниці на Волині близько 1560 р. («Пересопницьке Євангеліє»).

У літературі з'являються нові жанри: присвяти, передмови, епіграми, панегірики. Але домінуюче становище займала полемічна література, спрямована проти наступу католицизму. У цей час вийшло близько 60 таких творів, написаних православними. Найвидатнішими полемістами того часу були Іван Вишенський та Христофор Філалет. Христофор Філалет виступав проти претензій папи Римського й католиків на українські землі, критикував моральне падіння єпископів-перевертнів, захищав право українського й білоруського народів на самостійне й ненасильницьке вирішення своїх релігійних справ. Філалет був ідеологом православної шляхти, відстоював її вільності, виступав проти теорії виняткової влади єпископів.

Трохи інший напрямок у полемічній літературі представляв Іван Вишенський. Його погляди відрізнялися від інших полемістів тим, що він виступав не тільки проти національно-релігійного, а й соціального гноблення, тобто був представником демократичних кіл українського суспільства.

Вишенський різко критикував представників вищої церковної ієрархії, які сприяли унії, а також виступав проти католицької й західної культур. На відміну від інших українських полемістів, він був прихильником старовини, не визнавав тодішньої науки.

Одним з найвидатніших представників політичної думки того часу був Станіслав Оріховський (1513–1566 рр.). У Західній Європі його порівнювали з Цицероном. Він вчився у Краківському, Віденському, Вітенбергському, Болонському університетах. Його промови з політичної тематики вважалися зразковими і перевидавалися в Європі багато разів. Він був прибічником освіченої конституційної монархії, вважав, що цінність людини визначається її заслугами перед суспільством.

В архітектурі панував стиль пізнього Ренесансу. У цьому стилі у Львові побудовано «Високий замок». У XVII ст. бере свій початок вертеп — ляльковий театр.

Починає розвиватися ліпна скульптура й ливарна скульптурна пластика з металу.

У другій половині XVI ст. формується західноукраїнська портретна школа. Художники більше звертаються до реального життя, малюють природу, побутові сцени, але провідне місце посідають портрети.

Зароджується театральне мистецтво. Воно виявляється в появі справжніх віршованих шкільних драм з режисурою, декораціями й костюмами, де переважали релігійні й міфологічні сюжети, а акторами були учні братських шкіл і студенти колегій.

При церквах і монастирях, у маєтках магнатів існували хорові колегії. До XVI ст. церковний хор був одноголосим, нотний спів нелінійним і визначався спеціальними знаками («знаменами») над словами тексту. З XVI ст. церковний спів стає багатоголосим, з'являються національні танці, найпопулярнішими з яких були «козачок», «метелиця», «веснянка».

Продовжується літописання, яке наближається до мемуарного викладу подій.

У сфері будівництва новим стала поява не тільки церковних, а й світських будов з каменю.

У зв'язку з наявністю значного прошарку магнатів, шляхти, купців, багатих міщан продовжує розвиватися ювелірне мистецтво. У цей час українське ювелірне мистецтво перебувало під впливом двох напрямків: 1) західноєвропейського, в основному німецького; 2) східного, переважно турецького. Переважав останній, оскільки Львів славився як важливий пункт у торгівлі східними товарами.

Таким чином, у кінці XVI — першій половині XVII ст. спостерігається розквіт української національної культури. Її трьома основними осередками були Львів, Острог та Київ, які за короткий час дали так багато культурних цінностей, яких не дали попередні століття. Культурне піднесення було духовним підґрунтям Великої Визвольної війни.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДО ЧАСТИНИ I

Завдання 1–25 мають по 4 варіанти відповідей. У кожному завданні — лише одна правильна відповідь. Оберіть її та позначте відповідною літерою у клітинці.

1. Як називається найдавніша епоха в історії людства?
А) бронзовий вік;
Б) енеоліт;
В) кам'яний вік;
Г) середні віки.
2. На які періоди поділяється кам'яний вік?
А) палеозой, мезозой, кайнозой;
Б) палеоліт, мезоліт, неоліт;
В) фетишизм, анімізм, магія;
Г) крито-мікенський, архаїчний, класичний.
3. Який метал стародавні люди почали використовувати найпершим у своїй історії?
А) цинк;
Б) алюміній;
В) мідь;
Г) платину.
4. Яке з цих міст не належало до античних міст-держав Північного Причорномор'я?
А) Мелітополь;
Б) Тір;
В) Ольвія;
Г) Херсонес.
5. Яка з цих теорій пояснює походження слов'ян?
А) київська;
Б) автохтонна;
В) козацька;
Г) панславізму.
6. Як називався бог сонця і світла у стародавніх східних слов'ян?
А) Перун;
Б) Стрибог;
В) Ярило;
Г) Дажьбог.
7. Яке місто було центром Давньоруської держави?
А) Харків;
Б) Одеса;
В) Полтава;
Г) Київ.

8. Хто був першим князем Київської Русі?
А) Олег;
Б) Ігор;
В) Святослав;
Г) Володимир.
9. Коли було підписано перший міжнародний договір Київської Русі?
А) 860 р.;
Б) 907 р.;
В) 944 р.;
Г) 988 р.
10. Коли було здійснено хрещення Русі?
А) 980 р.;
Б) 988 р.;
В) 992 р.;
Г) 998 р.
11. Який князь здійснив хрещення Русі?
А) Олег;
Б) Ігор;
В) Святослав;
Г) Володимир.
12. Який із цих київських князів отримав прізвисько «Мудрий»?
А) Олег;
Б) Ігор;
В) Святослав;
Г) Ярослав.
13. Коли вперше згадується термін «Україна»?
А) 882 р.;
Б) 1015 р.;
В) 1125 р.;
Г) 1187 р.
14. Яка з цих земель не входила до складу Галицько-Волинського князівства?
А) Буковина;
Б) Поділля;
В) Холмщина;
Г) Закарпаття.
15. Як називалися невольні люди в період Київської Русі?
А) старці градські;
Б) нарочиті мужі;
В) холопи;
Г) смерди.
16. Хто створив слов'янську азбуку?
А) Володимир Мономах;
Б) Кирило і Мефодій;
В) Нестор Літописець;
Г) Алімпій.

17. Яка галузь економіки була провідною в період Київської Русі?
А) землеробство;
Б) металургія;
В) бджільництво;
Г) каменярство.
18. Яке князівство було найсильнішим у період феодального роздроблення на Південно-Західній Русі?
А) Переяславське;
Б) Галицько-Волинське;
В) Чернігівське;
Г) Сіверське.
19. Який кочовий народ встановив свою владу над Руссю, відому як «іго»?
А) скіфи;
Б) сармати;
В) монголо-татари;
Г) алани.
20. Що таке «ярлик»?
А) данина;
Б) гроші;
В) грамота на князювання;
Г) підрозділ війська.
21. Коли було укладено Городельську унію?
А) 1362 р.;
Б) 1387 р.;
В) 1413 р.;
Г) 1569 р.
22. Коли вперше в документах згадуються українські козаки?
А) 1240 р.;
Б) 1489 р.;
В) 1591 р.;
Г) 1615 р.
23. Яке місто було столицею Кримського улусу до середини XIV ст.?
А) Крим-Солхат;
Б) Бахчисарай;
В) Кафа;
Г) Гевлев.
24. Як називалася посада військового керівника Запорозької Січі?
А) осавул;
Б) полковник;
В) начальник;
Г) кошовий отаман.

25. Хто з козацьких ватажків вперше організував городові полки?

- А) М. Дорошенко;
 Б) П. Сагайдачний;
 В) С. Кішка;
 Г) П. Бут.

--

У завданнях 26–30 до кожного з 4 завдань, позначених буквами, оберіть правильний, на вашу думку, варіант відповіді, позначений цифрою. Запишіть до таблиці цифри обраних відповідей.

26. Встановіть відповідність між прізвищами історичних осіб та подіями, активними учасниками яких вони були.

А) Володимир Великий	1) перший міст через Дніпро
Б) Княгиня Ольга	2) Софія Київська
В) Ярослав Мудрий	3) Податкова реформа
Г) Володимир Мономах	4) Хрещення Русі

А	
Б	
В	
Г	

27. Встановіть відповідність між прізвищами історичних осіб і подіями, активними учасниками яких вони були.

А) Данило Галицький	1) захоплення Києва
Б) Ягайло	2) Кревська унія
В) Байда-Вишневецький	3) заснування Львова
Г) Батухан	4) заснування Запорозької Січі

А	
Б	
В	
Г	

28. Встановіть відповідність між прізвищами історичних осіб і подіями, активними учасниками яких вони були.

А) Ю. Язловецький	1) захоплення Кафи
Б) П. Сагайдачний	2) заснування реєстрового козацтва
В) С. Наливайко	3) заснування першої в Україні друкарні
Г) І. Федоров (Федорович)	4) народно-козацьке повстання

А	
Б	
В	
Г	

29. Встановіть відповідність між назвою явища та його тлумаченням.

А) уроки	1) місце збору данини
Б) погости	2) розмір данини
В) вервь	3) оголошення пропажі майна
Г) заклик	4) сільська територіальна община

А	
Б	
В	
Г	

30. Встановіть відповідність між назвою поняття та його тлумаченням.

А) купа	1) повністю безправні та залежні люди
Б) ряд	2) позика
В) древляни	3) договір на виконання певних робіт
Г) холопи	4) одне із східнослов'янських племен

А	
Б	
В	
Г	

У завданнях 31–35 розташуйте історичні події у правильній, на вашу думку, хронологічній послідовності. Запишіть букви, якими позначені події, у таблицю. Перша подія має відповідати цифри 1 у таблиці, друга — цифри 2 і т.д.

31. Встановіть хронологічну послідовність подій:

- А) хрещення Русі;
- Б) утворення Галицько-Волинської держави;
- В) правління Ярослава Мудрого;
- Г) захоплення Києва монголо-татарами.

1	
2	
3	
4	

32. Встановіть хронологічну послідовність подій:

- А) утворення Запорозької Січі;
- Б) битва на Калці;
- В) люблінська унія;
- Г) повстання під проводом С. Наливайка.

1	
2	
3	
4	

33. Встановіть хронологічну послідовність подій:

- А) правління київського князя Святослава Хороброго;
- Б) заснування митрополії у Києві;
- В) заснування міста Києва;
- Г) трипільська культура.

1	
2	
3	
4	

34. Встановіть хронологічну послідовність подій:

- А) перша писемна згадка про Запорозьку Січ;
- Б) перша писемна згадка про українських козаків;
- В) перша писемна згадка про утворення реєстрового козацтва;
- Г) перша писемна згадка терміну «козак».

1	
2	
3	
4	

35. Встановіть хронологічну послідовність подій:

- А) правління галицько-волинського князя Романа Мстиславовича;
- Б) «оксамитове» литовське проникнення на Русь;
- В) встановлення монголо-татарського іґа на Русі;
- Г) побудова Десятинної церкви в Києві.

1	
2	
3	
4	

У завданнях 36–38 напишіть рік або прізвище, залежно від вимог завдання. Рік події записуйте цифрами, починаючи з лівої клітинки поля, а прізвище—друкованими великими літерами.

36. Прочитайте уривок з історичного джерела і дайте відповідь на питання.

...Слов'яни, прийшовши, сіли по Дніпру і назвалися полянами, а інші — деревлянами, бо осіли в лісах; а другі сіли межі Прип'яттю і Двіною і назвалися дреговичами; а інші сіли на Двіні і назвалися полочанами — од річки, яка впадає в Двіну і має назву Полота; од сеї (річки) вони прозвалися полочанами. Слов'яни ж, (що) сіли довкола озера Ільменя, прозвалися своїм іменем — (словенами); і зробили вони город, і назвали його Новгородом. А другі ж сіли на Десні, і по Сейму, і по Сулі і назвалися сіверянами. І так розійшовся слов'янський народ...

2. Вкажіть, якими були умови прийняття до козаків.

Відповідь: _____

3. Перелічте основні заняття запорозьких козаків.

Відповідь: _____

4. Вкажіть, якою була військово-адміністративна структура Запорозької Січі.

Відповідь: _____

5. Напишіть, які посади у Запорозькій Січі відносилися до військових служителів.

Відповідь: _____

Частина II

НОВА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

2.1. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.

§ 1. Причини, початок та основні події війни у 1648–1653 рр.

У середині XVII ст. українське населення знаходилося в тяжкому стані. Про незадоволення українського народу своїм становищем свідчить ціла низка повстань протягом 50 років. Ці повстання закінчилися поразками, але причини, якими вони були викликані, залишалися.

Навесні 1648 р. в Україні почалося нове повстання, яке суттєво вплинуло на міжнародні відносини у Східній Європі, мало епохальне значення в історії українського народу, важливе — в історії Росії та Польщі.

Причини Національної революції та Визвольної війни:

- 1) політичні — безправ'я українського народу, тяжкий політичний гніт з боку Польщі, прагнення розширити і зміцнити права козацтва;
- 2) соціальні — посилення феодалної експлуатації з боку польських магнатів, шляхти та єврейських орендарів;
- 3) національні — прагнення українського народу звільнитися від гніту Польщі і польського панства, яке вважало українців людьми другого сорту; зберегти себе як народ, уникнути від етнічних чисток і репресій;
- 4) релігійні — прагнення відстояти свою православну віру, захистити її від натиску католицизму та уніатства.

Завдання революції:

- 1) створення незалежної соборної української держави;
- 2) ліквідація польсько-шляхетського землеволодіння і заміна його, як основним, українським козацьким, встановлення нових виробничих відносин.

Ці завдання за своєю суттю були *революційними*. Визначальним було завоювання незалежності, оскільки лише таким шляхом можна було вирішити всі інші завдання: соціальні, економічні, національні та релігійні.

Революційний характер подій виявлявся в таких докорінних змінах у житті українського суспільства в середині XVII ст., як:

- ліквідація влади польського короля, магнатів і шляхти на значній території України; заміна польської влади українською;

- революційні зміни у сфері власності: ліквідація польського магнатсько-шляхетського землеволодіння та заміна його козацьким; фактичне скасування кріпосного права та особисте звільнення сотень тисяч селян;
- становлення та формування Української національної держави;
- суттєві зрушення в релігійній сфері: фактична ліквідація на звільненій території панування католицької церкви та перехід до домінування православ'я;
- істотні зміни в ідеології та менталітеті українців: провідною стає ідея української державності, докорінно змінюється в бік зростання національна самосвідомість більшості українського народу;
- про революційний характер подій свідчать масштаби участі в них українського населення: не кількатисячні повстання, як у 20–30-х роках XVII ст., а абсолютна більшість українського народу.

Початок і основні події Національної революції та Визвольної війни тісно пов'язані з життям і діяльністю її керівника — Богдана-Зіновія Хмельницького. Б. Хмельницький народився 27 грудня 1595 р. в м. Чигирині у сім'ї дрібного українського шляхтича Михайла Хмельницького, який був чигиринським підстаростою. Богдан здобув добру освіту — вчився спочатку в українській школі, потім — у польській єзуїтській школі на Львівщині. Там навчився польської та латинської мов, а пізніше вивчив турецьку і татарську. Він брав участь у польсько-турецькій війні 1620–1621 рр., зокрема в битві під Цецорою, де загинув його батько, а сам Богдан потрапив у полон, в якому знаходився 2 роки. Після повернення він разом із запорожцями неодноразово ходив у 20-х роках в морські походи на турецькі міста, став сотником, потім військовим писарем на Запоріжжі.

Після ординації 1638 р. він знову чигиринський сотник, господарює себе на хуторі Суботові. У 1646 р. його хутір пограбував польський шляхтич Чаплинський, при цьому було побито малолітнього сина Б. Хмельницького.

Спроби законним шляхом розв'язати конфлікт ні до чого не призвели. Більше того, Хмельницького ув'язнили. Він змушений був утікати на Запоріжжя, де його прихильники вигнали польський гарнізон і обрали його гетьманом. Так особиста доля Б. Хмельницького переплелася з долею його народу.

Основні періоди Національної революції та Визвольної війни:

1) *січень 1648 р. — серпень 1649 р.* — період перших великих перемог, революційних змін політичного і соціально-економічного характеру, найбільший розмах народної боротьби, визволення значної частини українських земель, що закріпив Зборівський договір;

2) *серпень 1649 р. — січень 1654 р.* — розбудова української національної козацької держави, продовження збройної боротьби;

3) *січень 1654 р. — липень 1657 р.* — вступ Московського царства у війну з Польщею, спільні воєнні дії України і Москви, входження України під протекторат Москви;

4) *липень 1657 р. — березень 1664 р.* — боротьба старшинських угруповань за владу, переплетіння громадянської війни з елементами визвольної боротьби проти Польщі і Москви, поділ України на Правобережну і Лівобережну частини з протилежними політичними орієнтаціями.

Прагнучи забезпечити тил та посилити своє військо, Хмельницький укладає угоду про союз з кримським ханом. На його бік перейшли реєстрові козаки, які вбили пропольськи налаштовану старшину.

Назустріч Хмельницькому вийшло два загони польських військ, які він вирішив розгромити частинами. Його війська зустрілися з авангардом польських військ під керівництвом сина коронного гетьмана С. Потоцького (10 тис. чол.) в урочищі Жовті Води. Бої тривали з 19 квітня по 6 травня 1648 р. Польські війська були розгромлені. 3 тис. чол. потрапило в полон.

15–16 травня 1648 р. війська Хмельницького (15 тис. повсталих і 4 тис. татар) зустрілися з основним загоном польських військ (20 тис.) у районі Корсуня. Поляки знову були розгромлені. 8500 з них були взяті в полон, у тому числі обидва гетьмани: Потоцький і Калиновський. У цей же час (10 травня) помер польський король Владислав, що створило сприятливі умови для розгортання повстання.

Спочатку Хмельницький не думав відділяти Україну від Польщі, вимагаючи збільшити реєстр до 12 тис., захистити православну віру, але подальші події призвели до зміни його намірів. Своєю резиденцією Хмельницький зробив місто Чигирин, де почав формувати свою армію. На вересень 1648 р. було сформовано 35 полків чисельністю 80 тис. чол.

Повстання поширилося по всій Україні. Основною силою його було селянство, а ядром — козацтво. Хмельницького підтримали і взяли участь у повстанні всі верстви населення України, за винятком великих полонізованих українських магнатів та вищого православного духовництва.

Нова велика битва між повсталими і польським військом відбулася 11–13 вересня 1648 р. біля м. Пилявці (нині Хмельницька обл.). Польське військо нараховувало близько 50 тис. чол., а також декілька десятків тисяч слуг. У Хмельницького було разом з татарами 85 тис. чол. Поляки зазнали нищівної поразки. Повстанцям дісталися величезні трофеї і 80 гармат, на 10 млн злотих усякого добра, багато оздоблені карети, золотий та срібний посуд, 120 тис. возів з кінями.

Бойові дії продовжилися у 1649 р. 5–6 серпня в битві під Зборовом (нині Тернопільська обл.) було завдано відчутних втрат польській армії, але її врятував від розгрому татарський хан, що не хотів посилення України, чому сприяла б нова перемога Хмельницького. Хан пішов на таємні переговори з королем, отримав багаті дарунки і змусив Хмельницького укласти з королем договір.

За Зборівським договором (8 серпня 1649 р.) число реєстрових козаків збільшувалося до небаченої раніше кількості — 40 тис. Шляхта могла повернутись до своїх маєтків. Під владу гетьмана переходили три воєводства: Київське, Чернігівське та Брацлавське. Державні посади могли обіймати лише православні; гетьман отримував у своє користування Чигирин з округою; київський митрополит одержував місце в сенаті.

Цим договором були незадоволені обидві сторони: поляки хотіли привести Україну до покори, за станом на 1647 рік; багато селян дуже нарікали на те, що не ввійшли в реєстр, і на те, що шляхтичі повертаються в маєтки. Нові бої були неминучими.

18 червня 1651 р. польське військо (150 тис. чол.) і повстанці (100 тис. + 50 тис. татар) зійшлися біля м. Берестечка на Волині. Спочатку події розгорталися вдало для козаків, але 20 червня татари не витримали артилерійського обстрілу і почали тікати, захопивши з собою Хмельницького, який намагався їх зупинити. Повстанці опинилися в тяжкому становищі — позиційному і психологічному. І. Богуну вдалося вивести частину війська з оточення, але поразка і втрати були великими. Полягло близько 30 тис. чоловік. Польські та литовські війська зайняли значну частину України разом з Києвом. Але населення не припинило опору. Тому обидві сторони погодилися на переговори. 18 вересня 1651 р. було підписано Білоцерківський договір. Реєстр зменшувався до 20 тис. чол. Реєстрові могли жити лише на Київщині. Гетьмана позбавляли права вступати в міжнародні відносини. Селяни повинні були повернутись до панів.

Бойові дії тривали і наступного року. 22–23 травня 1652 р. Б. Хмельницький у битві біля гори Батіг (нині с. Четвертинівка Вінницької обл.) розгромив 20-тисячне польське військо. Близько 15 тис. поляків загинуло. Це була найблискучіша перемога Хмельницького.

До видатних полководців Визвольної війни належали Максим Кривоніс (Перебийніс), Іван Богун, Іван Золотаренко та багато інших, які прославились під час багаторічних військових дій. У 1648 р. Максим Кривоніс був першим полковником (фактично заступником гетьмана) і відіграв велику роль у битвах під Жовтими Водами, Корсунем, звільненням Чернігівщини, Поді-

ля. Кривоніс помер від хвороби в листопаді 1648 р. під час облоги міста Замостя. Після смерті М. Кривоноса першим полковником стає Іван Богун. Він походив з дрібної української шляхти, брав участь у повстанні 1637–1638 рр. Під час Визвольної війни — кальницький, потім вінницький полковник. Відзначився в битвах під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями, у боях під Вінницею весною 1651 р.; особливо важливу роль Богун відіграв у битві під Берестечком, коли йому вдалося вивести з оточення значну частину козаків. І. Богун був одним з найпослідовніших прибічників ідеї незалежності України. Його розстріляли поляки в лютому 1664 р. біля міста Новгород-Сіверського.

Іван Золотаренко походив з давнього козацького роду. У 1653–1655 рр. був ніжинським полковником. Він брав активну участь у боях у Білорусії, де захопив близько 200 міст, замків та містечок, набув величезної популярності, допоміг російським військам завоювати Смоленськ, був призначений наказним гетьманом — командуючим військами, які діяли в білоруському напрямі. Його вбили пострілом із засідки в 1656 р.

Восени 1653 р. головне польське військо зосереджується під Жванцем (нині Хмельницька обл.). Його оточили полки Хмельницького і татари. Поляки дуже потерпали від холоду, голоду і хвороб і були напередодні поразки, але знову їх урятував хан, який уклав з королем таємну угоду, за якою останній повинен був заплатити татарам 100 тис. червінців і дозволяв їм 40 днів брати ясир на Волині. Відносини з Україною повинні були регулюватися умовами Зборівської угоди.

§ 2. Утворення Української козацької держави

Військові перемоги Б. Хмельницького привели до суттєвих змін у політичному становищі в Україні. На звільненій території ліквідовувались органи державної влади Речі Посполитої і почала утворюватись нова політична система, формувалась українська національна держава. Піднесення національно-визвольного руху, завдання ведення тривалої і широкомасштабної війни, необхідність управління великою масою людей, значний розмір звільненої території і міжнародні справи — усе це вимагало створення нового ефективного військово-адміністративного апарату, здатного організувати повсталіх і досягти поставленої мети.

Зразком для політичного устрою всієї України був устрій Запорозької Січі. Формування української держави відбувалося в умовах війни, тому для виконання державних функцій використовувалась перевірена на практиці військово-адміністративна, полково-сотенна організація козацтва. Правове оформлення українська державність отримала у Зборівському (1649 р.) та Білоцерківському (1651 р.) договорах Б. Хмельницького з Польщею. Українське населення визнавало саме ці органи публічної влади, які були створені Б. Хмельницьким, і сприяло їх діяльності.

Уся територія оголошувалася власністю Війська Запорозького. Населення розділялося на декілька станів, що мали своє самоврядування, але всі разом підпорядковувалися гетьманському уряду: селяни (виконували господарську повинність, тобто були підданими власника землі, але мали свою управу і свій суд — так званий копний суд); міщани, що розділялися на тих, хто мав магдебурзьке право (а значить, мав свій магістрат і суд), і тих, що не мали (знаходилися під козацькою, тобто державною юрисдикцією); духовенство, що мало власне самоврядування і суд, і шляхта, що у принципі злилася зі старшинським козацьким прошарком. Влада належала військовому стану — козакам, що в мирний час ставали хліборобами і землевласниками, іноді займалися промислами, а отже, входили до територіальних одиниць (сотня, полк), кожна з яких мала своє самоврядування і суд, але строго підпорядковувалася вищому органу. Уся система була виборною: селяни обирали своїх старших і членів копного суду, так само робили міщани і козаки. Духівництво

також обиралися, зокрема, священики приходів. Обиралися сотники, полковники і гетьман, але генеральна старшина формувалася гетьманом. Посполитий (селянин або міщанин) міг перейти в козаки і, навпаки, козаки в посполиті.

Адміністративна система складалася з декількох ланок. Центральне місце в системі органів нової влади посідав гетьман, яким з 1648 р. був Б. Хмельницький. Йому належала вища військова, законодавча, виконавча і судова влада. Найважливіші військово-політичні питання мала розв'язувати військова рада, в якій могло брати участь усе військо. Проте вона збиралася рідко. У зв'язку з тим, що чисельність війська досягла 200 тис. чол., у раді, як правило, брали участь ті військові частини, які знаходилися поряд, — інші полки надсилали своїх представників.

Дієвішим і постійнішим органом влади була рада генеральної старшини. До неї входили: обозний, 2 осаули, 2 судді, генеральний писар; пізніше — також генеральні хорунжий, бунчужний і підскарбій. Старшинська рада могла бути вузькою або більш широкою: генеральної старшини, генеральної старшини з полковниками, ще ширше — із сотниками. Раду генеральної старшини скликав гетьман перед кожною військовою радою, а також за необхідності вирішити складні питання.

Вся територія України поділялась на полки, кількість яких залежно від обставин змінювалась (у 1648 р. — 40, у 1649 р. — 16, у 1650 р. — 20). На чолі полку стояв призначений гетьманом або обраний полковою радою полковник. Йому належала вся повнота влади на території полку. З полковником військові й адміністративні функції здійснювала також полкова старшина: полковий писар, обозний, суддя, осаул тощо. Полки ділилися на сотні на чолі з сотником і аналогічною полковою старшиною. У полку могло бути до 20 сотень. Сотні ділились на курені (по 20–30 козаків у кожному) на чолі з курінним отаманом.

У містах і селах управління здійснювали отамани, а в тих, що мали магдебурзьке право, — магістри на чолі з війтами, ратуші.

Полково-сотенний устрій української держави був унікальним явищем у світовому державно-му будівництві, притаманним лише Україні. Особливістю його було те, що він означав здійснення не лише військової влади, а й адміністративної і судової. Другою особливістю була виборність органів влади, значна роль колегіальних установ, чого не було тоді в Європі. Державний лад України того часу був прогресивнішим, ніж у інших країнах.

Успіхи у Визвольній війні привели і до суттєвих змін у соціально-економічній ситуації в Україні. Вигнання польської шляхти фактично означало і позбавлення її землеволодіння, тому земля переходила в руки селян і козаків. Значно зміцнила свої економічні позиції козацька старшина. Зміни відбулися і в соціальній структурі українського суспільства. Вплив козацтва як соціального стану, його чисельність значно зроста.

Вільніше стали себе почувати селяни і міщани, хоча багаторічні безперервні бої, розруха, людські та матеріальні втрати виснажували народ.

Уряд Б. Хмельницького для утримання свого апарату та інших потреб увів систему податків, яка складалася з трьох основних частин: подимне (від кожного «диму» — хати); стація — на війська; оренда — податок на різні промисли (млини, гуральні тощо). Крім того, міщани сплачували ще й внутрішнє мито за право торгувати. З тих, хто виробляв спиртні напої, стягувалася так звана *показаницина*. Податки збиралися лише з міщан та селян. Козаки (та частина населення, яка знаходилася у збройних силах) звільнялися від податків. За деякими даними (на жовтень 1650 р.), Б. Хмельницький одержав 5 млн злотих прибутку. Він також робив спроби ввести в Україні свою грошову систему.

Напередодні і в ході Національної революції було сформульовано декілька концепцій можливого державно-політичного устрою України:

- 1) концепція «ягеллонського легітимізму», тобто збереження України в складі Польщі, але на правах автономії;
- 2) московфільська — орієнтація на Москву, московський протекторат над Україною;
- 3) протурецька — орієнтація на Туреччину, її протекторат над Україною;
- 4) утворення незалежної Української козацької держави.

У політичному розвитку України йшла боротьба двох основних тенденцій: демократично-охлакратичної та монархічної (гетьманської). Автором і головним прибічником ідеї українського монархізму був сам Б. Хмельницький, який прагнув до самодержавної влади в Україні.

Нова українська держава створювалась на основі ідеології української *козацької державності*, де провідною верствою населення повинно було стати козацтво. Уже у 1649 р. Б. Хмельницький висуває ідею створення незалежної, соборної (об'єднаної) козацької України в етнічних межах. Він справедливо вважає цю державу спадкоємицею Київської Русі. Державу Б. Хмельницького можна кваліфікувати як аристократичну республіку. У 1650 р. її територія сягала 200 тис. км², а населення — 1,5 млн осіб. Проте слід відзначити, що територія України не була стабільною внаслідок майже перманентної війни.

Б. Хмельницький проводив активну зовнішню політику. Він розумів, що сама Україна навряд чи зможе звільнитися від польського панування, тому вже з 1648 р. цілеспрямовано шукав союзників. Йому вдалося укласти військовий союз з Кримським ханством, і татари брали участь у всіх найважливіших битвах з польським військом (щоправда, їх роль у цьому, як показано вище, була неоднозначною). Вів Хмельницький переговори і з Туреччиною про можливу її участь у війні проти Польщі. Султан пропонував перейти в його підданство, але Хмельницький не погодився. Прагнувши ізолювати Польщу, він налагоджував відносини з Валахією, Молдавією, Семиграддям (Трансільванією), Швецією. Активно велись переговори про співробітництво (з 1648 р.) з Московським царством. Було встановлено дипломатичні зв'язки з Австрією, Англією, Венецією, Персією. Це свідчить про те, що Україна стає суб'єктом міжнародних відносин, суб'єктом міжнародного права.

Велику зацікавленість виявив Б. Хмельницький до молдавських справ, здійснивши на її територію декілька походів. У серпні 1650 р. українські і татарські війська вступили до Молдови і захопили її столицю Ясси, оскільки господар (князь) Молдови Василь Лупул підтримував зв'язки з польськими магнатами. Лупул змушений був відмовитися від союзу з Польщею, сплатити переможцям контрибуцію і пообіцяв віддати свою дочку Розанду за сина Хмельницького Тимоша. Таким чином, Хмельницький забезпечив свій тил і на деякий час отримав нового союзника.

У 1653 р. відбувся новий молдавський похід, який очолив Тиміш Хмельницький. Його здійснили на прохання В. Лупула, на якого напали сусіди. Спочатку Тиміш діяв успішно і повернув престол своєму тестеві, але потім зазнав поразки і помер від рани 6 вересня 1653 р. Цей факт мав суттєве значення для подальшого розгортання подій в Україні.

§ 3. Укладення українсько-російського договору

Перебіг війни з Польщею, незважаючи на значні успіхи і перемоги українського війська, усе більше переконував Б. Хмельницького і старшину в тому, що самим їм не звільнитися від польського панування. Польща могла б продовжувати війну, великі людські та матеріальні втрати знесли український народ. Проте припиняти боротьбу він не збирався. І в той же час її продовження один на один з Польщею фактично означало б війну на самознищення. Йшлося про існування всього народу. Тому Б. Хмельницький активно шукав сильних союзників. У 1650–1651 рр. йшли переговори про можливий перехід «під руку» турецького султана. Останній навіть оголо-

сив, що Хмельницький є його васалом, але цей проект не здійснився, оскільки турки активно в справі війни не втручалися, «дозволяючи» це робити татарам, які були союзником ненадійним. До того ж значним бар'єром була релігійна несумісність мусульман і християн, давня ворожнеча із-за жорстоких нападів татар на українські землі. Тому Б. Хмельницький вирішив обрати «менше зло», звертаючись з проханням про допомогу до Москви. Московському царству була вигідною така пропозиція, з точки зору його геополітичних інтересів: вона давала вихід до Чорного моря, ослаблювала давніх суперників — Кримське ханство, Литву та Польщу.

1 жовтня 1653 р. Земський Собор у Москві прийняв рішення, щоб «гетьмана Богдана Хмельницького і все Військо Запорізьке з містами і землями взяти під государеву руку». 31 грудня 1653 р. Москва оголосила війну Польщі, а московські послы прибули до Переяслава.

8 січня 1654 р. в Переяславі відбулася генеральна військова рада, на яку прибули представники від полків та різних верств населення України (міщани, селяни, духовенство). На раді були присутніми 12 полковників та 5 генеральних старшин на чолі з гетьманом. Не прибули 5 полковників та митрополит С. Косів. Не було на раді представників від Белзького, Волинського, Подільського і Руського воєводств, в яких проживало більше третини населення тогочасної України. Учасники ради були близько 300 осіб.

Б. Хмельницький запропонував, щоб вони обрали собі одного государя з чотирьох: турецького султана, кримського хана, польського короля або московського царя, тобто його пропозиція не була безальтернативною. Охарактеризувавши кожного, Б. Хмельницький висловився за московського царя, зазначивши, що він однієї віри з українцями. Учасники ради підтримали думку Хмельницького.

Проте після цього виник конфлікт між царськими послами і козацькою старшиною. Присягаючи царю, старшина вимагала, щоб і послы присягнули від імені царя, що зберігатимуть вольності козацькі, не видаватимуть їх Польщі. Але послы відмовилися, пояснюючи, що цар — самодержець і нікому не присягає. Як показали наступні події, марно московські царські послы не хотіли присягати!

Присяга населення України, яке знаходилось під владою Б. Хмельницького, відбувалася в січні-лютому 1654 р. у 177 містах і містечках. Всього у книгах присяги записано 127338 чол. У цілому народ віднісся до присяги схвально. Але відмовилися від присяги Уманський та Брацлавський полки, найвидатніші на той час полковники Іван Богун та Іван Сірко, київський митрополит Косів. У полках Полтавському та Кропив'янському московських представників побили киями. У ряді випадків присягу примушували складати. Так, силою до присяги був приведений Київ. Кияни не хотіли йти до церкви, а їх туди заганяли. Під час присяги люди не називалися своїми іменами, щоб зробити свій підпис недійсним, а після складання присяги дуже її лаяли. При «агітації» за присягу не обходилося без залякувань чи, навпаки, обіцянок усіляких благ (грошей, сукна) з боку московських представників. Тих, хто відмовлявся складати присягу, погрожували вислати за «зборівську лінію», тобто на землі, що були під контролем Польщі.

Документально рішення Переяславської Ради було закріплено так званими Статтями Богдана Хмельницького або Березневими статтями (затверджені царем і Боярською думою в березні 1654 р.). Це був договір між Україною і Московським царством. Москва зобов'язувалася вступити у війну проти Польщі. Україна переходила «під руку» московського царя як самостійна держава — зі своїм главою (гетьманом), своїм політичним устроєм та територією. Реєстр устанавлювався в 60 тис. чол., козаки могли жити і судитись за своїми законами. Гетьман міг вступати у міжнародні відносини з іншими державами, крім Польщі і Туреччини. Гетьмана мало обирати військо і лише повідомляти про це царя. Збір податків залишався за українськими урядовцями, але вони

повинні були передавати частину їх московським. Таким чином, суверенітет Української держави частково обмежувався у міжнародній та фінансових сферах.

Водночас під час підписання Березневих статей і Переяславського договору з боку гетьманського уряду були допущені певні прорахунки, що зіграли потім негативну роль у відносинах між Москвою й Україною. Москва скористалася тим, що в умовах договору чітко не визначалася форма відносин між Україною і Москвою; московський уряд не присягнув у тому, що він буде виконувати свої зобов'язання; Б. Хмельницькому варто було б обмежитися особистою присягою, а не дозволяти присягати всьому народу; помилкою був і дозвіл мати російських воєвод в українських містах, а також збір податків на користь царя в Україні.

Таким чином, Переяславський договір:

- 1) констатував відокремлення України від Речі Посполитої;
- 2) означав міжнародно-правове визнання Української держави;
- 3) засвідчив внутріполітичний суверенітет Української держави, зберігав її основні політичні інститути;
- 4) суттєво змінював геополітичну ситуацію у Східній Європі, посилював позиції України в боротьбі з Польщею, зміцнював вплив Москви у цьому регіоні.

Переяславський договір розпочав нову добу у відносинах між Україною і Московщиною. Москва з самого початку намагалася обмежити права України і згодом планувала перетворити її у звичайну провінцію.

Існують різні наукові оцінки договору 1654 р. щодо відносин між Москвою і Україною. Зокрема вони розцінювались як: 1) персональна унія; 2) васалітет; 3) тимчасовий військовий союз; 4) возз'єднання; 5) приєднання; 6) реальна унія; 7) неповна інкорпорація; 8) протекторат; 9) конфедерація.

Зараз найпоширенішими є думки про те, що це був тимчасовий військово-політичний союз або протекторат.

Рішення Б. Хмельницького про перехід «під руку» московського царя було вимушеним кроком, напевне не розрахованим на «вічну» перспективу. У тих умовах кращого варіанта, скоріш за все, не було.

§ 4. Завершальні періоди Визвольної війни. Поділ України

Входження України під протекторат Москви суттєво змінило геополітичну ситуацію у Східній Європі, викликало негативну реакцію з боку Польщі, Туреччини, Кримського ханства. Польський король звернувся до українського народу із закликом повернутись у його підданство, але безрезультатно.

Навесні 1654 р. у війну з Польщею вступила Москва, але віддавала перевагу бойовим діям у Білорусії, намагаючись зайняти її територію і, очевидно, вважаючи, що Україна вже й так знаходиться у її підданстві. Тут воювали й українські війська. У 1654 р. московські війська на території України участі в боях не брали. Місцевому населенню і козакам довелося самим оборонятись. Особливо героїчною була оборона Буші у жовтні 1654 р. на Поділлі на чолі з полковником Гречкою.

Перша велика битва з участю московських військ відбулася у січні 1655 р. під Охматовим на Черкащині («Дрижапільська битва»). Сторони зазнали значних втрат, але ніхто не переміг. Пізніше союзні війська визволили Поділля, частину Галичини, але напад татар, які стали союзниками Польщі, змусив їх відійти. На Польщу напала Швеція і окупувала значну частину її території. Зі Швецією почала війну й Москва. Скориставшись цим, поляки запропонували Москві перемир'я, яке було

підписане у вересні 1656 р. у м. Вільно. Воєнні дії припинилися, обидві країни обіцяли не вступати в переговори про мир зі Швецією. Поляки обіцяли московському царю, що після смерті їх короля Яна-Казимира його (царя) оберуть польським королем. Довго довелось царю цього чекати, бо Ян-Казимир помер аж у 1668 р. Українські послы до участі в переговорах навіть не були допущені. Фактично це була зрада Москвою свого союзника. Україна знову опинилася сам на сам із Польщею.

Б. Хмельницький розпочинає активний пошук нових союзників. Йому вдається домовитися про спільні дії зі шведським королем та семиградським (угорським) князем. До Польщі посилають експедиційний корпус на чолі з полковником А. Ждановичем. Союзникам удалося взяти Краків і Варшаву, і здавалося, що Польща на порозі краху, але допомога австрійців і чвари серед союзників врятували її. Семиградські війська капітулювали, а українські відступили на свою територію.

У цей час Б. Хмельницький уже тяжко хворів, 27 липня 1657 року він помер і був похований в Іллінській церкві на своєму хуторі Суботіві.

Богдан Хмельницький — найвидатніший політичний діяч в історії України. Йому належить заслуга організації української незалежної держави, він протягом 10 років очолював Визвольну війну українського народу. Б. Хмельницький — видатний полководець і дипломат. Він помер, і справа визволення України до кінця не була вирішеною. Ще за його життя гетьманом формально обрали його сина Юрія, якому було лише 16 років, але згодом він відмовився від влади.

Гетьманом обирають Івана Виговського, який при Богдані був генеральним писарем. У цей час починається боротьба старшинських угруповань за владу, що негативно позначилося на стані всієї України. Виговський знову вирішив орієнтуватись на Польщу, проти чого виступила промосковська партія серед старшини та значна частина селянства. Цей рух очолили полтавський полковник М. Пушкар та кошовий отаман Барабаш. У боротьбі переміг Виговський; його супротивники, а разом з ними ще 50 тис. чол. загинули.

У вересні 1658 р. Виговський у м. Гадячі уклав з польськими представниками угоду, за якою Україна розривала відносини з Москвою і поверталась до складу Польщі. Три воеводства — Київське, Чернігівське і Брацлавське — мали утворити Велике князівство Руське, яке повинно було об'єднатися з Польщею і Литвою на рівних правах у триєдину державу. Законодавча влада мала належати Раді у складі послів з усієї України, виконавча — довічно обраному гетьману. Передбачалося створення свого уряду, суду, скарбниці, грошей, війська в 40 тис. чол. Привілеї надавали старшині, яка могла отримувати шляхетство (по 100 козаків з кожного полку щорічно). У проекті йшлося про ліквідацію унії, зрівняння православної церкви з католицькою, право вищим ієрархам українського православ'я засідати в сенаті. Усі найвищі урядовці мали бути з українців. Це був дуже цікавий проект, який мав ще більше прилучити Україну до Європи, проте він фактично позбавляв її незалежності.

Московський уряд, стурбований Гадяцькою угодою, направляє в Україну 150-тисячну армію. Вирішальна битва між українсько-татарськими та московськими військами відбулася 28–29 червня 1659 р. під Конотопом. Московське військо було повністю розгромлене. 30 000 московітів полягло на полі бою. «У жалібному одязі цар Олексій Михайлович вийшов до народу, і жах охопив Москву», — так писав про цю подію російський історик С. Солвйов.

Але Виговському не вдалося скористатися плодами своєї перемоги. Опозиція проти нього зростала, промосковська партія міцніла, висуваючи на протипагу Виговському гетьманом Юрія Хмельницького. Виговський у жовтні 1659 р. змушений був відмовитись від гетьманства.

Гетьманом обирають Юрія Хмельницького (1659–1662 рр.) — людину слабовільну і безталанну. Москва підписує з ним нові Переяславські статті, за якими гетьману забороняється мати зовнішньополітичні відносини. Збільшувалась кількість царських військових залог у містах України. Так Москва хотіла забезпечити себе і тісніше прив'язати Україну.

Війна з Польщею тривала. Під Чудновим на Житомирщині у 1660 р. російська армія Шереметьєва зазнала поразки. У вересні 1660 р. Ю. Хмельницький уклав з польськими представниками Слободищенський трактат (від назви села на Житомирщині), за яким Україна поверталась під владу Польщі на умовах Гадяцької угоди без центрального пункту про Руське князівство. Юрій Хмельницький разом з поляками вів бойові дії проти московських військ і тих козаків, які були не згідні з його політикою. До речі, їх очолював рідний дядько Юрія (брат його матері) переяславський полковник Яким Сомко. Сомко в битві під Каневом розгромив Юрія, незадоволення яким усе зростало. У кінці 1662 р. Юрій відмовився від гетьманства, передавши булаву своєму родичеві (одруженому на його сестрі) Павлові Тетері (1663–1665 рр.).

На Лівобережній Україні владу Тетері не визнавали. Тут теж почалася боротьба за владу. На гетьманську булаву претендували полковник Яким Сомко (брат першої дружини Б. Хмельницького), полковник Василь Золотаренко (брат третьої дружини Б. Хмельницького), кошовий отаман Іван Брюховецький (колишній джура — ад'ютант Б. Хмельницького). У червні 1663 р. на чорній раді в Ніжині («чорній» тому, що в ній брали участь не лише козаки, а й селяни і міщани — чернь) завдяки соціальній демагогії і підтримці московських воєвод гетьманом обрали І. Брюховецького, який незабаром стратив своїх суперників.

Таким чином, відбувся поділ України на дві частини: Правобережну, де гетьманом був орієнтований на Польщу П. Тетеря, і Лівобережну, де гетьманом став представник промосковської орієнтації І. Брюховецький. Частина України звільнялася від Польщі і мала своє управління. На тривалий час Україна виявилася насильно розділеною. Це були основні результати Визвольної війни. Офіційно це було закріплено в січні 1667 р., коли в с. Андрусово (близько Смоленська) Польща і Москва підписали перемир'я на 13,5 років. У складі Московського царства залишалася Лівобережна Україна і Київ. Запорізька Січ переходила під спільне управління Москви і Польщі. Підписанням Андрусівського перемир'я, своєю згодою на розділ України царський уряд порушив свої зобов'язання про захист України, зафіксовані Переяславською угодою 1654 р. Це був компроміс між двома монархіями (Польщею і Московією) за рахунок поділу України. Для України це мало негативне значення, оскільки розділяло український народ, ускладнювало його консолідацію, обмежувало можливості політичного розвитку, гальмувало розвиток культури.

Наслідки і значення Національної революції та Визвольної війни:

- у ході визвольних війн не вдалося звільнити всю Україну від польського панування, проте була створена автономна національна українська держава, відновлено традицію державотворення українського народу;
- українському народу вдалося зберегти свою етнічну самобутність, свою мову, культуру, звичаї, врятуватися від геноциду;
- у процесі боротьби з іноземними поневолювачами було сформульовано національну ідею українського народу — ідею незалежності, свободи і побудови власної держави;
- сформувалася українська політична еліта;
- тяжкими були демографічні наслідки Визвольної війни: втрати населення від епідемій, голоду, міграцій становили 2,5–3 млн осіб (з 5 млн етнічних українців Речі Посполитої);
- одним з наслідків війни була політична диференціація і поляризація української старшини (пропольські, промосковські, протурецькі угруповання);
- наслідком війни було спустошення і знелюднення Правобережжя і колонізація Слобожанщини;
- у результаті визвольних війн за державою закріплюється назва «Україна».

2.2. Українські землі наприкінці XVII–XVIII ст.

§ 1. Українські землі у 60–80-ті роки XVII ст.

Поділ України у 1663 р. на Лівобережну і Правобережну, боротьба старшинських угруповань за владу, суперництво промосковської та пропольської партій (а згодом і протурецької), продовження війни з Польщею призвели до великих спустошень і розрухи, тому цей період в історії України (1663–1687 рр.) називається Руїною.

У 1664 р. польські війська здійснили новий похід на Лівобережну Україну, але зазнали поразки. На Правобережжі почалося повстання, яке призвело до фактичної ліквідації польської влади у цьому регіоні. Гетьман П. Тетеря тікає в Польщу, на його місце обирають Петра Дорошенка (1665–1676 рр.). Він народився у 1627 р., його дід — Михайло Дорошенко — був гетьманом, а батько — полковником. Уже у 1654 р. він сам став полковником, а при гетьмані Тетері був генеральним осавулом. Петро Дорошенко поставив собі за мету об'єднати всі українські землі. У 1667 р. разом з татарами йому вдалося вигнати поляків з Правобережжя і встановити кордон по р. Горинь.

У цей час лівобережний гетьман І. Брюховецький, намагаючись зміцнити свої позиції, посилив залежність України від Москви, підписавши Московські статті 1665 р. Гетьмана мали обирати за вказівкою царя, кількість гарнізонів московських військ в Україні значно збільшувалась, царські воеводи могли збирати податі на свою користь. Частина старшини отримала московське дворянство, а сам Брюховецький одружився на княжні Долгоруковій, одержавши маєтності у свої володіння.

Посилення податкового гніту спричинило народні повстання 1666 і 1668 рр. Цим скористався П. Дорошенко, який увів свої війська на Лівобережну Україну. Лівобережні козаки перейшли на його бік, а Брюховецького вбили. Дорошенко на деякий час стає гетьманом по обидва боки Дніпра, об'єднавши Україну. Але неприємності у власній сім'ї змусили його повернутися до Чигирин. Це використали московські урядовці, які сприяли обранню нового гетьмана Лівобережної України — Дем'яна Многогрішного (1668–1672 рр.). Ураховуючи уроки повстань 1666 і 1668 рр., Москва змушена була дещо послабити свій наступ на права України. За Глухівськими статтями 1669 р. кількість залог у містах України зменшувалась, збір податків перекладався на козацьку старшину. Резиденцією гетьмана стало м. Батурин. Але швидко діяльність нового гетьмана, який дбав перш за все про власне збагачення і збагачення своєї родини, викликала незадоволення старшини, якій удалося дискредитувати його. Многогрішного скинули з гетьманства і заслали в Сибір. Гетьманом обрали Івана Самойловича (1672–1687 рр.).

У цей час на Правобережжі П. Дорошенко, розуміючи, що звільнитися від гніту Польщі і Москви йому самому не вдасться, приймає протекторат Туреччини на тих самих умовах, що й Молдавія і Волощина. Україна отримувала автономію, не повинна була навіть платити султанові ніякої податі, тільки постачати йому військо. Рішення про турецьку орієнтацію було прийняте на раді в Корсуні у 1669 р.

У 1672 р. турецькі, татарські, молдавські та українські війська Дорошенка розгромили польську армію під м. Бучачем (нині Тернопільська обл.), і польський уряд змушений був підписати припливий для себе Бучацький мирний договір. Поділля відходило до Туреччини, а Брацлавщина і Київщина — під владу Дорошенка. Таким чином, Польща втратила більшу частину України. Цим вирішила скористатися Москва і гетьман І. Самойлович. У 1674 р. їх війська вступили на Правобе-

режжя. Міста здавалися їм без бою, не бажаючи бути під владою Туреччини і Дорошенка. У березні 1674 р. у Переяславі відбулася генеральна рада, в якій узяли участь представники 10 правобережних полків. Рада вирішила всі ці полки з'єднати з Лівобережжям у складі Московської держави. І. Самойлович стає на деякий час гетьманом обох частин України. Дорошенко зрікається булави.

Проте Туреччині не подобався такий перебіг подій, і в 1677 р. вона проголошує гетьманом Правобережної України і «князем Сарматським» Юрія Хмельницького (1677–1681 рр.). У 1677 і 1678 рр. Туреччина організовує нові походи в Україну («Чигиринські походи»). Її військам удалось взяти Чигирин, але в цілому походи закінчилися безрезультатно. У 1681 р. в Бахчисараї між Москвою і Туреччиною було підписано мирну угоду, за якою остання відмовилася від претензій на Лівобережну Україну та Запоріжжя, але Правобережжя залишалося під її контролем.

До цього ж часу належить діяльність найвідомішого кошового отамана Запорізької Січі Івана Сірка. Він народився в м. Мерефі біля Харкова в козацькій сім'ї. За деякими даними, у 1645 р. командував загоном козаків, що брали участь у бойових діях на території Франції проти іспанських військ. Активний учасник Визвольної війни, з 1654 р. — полковник, у 1658–1660 р. був вінницьким полковником. З 1660 р. неодноразово обирався кошовим отаманом Запорізької Січі. Він був єдиною в історії козацтва людиною, кого запорожці обирали на цю посаду 15 разів! За час своєї військової діяльності І. Сірко брав участь як командир у 55 битвах і скрізь, крім єдиного випадку, виходив переможцем. Неодноразово він ходив походами на Крим і Очаків, звільняючи полонених і захоплюючи багату здобич. Татари називали його Урус-шайтаном, тобто руським чортом. Одна з найзнаменитіших битв запорожців за Сірка відбулася в різдвяні дні 1675 р., коли турецький султан, прагнучи скористатися святами, вирішив знищити Запорізьку Січ. Для цього він направив 15 тис. добірних яничар і 20 тис. татар на Січ, щоб вони застали зненацька запорожців і всіх їх перебили. Проте операція турків провалилася. Вони проникли на центральну площу Січі, але тут їх упритул розстріляли запорожці зі своїх куренів. Загинуло 13,5 тис. яничар, 150 потрапило в полон. У козаків втрати були на декілька порядків менше — загинуло 50 і поранено було 80. Султан Махмуд IV у листі запропонував козакам здатися добровільно. Відповідь запорожців увійшла в історію як «Лист запорізьких козаків турецькому султану», увічнений у знаменитій картині І. Рєпіна. Лист від імені запорожців підписав Іван Сірко. «Ти — шайтан турецький, проклятого чорта брат і товариш, і самого люципера секретар», — писали автори листа султану. Але не тільки султан писав Сірку. З ним листувалися польський король Ян Собеський, московський цар Федір, кримський хан, гетьмани України Ю. Хмельницький, П. Дорошенко, І. Самойлович. І. Сірко фактично врятував життя майбутньому гетьману України І. Мазепі. Прославлений воїн Іван Сірко помер своєю смертю 1 серпня 1680 р. на своєму хуторі і був похований у селі Капулівка біля теперішнього м. Нікополя. Після смерті Сірка запорожці вже ніколи не відігравали такої видатної ролі у військово-політичній історії, хоча вплив їх на хід подій у цьому регіоні все ще був значним.

У 1686 р. Москва підписала з Польщею «Вічний мир», який зберіг поділ України на дві частини. Москва приєдналась до антитурецької «Священної ліги». У зв'язку з цим у 1687 р. був організований перший Кримський похід московських і українських військ, який закінчився невдачею. Вина за його провал була покладена на гетьмана Самойловича, якого скинули з посади і заслали до Сибіру.

§ 2. Україна і Північна війна

У 1687 р. гетьманом обрали Івана Степановича Мазепу (1687–1709 рр.). Він народився близько 1640 р., вчився у Києво-Могилянській та Варшавській колегіях і знав 7 іноземних мов. З 1669 р. служив у Дорошенка, з 1674 р. — у Самойловича. Його характерною рисою було вміння завойову-

вати довір'я. У 1682 р. — він уже генеральний осавул. Мазепа брав участь у другому Кримському (1689) та Азовських походах 1695–1696 років Петра I. Він зміг завоювати авторитет у нового московського царя, отримати звання генерала, графа, найвищий орден Андрія Первозванного.

I. Мазепа зробив чимало корисного для розвитку освіти, науки і культури України, витрачаючи значні особисті кошти на будівництво і реконструкцію храмів і монастирів (за роки його правління було побудовано 20 церков і монастирів, відреставровано храм Святої Софії), що дало підстави для формування особливого стилю архітектури — «мазепинського бароко». На потреби Києво-Печерської лаври він надав 73 тис. золотих, завдяки його зусиллям Києво-Могилянська колегія отримала статус академії і нерідко в ті часи називалася Могилянсько-Мазепинською.

Разом з тим у 1701 р. він видав універсал про дводенну панщину для селян Ніжинського полку, що створювало прецедент для закріпачення селян Лівобережжя.

У 1700 р. в союзі з Польщею і Данією Московське царство починає війну зі Швецією, яка дістала назву Північної війни.

Україна змушена була брати участь у цій війні. Козаки воювали зі шведами поза межами України і зазнавали великих втрат. Страшним тягарем було будівництво фортець, утримання московського війська, збір податків, сума яких у зв'язку з війною значно зросла. Посилення централізації Московської держави, якої домагався Петро I, суперечило існуванню автономної України. Цар задумав переселити козацтво на східні землі, а Україну віддати під управління свого намісника.

Спочатку московське військо в Північній війні зазнавало невдач. У 1704 р. бойові дії почалися безпосередньо в Україні, де українські війська успішно воювали проти поляків — на той час прибічників шведів і самих шведських військ. Полкам Мазепи вдалося на деякий час захопити Правобережну Україну, узяти участь у захопленні Варшави. Але у 1706 р. Польща зазнала поразки, і основні сили шведів зосереджуються проти Москви. У вересні 1708 р. шведські війська вступають на територію України. На їх бік з 5-тисячним військом переходить і гетьман I. Мазепа. Він обіцяє шведському королю зимові квартири, продовольство і фураж, військову допомогу. Шведський король зобов'язується обороняти Україну, зберігати права старшини і козаків.

Чому Мазепа пішов на цей ризикований крок, поставивши на карту своє становище гетьмана, своє багатство (Мазепа мав понад 100 тис. селян у своїй власності)? Адже навіть при ліквідації автономії України він міг би отримати почесну відставку і мирно й багато доживати свій вік. Чи був його вчинок зрадою? На нашу думку, ні. Мазепа не зрадив свого народу, ризикнув своїм становищем і життям, щоб зробити Україну незалежною. Він розумів, що Швеція далеко, і впливати звідти на Україну буде набагато важче, ніж з Москви. До того ж Москва неодноразово зраджувала Україну (Віленське перемир'я 1656 р., Андрусівське перемир'я з Польщею 1667 р., постійне обмеження прав України всупереч Березневим статтям 1654 р. тощо).

Коли Петро I дізнався про перехід Мазепи до шведів, він наказав провести в Україні масові репресії. Столиця гетьмана — Батурин була зруйнована, 15 тис. його жителів (у тому числі жінки й діти) були вбиті. Такої ж участі зазнали Лебедин, Ромни та багато інших міст і сіл. Основна частина народних мас була дезорієнтована і залишилася пасивною у війні, що тривала на території України. Запорожці на чолі з кошовим отаманом Костем Гордієнком підтримали Мазепу. За це царські війська зруйнували Січ, навіть мертвих виймаючи з могил і відрубуючи їм голови.

Вирішальна битва між московськими та шведськими військами відбулася 27 червня 1709 р. біля Полтави (42 тис. московитів проти 24 тис. шведів). Шведські війська зазнали поразки. Вони втратили 9234 убитими, 2874 — полоненими, у тому числі 1 фельдмаршала, 4 генералів, а згодом ще 20 тис. здалося в полон біля переправи через Дніпро. Російські війська втратили 1345 убитими. Була захоплена основна казна шведської армії (2 млн монет), каси полків (400 тис. монет) і кошти I. Мазепи (300 тис. монет). Полтавська битва стала переломною в ході Північної війни. Значно зріс

авторитет Москви і Петра I. Проте це стало катастрофою для Мазепи і його планів щодо незалежності України. У вересні 1709 р., приголомшений поразкою і крахом своїх надій, Мазепа помирає. Мазепа мав добрі наміри щодо зміцнення державності України, але прорахувався і тим самим ще більше погіршив становище. Але, на відміну від багатьох інших гетьманів, він боровся і діяв, а не пристосовувався і мовчав.

На місце Мазепи ще у 1708 р. Петро I наказує обрати гетьманом Івана Скоропадського (1708–1722). Послідовники і прихильники Мазепи обирають своїм гетьманом Пилипа Орлика, який створює проект першої Конституції України. Основним її положенням були тези про незалежність України на обох берегах Дніпра від усілякого іноземного панування. Гетьманські прерогативи дещо обмежувалися, тричі на рік мала збиратися генеральна рада у складі полкової й сотенної старшини, представників Запорізького Війська. Усі посади мали бути виборними, православ'я — пануючою релігією. Планувалося чітко розмежувати державний скарб, яким би керував генеральний підскарбій, і особисті фінанси гетьмана. Передбачалася перевірка державних земель, що знаходились у користуванні старшини, встановлення контролю за повинностями підданих, скасування деяких податків. Конституція П. Орлика була пройнята широким демократизмом, стала важливим досягненням правничої думки того часу.

У 1713 р. Петро I видав указ про перейменування Московії на Росію, а в 1721 р., після перемоги в Північній війні, — на Російську імперію. Лівобережну Україну (Гетьманщину) офіційно почали називати Малоросією.

§ 3. Обмеження і ліквідація автономії України у складі Російської імперії

Обмеження і ліквідація державності та автономії України у складі Росії пройшли кілька етапів:

- 1) 1654–1708 роки — перехід від протекторату до автономії України, поступове, але постійне обмеження її прав;
- 2) 1708–1727 роки — форсований наступ на українську автономію;
- 3) 1727–1764 роки — чергування двох тенденцій у російському уряді щодо України — звідси то повернення гетьманської влади, то посилення імперського тиску;
- 4) 1764–1781 роки — остаточна ліквідація української автономії.

Після Полтавської битви гетьман І. Скоропадський звернувся до царя з проханням підтвердити права й вільності Гетьманщини. Але Петро I не тільки не підтвердив їх, але й видав «Рішучий указ» 1709 р., за яким козацькі війська, як і раніше, повинні були підкорятися московським генералам, а московським воєводам дозволялося втручатися в українські справи. Значним обмеженням влади гетьмана стало призначення в Україну царських резидентів. Українські землі почали роздавати царським вельможам. Резиденція гетьмана була перенесена в м. Глухів, ближче до російського кордону. Тут «квартирувало» 2 царські полки.

Наступним актом обмеження влади гетьмана стало створення у 1722 р. Малоросійської колегії з 6 офіцерів на чолі з бригадиром С. Вельяміновим. Це аргументували тим, що в Україні непорядки в судах, у збиранні податків, хабарництво. Фактично це означало, що Малоросійська колегія стає вищим контролюючим органом Гетьманщини. На посади полковників почали призначати неукраїнців. Після смерті у 1722 р. Скоропадського імператор не дозволив обирати нового гетьмана. Наказним гетьманом став Павло Полуботок (1722–1724), який разом зі старшиною звернувся до царя з проханням ліквідувати Малоросійську колегію, дозволити обрати нового гетьмана. Але

цар відповів, що від Богдана Хмельницького до Скоропадського «все гетьмани явились изменниками», і не дозволив цього. Полуботка заарештували і він помер у в'язниці в Петербурзі у 1724 р.

Згодом помер Петро I, а його внук Петро II дозволив обрати гетьмана. На цю посаду обрали авторитетного 73-річного Данила Апостола, який походив із сім'ї полковника і сам у 28 років став полковником, обіймаючи цю посаду 45 років. Д. Апостол був досить багатуо людиною. У 1724 р. йому належало 4 містечка, 16 сіл, 3 сільця, 1 слобідка, 10 хуторів, де було всього 2678 дворів; він також мав замок, пасіки, млини, цегельні, сукняні, килимові, винокурні, пивоварний заводи. Він звернувся до царя з проханням відновити автономію України, як за Б. Хмельницького. Йому відповіли «Решительными пунктами» 1728 р., зміст яких свідчив, що йдеться не про дві договірні сторони, а про указ царя щодо порядків на Гетьманщині. Царський уряд поступово уніфікував посади козацької старшини, прирівнявши їх до чинів «Табелю про ранги», введеного Петром I. Гетьман прирівнювався до генерал-аншефа (повного генерала), генеральний обозний — до генерал-майора, інша генеральська старшина — до російських полковників, тобто українські чини у цілому знижувалися (український полковник не дорівнював російському полковнику). Та й то полковники в Україні тепер призначалися тільки російським урядом. При Д. Апостолі з 9 полковників 6 були іноземцями.

При гетьмані Апостолі почалася кодифікація українського права. Після 15-річної роботи комісія підготувала кодекс — «Права, за якими судиться малоросійський народ». Але оскільки він передбачав автономність України, Сенат не затвердив його.

Після смерті Д. Апостола у 1734 р. цариця Анна Іванівна не дозволила обрання нового гетьмана. За її указом правління Лівобережною і Слобідською Україною передавали Правлінню гетьманського уряду з 6 чол., з яких три — українські старшини. Але головував у ньому царський резидент. У 1735 р. Правління провело реформу, розділивши козаків на дві категорії: багаті, боєздатні козаки (виборні) і не здатні купити собі військове спорядження — підпомічники. У 1754 р. у реєстрі налічувалося 175 тис. виборних і 190 тис. підпомічників.

У 1750 р., під час царювання дочки Петра I Єлизавети, було дозволено обрання нового гетьмана. Ним став брат фаворита імператриці Кирило Розумовський (1750–1764), якому тоді було лише 22 роки. Він провів судову реформу в Гетьманщині (1760 р.): її територія поділялася на 20 судових повітів, де були суд земський — для цивільних справ і суд підкоморський — для земельних, для карних — громадські суди. Усіх суддів обирала козацька старшина. У 1754 р. були ліквідовані митні кордони між Україною і Росією, що означало ліквідацію ще одного атрибута автономії України.

3-під юрисдикції гетьмана був вилучений Київ, російський уряд установив контроль над наданням гетьманом посад і маєтків, йому було заборонено листуватися з іншими державами.

К. Розумовський розумів деякий анахронізм устрою української державності й хотів перетворити козацьку напіввійськову державу, що базувалася на розподілі на військові одиниці, у цивільну, шляхетську.

Після того як російською імператрицею стала Катерина II, вона задумала посилити централізацію своєї держави, ліквідувати автономію України, перетворивши її на звичайну провінцію Росії. Катерина хотіла, щоб не тільки гетьмана не стало, а щоб «сама назва гетьмана зникла».

У цей час українська старшина висуває ідею спадковості влади гетьмана. Дізнавшись про це, Катерина II обвинувачує К. Розумовського у зраді і змушує його відмовитись від гетьманства. Так було ліквідовано автономію України, залишки української державності.

У Лівобережній Україні було створено Малоросійське генерал-губернаторство, а для управління Україною — Малоросійську колегію з 4 російських і 4 українських членів.

4 червня 1775 р. за наказом Катерини II було зруйновано Запорізьку Січ — останній атрибут української державності. Катерина II не могла терпіти існування козацької республіки в імперії,

а військового значення Запорозька Січ уже втрачала. Останнього кошового отамана Січі Петра Калнишевського (незважаючи на те, що він мав звання генерал-лейтенанта російської армії) було за-слано на Соловки, де він відбував 28-річне заслання і помер у 1803 р. у віці 113 років. Частина запорожців переселилася в пониззя Дунаю, де заснувала Задунайську Січ.

Україна втратила свої збройні сили, одну з головних ознак національної держави, свій оригінальний політичний устрій, автономні права і була зведена до стану звичайної окраїни Російської імперії.

§ 4. Правобережні і західноукраїнські землі наприкінці XVII — у XVIII ст.

Правобережна Україна (Волинь, Київщина, Поділля), Східна Галичина в цей період входили до складу Польщі. Північна Буковина (до 1774 р.) входила до складу Молдавської держави, яка перебувала під протекторатом Туреччини. Закарпаття входило до складу Трансільванії (Семиграддя), що теж перебувало під протекторатом Туреччини. Але з 1687 р. ця територія відійшла в результаті австрійсько-турецької війни до Австрії.

Правобережна Україна продовжувала бути об'єктом зазіхань з боку Туреччини, Польщі й Росії. Піввікова боротьба за цей край закінчилася на початку XVII ст. на користь Польщі.

Площа Правобережної України становила 160 тис. км², а населення у кінці XVIII ст. — 3,4 млн. У результаті довготривалих воєн за останню чверть XVII ст. Правобережна Україна втратила 70 % своєї людності, але вже в кінці наступного століття тут проживало близько 3 млн українців. Проте провідну роль у політичному та економічному житті відігравали поляки (270 тис. осіб), а також певною мірою євреї (200 тис.).

У політичній системі Речі Посполитої правобережним і західноукраїнським землям відводилася роль колонії.

Загальне послаблення Польщі змусило польські керівні кола піти на обмеження «золотого права» шляхетства — «ліберум вето» — права депутата виступати проти прийняття будь-якого рішення. Постановою сейму 1764 р. було скасоване застосування «ліберум вето» при вирішенні економічних питань, а остаточно його було скасовано конституцією Польщі 1791 р.

Тривав процес колонізації українського населення. Польська мова у XVIII ст. стала офіційною навіть на Київщині та Волині, її широко використовувало духовенство, нею писали книги й викладали у школах. Посилювались і процеси покатоличення. У 1721 р. стала уніатською головна святиня Волині — Почаївський монастир. До 1765 р. на Київщині та Поділлі залишилось усього 20 православних парафій. Хоча в 1767 р. польський сейм зрівняв у правах католиків та православних, проте на практиці це не реалізовувалось.

Земельна власність, як і раніше, польським магнатом. На початку XVIII ст. магнатам на Київщині належало 75 % усіх дворів, а шляхті — 1 %.

Захищаючи власні виняткові привілеї, шляхта намагалася обмежити входження у свій стан представників інших верств населення. Тому з 1669 р. з'являється інститут неповного шляхетства. Нова шляхта не мала права, аж до третього покоління, обіймати державні посади й обиратися депутатами сейму й сеймиків. На початку XVIII ст. шляхта нараховувала 95 тис. осіб або 3,4 % населення.

На території Правобережної України протягом XVIII ст. залишалися три види маєтків: у першому переважали слободи, грошова рента (чинш) і продуктивний податок; у другому — поряд із чиншем використовувалася відробіткова рента (панщина); у третьому — переважала панщина.

Упровадження слобод було вимушеним кроком польської шляхти, певним наслідком національно-визвольної боротьби. Селяни, які поселялися на панській землі, на якийсь час (до 6 років) звільнялися від усяких повинностей, що давало можливість залучати додаткову робочу силу й відроджувати зруйновану економіку краю.

У Закарпатті на початку XVIII ст. відбувався перерозподіл земельної власності. Маєтки супротивників австрійської влади конфісковували й передавали німецьким феодалам. Це призвело до опору (у тому числі й збройного) з боку угорських феодалів. Компромісу досягли в 1711 р., коли угорських феодалів зрівняли в правах з австрійськими дворянами. Угорська шляхта звільнялася від державних податків, які перерозподілялися між міщанами (12 %) і селянами (88 %).

Застарілі феодальні відносини не давали можливості швидко розвиватися містам. Залежність від магнатів, наявність значної кількості міщан, які займалися сільським господарством, заважали стати містам дійсними торгово-ремісничими центрами. У середині XVIII ст. у містах Східної Галичини проживало 333 тис. осіб, або 12,8 % усього населення. На той час міщани втратили всі ознаки економічної незалежності і єдиним привілеєм для них залишалося право ярмаркової торгівлі. Залежно від величини й кількості населення міста розділялися на три групи: Львів, королівські й муніципальні.

Основною масою залежного населення залишалися селяни. Разом з невеликою кількістю особисто вільних селян — кметів, які несли феодальну повинність на користь держави, існувала більша група кріпаків, які мали різних власників (державу, монастир, магната). До них належали тяглові селяни. Такі категорії кріпаків, як підсадки, городники мали тільки присадибні ділянки. Підсусідки, коморники, захребетники не мали свого господарства, жили в чужих дворах, «у сусідів», наймитували в заможних селян і міщан.

У сільському господарстві чітко окреслюються тенденції до обезземелювання селян (у Галичині 41 % загальної кількості селян у першій половині XVIII ст.), збільшення панщини (16-годинний робочий день улітку, урочна (фіксована) система праці). Намагаючись збільшити свої прибутки, поміщики вдавалися до посилення експлуатації селянства.

У цілому становище українського населення в цей час на правобережних та західноукраїнських землях було гіршим, ніж на лівобережних.

§ 5. Розгортання гайдамацького та опришківського рухів

На зламі XVII–XVIII століть значна частина Правобережної України все ще знаходилась під контролем Польщі. Польський уряд продовжував свою колонізаторську лінію, проте був змушений дозволити існування козацьких полків у Фастові, Богуславі, Корсуні, Брацлаві та інших містах, оскільки не міг сам обороняти ці землі від турецько-татарських набігів. Козацькі полки та їх керівники, серед яких виділявся фастівський полковник Семен Палій (Гурко), стали центрами визвольної боротьби на початку XVIII ст.

Селянсько-козацьке повстання почалося у 1702 р. Повстанцям удалося взяти ряд міст, звільнити Київщину, основну частину Поділля і Волині. Зібравши велике військо, поляки відновили свою владу на Поділлі, жорстоко розправляючись з повстанцями. Вони стратили близько 10 тис. чол., а 70 тис. селян, запідозрених в участі в повстанні, було скалічено. Але на Київщині повстання тривали.

У 1704 р. на Правобережжя для допомоги Польщі в боротьбі зі Швецією прийшли лівобережні козацькі полки на чолі з Мазепою. За поданням Мазепи цар дозволив заарештувати Палія, якого відправили в Сибір. Палія повернули з Сибіру лише після переходу Мазепи на бік шведів.

У 30-ті роки XVIII ст. в Україні виник повстанський рух, учасників якого називали гайдамаками (з турецького — означає гнати, робити набіги). Перше велике повстання гайдамаків почалося у 1734 р. Приводом до цього стала чутка, ніби цариця Анна Іванівна видала «Золоту грамоту», де закликає не підкорятися шляхтичам. Але справжньою причиною повстання було посилення феодалного гніту, релігійного та національного, дуже тяжке становище населення Правобережжя. Центром повстання стало Поділля, а його керівником — начальник надвірних козаків князя Любомирського у Шаргороді Верлан. Гайдамаки звільнили Вінницю, Жванець та Збараж, але зазнали поразки від російських і польських військ. Проте рух продовжувався. Його основним осередком став Чорний ліс (у верхів'ях р. Інгул). Повстанців очолив Гнат Голий (Верлан після поразки повстання 1734 р. втік до Молдавії). Спалахи повстань відбулися у 1736, 1737, 1738 рр. Повстанцям удалося захопити ряд міст (Чигирин, Умань), але зрада одного з ватажків (Сави Чалого) спричинила їх поразку. Проте окремі гайдамацькі напади тривали аж до 1750 р., коли народ піднявся на нові повстання. Гайдамакам знову вдалося взяти ряд міст, але діяли вони роз'єднано і зазнали поразки.

Найбільшого розмаху гайдамацький рух досяг у 1768 р. Він отримав назву «Коліїщина» (від слова «колій» — той, що коле). У цей час польський король підписує угоду з російським урядом про зрівняння православних у політичних правах з католиками. Проти цього виступила частина шляхти, яка об'єдналася в так звану Барську конфедерацію і розпочала масовий терор проти українського населення. Відповіддю на насильство і свавілля польських конфедератів стало повстання під керівництвом запорізького козака Максима Залізняка. Зібравши в травні 1765 р. декілька тисяч повстанців в урочищі Холодний Яр (біля Чигирини), Залізняк вирушив у рейд по Черкащині. Повстанці взяли Смілу, Черкаси, Корсунь, Канів, Лисянку. Головного удару вирішено було завдати по Умані. На бік повсталих перейшли уманські надвірні козаки на чолі з Іваном Гонтою. Їм удалося взяти Умань, де вони перебили більше 2 тис. шляхтичів, ксьондзів, єврейських лихварів і орендаторів. Поширення повстання на значну частину Правобережжя змусило польський уряд просити допомоги в російських військ. Російські полки оточили повсталих, підступно заманили їх ватажків до себе в табір і схопили. Залізняка як російського підданого судили в Києві і заслали до Сибіру. Гонту після жаклих катувань стратили. Усього було замучено близько 3 тис. учасників повстання.

Коліїщина була останнім великим селянсько-козацьким повстанням на Україні.

На західноукраїнських землях, де становище селянства було ще тяжчим, ніж на Правобережжі, гнів і незадоволення народних мас проявлялися в русі опришків. Найбільше прославився ватажок опришків Олекса Довбуш (1700–1745), який очолював цей рух у 1738–1745 рр. На відміну від гайдамаків, опришки діяли невеликими загонами, нападаючи на маєтки, роздавали панське добро селянам, убивали тих, хто особливо жорстоко знущався з народу. Олекса Довбуш був підступно вбитий у 1745 р., але рух опришків тривав.

Селянські заворушення на Лівобережній Україні посилювалися після указу імператриці Катерини II у 1783 р. про закріпачення селян на цій території. Найбільшим з них було повстання у с. Турбаях на Полтавщині. На початку XVIII ст. мешканці цього села були вільними козаками, але потім їх виписали з цього стану. У 1776 р. село перейшло у володіння поміщиків Базилевських, які посилити визискування селян. Турбаївці подали позов до Сенату, який, проте, визнав козаками лише 76 сімей (з 2000 жителів). На знак протесту селяни відмовилися виконувати панщину і створили своє самоврядування за козацьким зразком, обравши отамана, суддю та писаря. У червні 1789 р. турбаївці, очолювані братами Рогачками і С. Помазаном, узяли село під повний контроль, обеззброїли військову команду, убили Базилевських і захопили їх добро. Деякий час місцева влада намагалася врегулювати відносини з турбаївцями без застосування сили, але, зіткнувшись з їх непокорю, ввела в село війська, які розправилися з повстанцями. Активних учасників після

тілесних покарань заслали до Сибіру, інших переселили в південні райони України. Село, яке потім виникло на цьому місці, стало називатися Скорботним.

Повстання в Турбях було локальним, але типовим проявом антифеодального руху.

§ 6. Слобідська Україна в кінці XVII–XVIII ст.

Слобідська Україна знаходилася на схід від Гетьманщини і до її складу входили сучасна Харківщина, схід Сумщини, північна частина нинішніх Луганської та Донецької областей, південна — Белгородської, Курської, Воронежської.

Ця територія була знелюднена після монголо-татарської навали і саме через неї проходили головні шляхи, через які татари йшли на Московщину: Муравський та Ізюмський. З XIV ст. цей регіон називався «Дике поле».

Перша українська колонізація цього краю розпочалася після поразки селянсько-козацького повстання 1637–1638 років, коли козацький ватажок Острянин і з ним ще близько 1000 осіб оселилися біля Чугуєва.

Нова хвиля переселенського руху українців на Слобожанщину почалася під час Національної революції та Визвольної війни. Українські селяни, міщани втікали від гніту польських феодалів, нападів татар і страхіть воєн. Поселялися тут також російські селяни та старообрядці. Від назви поселень-слобод ця територія почала називатися Слобожанщиною або Слобідською Україною.

Одночасно з селянськими переселенцями з'являються на Слобожанщині і монастирі: у 1624 р. Святогірський, у 1652 р. — Острогозький. У 1652 р. було засновано місто Суми, у 1654 р. осадчий Іван Каркач із 37 родинами заснував Харків, у цьому ж році була заселена поселенцями Охтирка.

Переселенці, ураховуючи стан постійної військової небезпеки та козацькі традиції, що вже склалися, створили полково-сотенний устрій Слобожанщини. Усього було 5 полків: Харківський, Сумський, Охтирський, Ізюмський, Острогозький (Рибінський). Проте устрій Слобожанщини дещо відрізнявся від устрою Гетьманщини: 1) тут не було єдиного зверхника — гетьмана; 2) полковників обирали, але довічно; 3) влада полковників була спадковою; 4) у сотнях обирали сотника, який сам добирав собі всю старшину.

Слобідські полки підлягали владі білгородського воєводи, який сам затверджував полковників. Московський уряд спеціально не об'єднував слобідські полки в єдину цілісність, щоб не допустити їх відокремлення, єдиної опозиції проти Москви. До кожного полковника московські урядовці зверталися окремо, встановлювали їм права та обов'язки. Головним привілеєм було право козацького устрою, а крім нього, — свобода від податку із землі, право вільної торгівлі та виробництва горілки. Поселенцям виділялося по 10–15 десятин землі на душу, зерно для посіву, на початковому етапі звільнення від податків. Гетьман І. Самойлович клопотав, щоб Слобідську Україну з її полками передали в його підпорядкування, але Москві було не вигідно таке посилення влади гетьмана й тому йому відмовили.

Спочатку населення Слобожанщини було козацьким і мало військово-призначення. Але з часом почала збільшуватися кількість селян і міщан.

Близько 1700 р. на Слобожанщині проживало 250 тис., а через 100 років 1 млн поселенців.

Окрім охорони цієї території від нападів татар, московський уряд використовував слобідських козаків у походах проти «своїх» — військ гетьманів І. Виговського та П. Орлика.

У 1700 р. Петро I видав указ про обов'язкову постійну службу слобідських козаків, що означало певне обмеження автономії Слобідської України. У 1724 р. слобідські козаки ходили на Персію, у 1733 р. — на Польщу, у 1736 р. — на Крим, у 1739 р. — на Молдавію.

У 1732 р. було зроблено новий крок до обмеження автономії Слобожанщини. Обмежувались права слобідських полковників керувати полками. Скасовувалось право «займанщини», тобто права займати і обробляти вільні землі. У 1748 р. козакам заборонили переходити з одного полку до іншого. Почали формуватися регулярні військові роти на чолі з ротмістрами, які поступово витісняли козацькі полки.

Проте протягом XVIII ст. козацька старшина одержала на цій території великі маєтки, поклавши початок великому землеволодінню. Сумський полковник Кондратьєв одержав такі величезні «пожалування», що в 1780 р. його родина володіла 120 тис. га землі.

Селяни або «посполиті» були вільними хліборобами й могли, за бажанням, селитися, переселитися по всій території краю, навіть вступати в козаки, але повинні були платити податки. Якщо вони вступали в козацький стан, то могли зайняти вільні військові землі й повинні були нести військову службу.

Полковий устрій слобідського козацтва було скасовано у 1765 р. Замість козацьких полків було утворено 5 гусарських, козаків перетворено на «військових обивателів» і обкладено податком. На землях Слобідської України утворена Слобідсько-Українська губернія. Слобожанщина втратила залишки своєї автономії і перетворилася на провінцію Російської імперії.

§ 7. Приєднання Північного Причорномор'я та Правобережної України до складу Російської імперії

Важливу роль в об'єднанні етнічних українських земель відіграли російсько-турецькі війни 1768–1774 та 1787–1791 рр.

У січні 1768 р. кримські татари здійснили рейд на Правобережну Україну, але змушені були відступити. Україна стала центром зосередження і розгортання російських військ, їх найближчим тилом, що вимагало постачання великої кількості провіанту, фуражу, транспорту. З лівобережного козацтва було сформовано окремий корпус, а з мешканців Правобережжя — волонтерські формування. У боях проти турків брали участь запорожці, гусарські, пікінерські полки з України. Росія здобула перемогу у війні, і в 1774 р. було підписано Кючук-Кайнарджійський мирний договір, за яким Росія отримала територію між Дніпром і Бугом, фортеці Керч і Єнікале в Криму, Кінбурн у гирлі Дніпра, а також право вільного судноплавства по Чорному морю. Туреччина змушена була визнати незалежність Кримського ханства.

Згодом російські війська окупували Крим, і цариця Катерина II оголосила про приєднання його до Росії (1783 р.). Близько 300 тис. татар змушені були емігрувати з Криму до Туреччини із-за політики царського уряду, спрямованої на витіснення місцевого населення. Приєднання Криму мало велике значення, оскільки ліквідовувався багатовіковий плацдарм для нападів турецько-татарських військ на Україну; навколо почали освоювати землі Півдня України. У самому Криму не стало рабовласництва і работоргівлі, що, без сумніву, мало прогресивне значення.

У період російсько-турецької війни 1787–1791 рр. російське командування змушене було дозволити сформувати з колишніх запорожців Чорноморське козацьке військо, яке брало активну участь у війні. Була створена і Козацька Чорноморська флотилія. Росія знову здобула перемогу у війні. За Ясським мирним договором 1791 р. Туреччина визнала приєднання Криму до Росії, віддала їй фортецю Очаків і землі від Південного Бугу до Дністра. Чорноморське козацьке військо було переведене на Кубань.

У 1785–1786 рр. за наказом князя Потьомкіна були створені 2 Бузькі козацькі полки під керівництвом російських офіцерів. Бузьке козацтво складалося з різнорідних елементів — молдаван, болгар, польської шляхти, козаків-утікачів. У 1787 р. їх об'єднали в один полк під керівництвом полковника Скаржинського. Полк нараховував 1500 козаків і брав участь у російсько-турецькій війні 1787–1791 рр. Після війни козакам дозволили оселитися вздовж берегів Південного Бугу, де вони заснували багаті станиці й мали по 10 га землі в середньому на кожний двір. Наприкінці XVIII ст. їх налічувалося більше 6 тис. осіб тільки чоловічої статі. Бузькі козаки (три полки) і Українська кінно-козацька дивізія брали участь у взятті Парижа в 1814 р. У 1817 р. Бузьке козацтво було ліквідовано, з них була створена Бузька уланська дивізія, а бузькі станиці ввійшли до складу Бузького військового поселення. Частина бузьких козаків перевели до м. Чугуїв, чим було покладено початок військовим поселенням.

У цей період починається швидка колонізація Півдня України. Її можна розділити на три види: поміщицька, селянська і міська. Поміщики отримали тут 8 млн десятин землі. Основна частина поміщиків (68,2%) складалася з російських військових і вищих та середніх чиновників. Українських старшин і чиновників було ледь 10,5%, і серед них було багато запорізьких старшин, що залишилися й одержали земельні наділи. Російський уряд продавав запорізькі землі по декілька копійок за гектар. Одержати землю в Південній Україні було легко, але заселяти її — дуже важко.

У Таврійській губернії серед п'ятьох найбільших землевласників не було жодного українця. Тут поміщикам Фальц-Фейнам належало 200 000 га землі, Попову — 80 000, графу Мордвінову і Васалу — по 60 000. Саму Запорізьку Січ, перейменовану на село Покровське, Катерина II разом із 200 000 га землі подарувала князю Волконському.

Другим видом колонізації була селянська. Великим був потік переселенців-селян — в основному з Правобережжя, а також з Лівобережжя і російських губерній. Вільні селяни осідали на державних, казенних землях і їм уряд виділяв землю на сім'ю. Найбільшу частину селянських колоністів склали втікачі, українські селяни, що утікали від поміщиків з різних частин України, серед них були також росіяни, греки, вірмени, виселені з Криму. Селянське населення Південної України поділялося на три категорії: 1) вільні; 2) поміщицькі; 3) державні.

Третім видом колонізації була міська. Варто підкреслити, що на величезній території запорізьких земель майже не було міст, тому їх потрібно було будувати, щоб розвивати повітові адміністративні і торгові центри. Засновувались нові міста: Олександрівськ (1770 р., нині — Запоріжжя), Катеринослав (1776 р., нині — Дніпропетровськ), Миколаїв (1789 р.), Одеса (1795 р.). У 1783 р. було засновано Севастополь, у 1784 р. — Сімферополь.

Широко залучалися до колонізації й іноземці. Переселенці з Сербії заснували тут дві колонії: Нову Сербію та Слав'яносербію. Новий край назвали Новоросією. У 1796 р. його населення перевищило 500 тис. чол., 80% з них були росіяни й українці.

Нові землі були об'єднані в Катеринославське і Вознесенське намісництво, а з 1796 р. — у Новоросійську губернію.

У другій половині XVIII ст. Польща значно ослабла. Це призвело до розчленування її фактично без воєн сусідніми державами: Росією, Пруссією та Австрією. У результаті першого поділу Польщі (1772 р.) Австрія забрала собі Галичину, а за два роки — і Буковину.

У 1793 р. Пруссія і Росія вдруге поділили Польщу. Правобережні українські землі — Київщина, Поділля, Волинь увійшли до складу Росії. У 1795 р. відбувся третій поділ Польщі, за яким до Росії також відійшла Західна Волинь. Польська держава перестала існувати. Таким чином, більшість українських земель опинилася у складі Росії. На Правобережну Україну було поширено адміністративно-територіальний (губернський) поділ Росії.

У кінці XVIII ст. більшість етнічних українських земель, Південь України і Правобережжя були об'єднані у складі однієї держави. Це мало велике прогресивне значення для України. Ліквідовано було багаторічний польський національний, соціальний і релігійний гніт, небезпеку татарських набігів. Але на зміну їм прийшов гніт російського царизму.

§ 8. Соціально-економічний розвиток України в другій половині XVII–XVIII ст.

Основою української економіки в цей час продовжує залишатись сільське господарство. Розширюються посівні площі, що було зумовлено зростанням попиту на сільськогосподарську продукцію. Збільшується старшинське землеволодіння, основною формою якого було *рангове*, — за службу відповідно до рангу на час обійняття посади.

Землеробство мало, головним чином, зерновий характер. Поглиблювалася його спеціалізація: якщо на Лівобережжі більше сіяли жита, то на Півдні — пшениці. З середини XVIII ст. в Україні почали вирощувати картоплю, що стало істотною зміною в розвитку не лише сільськогосподарства, а й життя українського населення в цілому. Починається культивування кукурудзи, цукрового буряку, соняшнику, на наукову основу поступово переводиться садівництво і виноградарство.

Великі плантації займав тютюн. У 1724 р. з України вивезено 37884 пудів тютюну.

Удосконалюються сільськогосподарські знаряддя праці й агрокультура. Плуг стає масивнішим, придатнішим для орання важкого ґрунту. Починає застосовуватися багатопільна система землеробства.

Важливого значення набуло тваринництво, особливо племінне конярство та вівчарство.

Селяни України в XVIII ст. розподілялися на різні групи, що відрізнялися між собою рівнем особистої залежності, розміром і характером повинностей, розміром наділу. Основними групами були поміщицькі і державні селяни, але перші значно переважали. До державних селян належали селяни, що жили на державних і власних землях, козаки Полтавської і Чернігівської губерній, селяни-однодворці, солдати, які відслужили військову службу та їх сім'ї. Державні селяни поділялися на дві групи: 1) оброчні, тобто ті, що платили оброк (податок грошима або продуктами); 2) ті, що знаходилися на «господарському положенні».

Посилюється феодална експлуатація селянства. Від дводенної на початку XVIII ст. панщина стає чотирьох-, п'ятиденною у другій половині XVIII ст. Проте поступово спостерігається тенденція до заміни натуральних оброків грошовими. Крім цього, посполиті та рядові козаки сплачували значні державні податки. У 1783 р. юридично оформляється кріпосне право — забороняються переходи селян з місця на місце. У 1785 р. українська старшина наділялася правами російського дворянства.

На початку XVIII ст. в Україні різко зростає кількість мануфактур (так званий Петровський вибух). У 1719 р. було закладено першу в Україні Путивльську суконну мануфактуру, яка у 1791 р. виробила 450 000 аршинів сукна для армії. У другій половині XVIII ст. було засновано пороховий завод у Шостці, кийвський завод «Арсенал». У кінці XVIII ст. в Україні нараховується 240 мануфактур. У 1722 р. починається видобування кам'яного вугілля (у Бахмуті).

Торговельні зв'язки між Україною і Росією були досить інтенсивними. Україна стала основним постачальником хліба і м'яса, шкіри й прядива для Росії та була ринком збуту товарів з Росії (хутро, голки, коси, папір). При цьому царським урядом проводилась протекціоністська політика.

У 1669 р. для підтримки державної монополії Москви заборонялося завозити з України горілку та тютюн. Українські купці платили на українсько-російському кордоні митний податок за ввіз товарів з Росії — індикту, за вивіз — евекту, який йшов до української скарбниці. Суттєво зростає кількість базарів. На Лівобережжі їх діяло понад 8 тис., а на Слобожанщині — майже 2 тис. Базари збиралися раз або двічі на тиждень.

Більшість населення Лівобережної України становили селяни (у 1782 р. — 59 %), козаки — 33 %, інші — 8 %.

У 1795 р. українці становили 17 % населення імперії.

В XVIII ст. значно зростають міста. Населення Києва у 1786 р. досягло 35 тис., Охтирки — 13 тис., Харкова і Ніжина — 11 тис., Сум — 10 тис., Полтави — 7 тис. Основну частину їхнього населення становили міщани, які займалися ремеслами, вели дрібну торгівлю, платили податки за круговою порукою, охороняли місто, виконували рекрутську повинність. Кожний міщанин, що мав капітал більше 500 руб., міг записатися в купці, які об'єднувалися в гільдії. Правове становище купця залежало від своєчасної сплати гільдійського внеску. У випадку несплати купець переводився в міщанський стан і втрачав пільги (звільнення від подушного, рекрутчини й тілесних покарань).

Наприкінці XVIII ст. суспільний устрій України втрачає самобутні риси. Тут установлюється така ж соціальна структура, що й в інших регіонах Російської імперії.

З середини XVII ст. на території України почали поширюватись російські гроші. За Петра I була введена десяткова монетна система: рубль, гривеник, копійка. Протягом XVIII ст. вживались заходи щодо стандартизації грошового обігу в Росії, у тому числі на Лівобережній Україні. Випускалися мідні (копійки, п'ятаки), срібні (рублі, полтинники, гривеники), золоті (червінці, згодом 10-рублеві імперіали і 5-рублеві півімперіали) монети. З 1769 р. російський уряд почав випускати паперові гроші (асигнації). Російські гроші протягом XVIII ст. витіснили в Україні польсько-литовські. З ліквідацією в Україні гетьманського правління фінансова система України була об'єднана з фінансовою системою імперії. У 1765 р. на Слобідську Україну було поширено подушний податок, а в 1783 р. — на всю Україну.

Протягом XVIII ст. в Україні промислове виробництво набуло товарного характеру, але Україна втратила самостійність у зовнішньоекономічних відносинах.

§ 9. Розвиток культури, науки, освіти і філософських ідей (кінець XVII–XVIII ст.)

Стан культури в Україні у цей період мав свої особливості: українські землі були роз'єднані, знаходились у складі різних держав, що заважало загальному розвитку культури, взаємозбагаченню і поширенню досягнень культури різних регіонів; на перешкоді розвитку української культури стояла політика урядів тих держав, під владою яких перебували українські землі і які намагалися денационалізувати українське населення, тобто позбавити його самобутніх, національних рис, асимілювати, злити з пануючою нацією (у Росії — русифікувати, у Польщі — полонізувати, в Австрії — онімечити тощо); у розвитку української культури почали з'являтися демократичні тенденції, що протистояли реакційній схоластиці церкви та схилянню перед усім іноземним.

Культурним центром України в цей час продовжував залишатись Київ, а головним науково-освітнім закладом — Київський колегіум, перейменований у 1701 р. на Києво-Могилянську академію. Навчання в ній носило в основному світський характер: тут вивчали математику, астрономію, медицину, образотворче мистецтво.

Контингент студентів формувався на демократичних засадах — без обмежень щодо соціального стану. У часи І. Мазепи тут навчалось близько 2000 студентів, у тому числі представники різних народів: серби, чорногорці, молдавани, греки, болгари. Багато випускників академії стали з часом видатними політичними діячами, вченими, церковними ієрархами, письменниками: Ф. Прокопович, Бантиш-Каменський, І. Самойлович, С. Палій, міністри Катерини II — О. Безбородько, Л. Трощинський та інші. Деякий час тут навчався М. В. Ломоносов.

За зразком Київської академії були засновані колегіуми у Чернігові, Харкові (1727 р.), Переяславі. Харківський колегіум, де навчалось близько 500 студентів, став центром духовного життя й освіти Слобідської України. У 1765 р. при ньому відкрили додаткові класи, де вивчали інженерну справу, артилерію, геодезію та географію.

Але в кінці XVIII ст. починається занепад цих установ, вони перетворюються на звичайні духовні семінарії, стають осередками русифікації.

На Західній Україні освітні заклади теж використовувались польськими властями для полонізації і покатоличення українського населення. У 1661 р. було засновано Львівський університет, у деяких містах діяли єзуїтські та уніатські колегії, де викладання велося польською мовою і мало богословський характер.

У 1786 р. російський уряд прийняв «Статут народних училищ», відповідно до якого відкривалися народні училища двох типів: у повітових містах — дворічні (початкова освіта — учили читати, писати, рахувати, вивчали основи православної віри); у губернських центрах — п'ятирічні (середня освіта — вивчали історію, географію, фізику тощо). Близько 1800 р. в Україні діяло 8 п'ятирічних і 17 дворічних народних училищ, де вчилось всього 3,5 тис. осіб.

Видатним, феноменальним явищем української науки та літератури XVIII ст. була творчість Григорія Савича Сковороди (1722–1794). Він народився у сім'ї бідного козака на Полтавщині. Освіту отримав у Києво-Могилянській академії, знав декілька мов. До 1769 р. викладав у Переяславському та Харківському колегіумах, але через непорозуміння з церковною верхівкою змушений був залишити це заняття і став мандрівним філософом, народним учителем. Основні його твори: «Наркісс», «Діалог», збірка поезій «Сад божественних песней», збірка байок «Басни Харковскія».

Велика увага в його творчості приділяється критиці протиріч і недоліків тодішнього громадського порядку, кріпосництва, свавілля поміщиків і адміністративної верхівки. На противагу цьому Сковорода висував ідею нового суспільства, зі справедливими законами, рівністю людей, де кожний займається корисною працею за своїм смаком. Досягти цього він думав за допомогою самовдосконалення. У цьому виявився утопізм його соціальної теорії.

Філософські погляди Сковороди мають суперечливий характер. Вони є поєднанням матеріалістичних елементів зі стихійною діалектикою та пантеїзмом. Він створив концепцію трьох світів і двох натур. (Три світи: макрокосм (кінцевий світ); мікркосм (людина); світ символів (Біблія). Дві натури: видима (матерія); невидима (дух, ідея, Бог)).

Характерною ознакою розвитку літератури цього періоду є перехід від релігійної до світської літератури. Сюжетами її стають не біблійні традиції, а реальне життя. Занепадають жанри, пов'язані з релігійним життям: полемічний, життєпис святих, духовна (церковна) поезія тощо. Натомість розвиваються побутові, історичні, сатиричні (бурлеск).

Значний крок вперед у розвитку української драми зробив Феофан Прокопович. У 1705 р. він написав історичну трагікомедію «Володимир», для котрої першим узяв тему з української історії. Присвячена І. Мазепі, п'єса містила яскраво виражені ознаки патріотизму, зокрема, у трактуванні Києва як «Другого Єрусалима». Новизна п'єси «Володимир» була вже в тім, що автор взяв сюжет не з біблійної історії, що було правилом, а з вітчизняної. Іншою новацією було те, що основною тезою п'єси була боротьба з відсталістю, патріархальною рутинною. Автор робить психологічний

аналіз дій князя Володимира Великого, показує його сумніви й коливання, як у звичайної людини, а не в канонізованих святих, позбавлених людських недоліків. Тому цей твір Прокоповича є ніби межевою віхою на грані нового і старого української духовності.

У XVIII ст. продовжувала розвиватися музична культура. Одним із талановитих народних композиторів цього часу був Семен Климовський, відомий у літературі як «харківський козак — піснетворець». Широке визнання принесла йому пісня «Їхав козак за Дунай», що стала народною.

Видатними українськими композиторами були Максим Березовський (1745–1777) і Дмитро Бортнянський (1751–1825). М. Березовський учився в Італії, разом із В.-А. Моцартом, якого йому вдалося перемогти в музичному конкурсі. Проте в Росії Березовський був визнаний і життя його закінчилося трагічно.

Вдаліше склалося життя Д. Бортнянського, який написав декілька опер, 35 концертів, 30 гімнів. Найвідоміший його твір — напівсвітський гімн «Коль славен».

Важливе значення в розвитку історії та літератури мали козацькі літописи, де поряд з історичними фактами містилися фольклорні матеріали у вигляді переказів і легенд. Такими є літописи Самовидця, Григорія Грабянки, Самійла Величка. На відміну від староруських літописів, що склалися з річних статей і були написані різними книжниками, козацькі літописи — це цілісні авторські праці, створені представниками освіченої старшини. Головна увага в них приділялася національно-визвольним і соціальним рухам українського народу, Визвольній війні середини XVII ст. Ці літописи ґрунтуються на різноманітних документах і спогадах учасників, відрізняються достовірністю відображення подій і глибокими узагальненнями.

У першій половині XVIII ст. в Україні складається оригінальний архітектурний стиль — українське бароко, яке характеризується застосуванням яскравого орнаменту, барвистої кераміки, ліпних оздоб. У другій половині XVIII ст. на зміну йому приходять російський класицизм (російський ампір), якому властива геометрична чіткість, відмова від пишного оздоблення, світлі фарби (жовті стіни і білі колони).

Стилі українського живопису цього періоду — дуже різноманітні й нерівноцінні за рівнем майстерності. Більшість парадних портретів (парсун) козацьких полковників написані в реалістичній манері місцевими майстрами, які вміло передали настрої і характер зображуваних старшин.

Відмінною складовою храмового живопису стає в цей час так званий ктиторський портрет. Ктиторами називали засновників, меценатів, опікунів тієї або іншої церкви, а також діючих церковних старост (глав парафіяльних рад). У вівтарній частині Успенської церкви Києво-Печерської лаври було зображено 85 історичних осіб — від князів Київської Русі до Петра I.

У XVIII ст. спостерігається відтік української інтелігенції до Росії. Це було пов'язано як з об'єктивними (складні політичні та соціальні умови життя в Україні у зв'язку з колонізаторською політикою царизму), так і з суб'єктивними причинами (намагання зробити кар'єру в центрі імперії). Багато українців обіймали вищі державні та церковні посади в Росії (наприклад, канцлером Катерини II був О. Безбородько, фаворитом Єлизавети I — О. Розумовський). Серед професорів Слов'яно-латинської академії — першого вищого навчального закладу Росії було 95 професорів з Києво-Могилянської академії. Це було пов'язано з тим, що загальний рівень культури й освіти в цілому в Україні на той час був вищим, ніж у Росії. (Наприклад, перший університет у Росії — Московський — було створено у 1755 р., а в Україні подібний заклад — Києво-Могилянська академія — існував з 1632 р., Львівський університет — з 1661 р.)

2.3. Українські землі у складі Російської та Австрійської імперій

§ 1. Політичне становище українських земель

У другій половині XVIII ст. з українською автономією було покінчено спочатку на Слобожанщині, а потім і на Гетьманщині. У результаті поділів Польщі та вдалих перемог у ході російсько-турецьких воєн у кінці XVIII — на початку XX ст. переважна більшість українських земель — Слобожанщина, Лівобережжя (Гетьманщина), Правобережжя, Південь (Новоросія) — входили до складу Російської імперії Романових. Західноукраїнські землі — Східна Галичина, Північна Буковина і Закарпаття — належали Австрійській (з 1867 р. Австро-Угорській) імперії Габсбургів.

Населення Східної України в кінці XVIII ст. становило 7,5 млн чол., а близько 1860 р. — 13,5 млн. На Західній Україні мешкало відповідно 2,5 млн і 5 млн чол.

Отже, Україна перебувала у складі двох найбільших імперій, тобто вона змушена була існувати в зовсім іншій політичній системі порівняно з тією, у якій жила до цього. Великі імперії опиралися на деспотичну розгалужену бюрократичну систему, на прекрасно озброєну чисельну армію, на жорстокі кріпосницькі порядки. Приєднані в різні часи до Російської імперії українські території — історико-географічні регіони — були цілісною територіальною одиницею. Землі, що становили 9/10 від загальної площі України, українські історики та громадські і політичні діячі називали Наддніпряниною, або Наддніпрянською Україною. Офіційно Україна у складі Росії називалася «Малоросія» або «Юго-Западная Русь». Російський уряд, ще наприкінці XVIII ст. остаточно покінчивши з автономією України, для зручності управління в першій половині XIX ст. створив на її території 9 губерній, об'єднаних у 3 генерал-губернаторства. На території Слобожанщини і Лівобережжя було засновано Слобідсько-Українську, яку в 1835 р. перейменували у Харківську, Чернігівську та Полтавську губернії, що склали Малоросійське генерал-губернаторство. На Правобережній Україні та Волині у 1832 р. у зв'язку з польським повстанням 1830–1831 рр. царський уряд утворив Київську, Подільську та Волинську губернії, об'єднані в Київське генерал-губернаторство. Відібрані у Війська Запорізького землі Північного Причорномор'я та Приазов'я поділили на три губернії — Херсонську, Катеринославську і Таврійську, приєднавши до них у 1812 р. Бессарабську область, і все це адміністративне утворення назвали Новоросійсько-Бессарабське генерал-губернаторство.

Таким чином, на початку XX ст. російському царизмові вдалося повністю нівелювати всі самоврядницькі тенденції в Україні і підпорядкувати ці землі центральним та місцевим органам влади та управління Росії.

На чолі Російської імперії стояв цар, імператор — самодержавний монарх, що користувався необмеженою владою. Зміцненню його владних повноважень сприяла так звана «собственная его величества канцелярия». У 20-ті роки XIX ст. її вплив на вирішення державних справ зріс завдяки довірі самого імператора і збільшенню чисельності її апарату. Межі повноважень цієї структури були дійсно надзвичайними. Достатньо тільки нагадати, що перше відділення канцелярії контролювало діяльність самих міністрів, а її третє відділення являло собою вищу політичну поліцію, що опиралася на могутній жандармський корпус і була створена одразу після повстання декабристів у 1826 р. для боротьби з вільнодумством і революційними настроями.

У 1810 р. при особі імператора було започатковано ще одну своєрідну політичну інституцію — Державну раду з дорадчими функціями і без чітко окресленої компетенції.

У державі на цей час проходила реформа центрального галузевого управління, яка завершилася до 1811 р. Реформа була покликана ще більше абсолютизувати владу. Так, колишні колегії були перетворені на міністерства на чолі з міністрами, які безпосередньо підпорядковувалися цареві. Діяльність міністерств координував Комітет міністрів — дорадчий орган, на засіданнях якого головував сам імператор. Зрозуміло, що рішення Комітету міністрів набували чинності тільки з санкції імператора.

Досить вагомий у владній політичній ієрархії у попередні часи Сенат перетворився на вищу апеляційну інстанцію для судів губерній.

На місцях владу царя реалізовували призначені ним з числа вищих сановників довірені особи — губернатори та генерал-губернатори. Губернатор як представник вищої урядової влади здійснював владу адміністративну та поліцейську. Він спирався на губернське управління, до складу якого входили віце-губернатор, радники, прокурор, та на станові дворянські збори. У губернії також знаходилися органи відповідних міністерств на місцях — губернські галузеві установи (казенна палата, рекрутське присутствіє, з 1840 р. — палата державних маєтностей тощо), проте вони повністю підпорядковувалися губернаторові. До речі, казенна палата була досить важливою державною установою, що відала збиранням з населення різних державних податків.

Губернатори, проголошені спеціальним царським указом «хазяями» губерній, отримали право безмежного контролю над діяльністю всіх установ та підприємств, розташованих на ввіреній їм території. Найчастіше на посади губернаторів призначали не цивільних, а військових осіб, як правило, генералів, яким у такому разі підпорядковувалися не тільки місцева адміністрація та поліція, а й розквартировані в губернії військові частини.

Губернії складалися з повітів, де влада належала земському суду (до 1837 р. він називався нижчий земський суд) на чолі з капітаном-справником. Земський суд був одночасно адміністративно-поліцейською установою і судовим органом. У свою чергу повіти мали поділи на стани, очолювані поліцейськими приставами, які, спираючись на підлеглих їм сільських соцьких і десяцьких, тримали населення міст і сіл у покорі самодержавній владі царя та його органів на місцях.

Такий територіальний поділ необхідний був для виконання завдань податкової та каральної політики держави. Кожна губернія, щоб «порядочно могла быть управляема», повинна була мати від 300 до 400 тис. ревільських душ. Ураховувалася також і відстань кожної місцевості від губернського або повітового адміністративного центру.

Ще згідно із законодавчим актом «Учреждению о губерниях» 1775 р. всі ланцюги місцевого управління повинні були закріплюватися генерал-губернатором, який очолював декілька губерній. Ці посадові особи наділялися надзвичайними повноваженнями, поєднуючи владу цивільну і військову, та були відповідальними тільки перед імператором. Зобов'язаний «строгое и полное взыскание чинить со всех ему подчинённых мест», генерал-губернатор був головою місцевої адміністрації і поліції, здійснював загальний нагляд над усім апаратом управління і суду, чиновниками і становими органами генерал-губернаторства. Формально не вдаючись до судочинства («головнокомандувач не є суддею»), генерал-губернатор міг чинити тиск на судові рішення, зупиняти винесення вироків. Йому також підкорялися війська, що знаходилися на території генерал-губернаторства.

В Україні в першій чверті XIX ст. значно зменшилася кількість міст, які користувалися самоврядуванням за магдебурзьким правом. На Лівобережній Україні було ліквідовано чинність цього права у 1831 р., а в 1835 р. це скасування було підтвержене царським указом. У Києві разом з магдебурзьким правом було розформовано й міську міліцію у кількості понад 2000 чол., озброєну

й обмундировану на старосвітський козацький лад. Щоб ослабити український елемент у цьому місті, купці-українці виселялися з центру на окраїни, а їх місце займали купці-великороси.

Своєрідним адміністративним утворенням стало запровадження у 1903 р. градоначальства на чолі з градоначальниками, влада яких поширювалася не тільки на цивільні, а й на військові та морські органи. В Україні градоначальство започаткували в містах Одесі, Херсоні та Феодосії.

Генерал-губернатори, губернатори, інші високі урядовці повинні були відстоювати ті принципи, на які опиралася вся російська державність, а саме: православну віру, самодержавство і народність. Православ'я означало виключне панування однієї православної церкви, яка була поставлена в повну залежність від світської влади й мусила служити існуючому режимові. Самодержавство мало на меті не тільки зосередження всієї влади в руках одного абсолютного монарха, а й усунення громадськості від участі в політичному житті. Третій принцип державної системи — народність — повинен був стверджувати панування єдиної великоруської народності з нівелюванням національних особливостей усіх інших численних народів імперії. Усі ці принципи були тісно пов'язані з жорстким централізмом, який випливав з ідеї самодержавної влади: всі провінції управлялися з одного центру — Петербурга і місцеві представники влади, навіть на посаді генерал-губернаторів, з кожним дріб'язковим питанням змушені були звертатися до центрального уряду або навіть до самого царя. Проте були серед вищих російських сановників, що правили в Україні, й ті, хто залишив по собі на цій землі добру пам'ять. До них належить малоросійський генерал-губернатор з 1816 р. князь Микола Репнін, рідний брат декабриста С. Волконського. Одруження з онукою колишнього гетьмана Кирила Розумовського ще більше зблизило його з українським шляхетством, яке активно виступало за поновлення Гетьманщини і висувало на гетьманство кандидатуру Репніна. У Полтаві генерал-губернатор зібрав видатні українські культурні сили, був меценатом місцевої науки і освіти, опікувався проблемами відродження козаччини. Високоосвічений гуманіст з репутацією «ліберала» князь М. Репнін, представник місцевої російської адміністрації, вступав у відверту боротьбу з петербурзьким урядом, щоб урятувати українців від повного зубожіння. Він виступив з низкою проектів поліпшення тяжкого становища українських селян та козаків і вважав, що вихід можна знайти лише за умови «законом содеянного изменения крепостного сословия». Усе це дуже не подобалося владі, а тому невдовзі Репніна було звинувачено в українському сепаратизмі, усунено з посади і вислано за кордон.

Зміцнювати устої російського самодержавства в Україні повинні були численні збройні сили, що утримувалися за рахунок місцевого населення. Слід відзначити, що розквартировані в Україні «москалі» виконували ще одне важливе завдання царату: шляхом змішаних шлюбів вони повинні були сприяти асиміляції українців. Та чи не найбільшим лихом для українського селянства стали «військові поселення», які після наполеонівських воєн у період політичної реакції в країні впроваджував з царської згоди жорстокий, малоосвічений генерал Аракчєєв. З 1816 р. він почав засновувати «військові поселення», перетворюючи цілі села на військові табори, з метою утворення ізольованої від народу касты солдатів-селян, що одночасно з військовою муштрою мусили займатися й сільським господарством. До 1825 р. на становище військових поселенців було переведено 375 тис. державних селян. Так, у 1817–1825 рр. у Слобідсько-Українській, Катеринославській та Херсонській губерніях було розміщено як військових поселенців 16 кавалерійських і 3 піхотних полки. Дітей поселенців змалечку готували до казарменого режиму: уже з 7 до 12 років вони зараховувалися до кантоністів (учні військових шкіл), з 12 років зачислялися до резервних, а з 18 років — до військових частин. Тому не дивно, що час від часу в таких поселеннях спалахували повстання. Улітку 1819 р. виникло повстання військових поселенців Чугуївського уланського полку, до яких приєдналися поселенці сусіднього Таганрозького уланського полку та жителі навколишніх сіл. Збройний опір тривав понад місяць. Для його придушення прибули війська

з 12 гарматами на чолі з самим Аракчеєвим. Понад 350 чол. було віддано до військового суду, 250 з них винесли смертний вирок, який Аракчеєв замінив побиттям шпіцрутенами. З 40 повстанців, підданих ударам по 12 тис. шпіцрутенів, 20 померли одразу. Більше 400 учасників повстання, серед яких було 29 жінок, після покарання різками заслали до Оренбурзької фортеці. Військові поселення ліквідували тільки в 1857 р., перевівши військових поселенців на становище державних селян.

У першій половині XIX ст. російський уряд двічі давав обіцянку відродити козацькі полки в Україні. Проте він, як завжди, не дотримався свого слова. Граючи на національних та патріотичних почуттях українців, царизм удадо використовував у критичні для держави часи матеріальні і людські ресурси, а потім залишав козаків напризволяще. У 1812 р. для боротьби з армією Наполеона малоросійському генерал-губернаторові князеві Лобанову-Ростовському було доручено сформувати кілька полків з українських козаків, які по війні повинні були залишити як постійне козацьке військо. Козаки з радістю зустріли цю звістку і власним коштом виставили 15 кінних полків по 1220 чол. у кожному. Проте уряд навіть не допустив ці формування до участі у військових діях, протримав їх на службі до 1816 р., а потім демобілізував, перевівши козаків до селянського стану. На Правобережжі було створено 4 козацькі полки, які згодом перетворили на регулярні — уланські.

Під час польського повстання 1830–1831 рр. цар Микола I наказав малоросійському губернаторові М. Репніну організувати козацькі полки для допомоги в боротьбі з польською шляхтою з подальшим збереженням статусу цих військових формувань. Було створено 8 полків по 1000 козаків у кожному. Та знову їх не допустили до участі у військових операціях, а коли повстання скінчилося, частину козаків направили на службу до регулярного російського війська, а інших вислали на Кавказ до Терекського козацького війська. Коли козаки висловили свій протест, їх суворо покарали: кілька десятків замордували до смерті, проганяючи «сквозь строй». До речі, масові переселення козаків з України — теж важлива складова політики царату. Саме шляхом розпорощення козацької маси по інших регіонах Російської імперії уряд намагався зменшити концентрацію цих «ворохобників» в українських землях. Так, діючи в контексті цієї політики, в 20-ті роки XIX ст. було зібрано 25 тис. українських козаків і переселено на Кубань, де їх зарахували до Чорноморського війська.

§ 2. Промисловий переворот і зародження ринкової економіки в першій половині XIX ст.

У соціально-економічній сфері пануючими продовжували залишатись феодально-кріпосницькі відносини. Поміщикам належало 70 % усіх земель. Сільське господарство було малопродуктивним, оскільки базувалося на відсталій системі землеробства, примітивних знаряддях праці. Середнім вважався урожай сам-чотири. Поміщики намагалися збільшити свої прибутки за рахунок посилення експлуатації селян і збільшення панщини, оброку, зменшення земельних наділів. Усе це супроводжувалось повним безправ'ям селян, які цілковито залежали від волі поміщиків.

Низька економічна ефективність феодально-кріпосницької системи призвела до її кризи. Різке зростання населення і міст в імперії, розвиток товарно-грошових відносин у Європі сприяли розширенню внутрішнього і зовнішнього ринку. Це вимагало збільшення виробництва сільгосппродукції, особливо хліба (зерна). Виробництво хліба на продаж, тобто розвиток товарного землеробства, підірвало натуральний характер господарства, усю феодально-кріпосницьку систему, вимагало інтенсифікації виробництва за рахунок його раціоналізації, упровадження

передових досягнень агрономії, застосування найманої праці і машин, що приводило до зрушень і в соціальній структурі суспільства (збільшення такої верстви, як наймані робітники). Поступово відбувається процес товаризації сільського господарства (і в поміщиків, і в селян). Одним з проявів цього були чумацькі промисли, тобто торгово-візницька діяльність, пов'язана з продажем солі, в'яленої риби, дьогтю, хліба тощо. У середині XIX ст. чумаки завозили на Україну більше 8 млн пудів солі щорічно, використовуючи для цього до 150 тис. возів. Чумакування сприяло первісному нагромадженню капіталу і соціальній диференціації населення.

У той час селяни України поділялися на три основні групи: а) поміщицькі; б) державні; в) вільні і козаки. На Правобережжі кріпосні (поміщицькі) селяни становили 58 % населення, на Лівобережжі — 38 %, на Південній Україні — 25 %. У цілому селяни-кріпаки складали 40 % населення України в 1838 р.

На Лівобережній Україні (Полтавська, Харківська і Чернігівська губернії) поряд із зерновими вирощували також тютюн, коноплі і частково цукровий буряк, на Правобережжі (Київська, Волинська, Подільська губернії) спеціалізувалися на вирощуванні озимої пшениці і цукрового буряків. На Південній Україні (Катеринославська, Херсонська, Таврійська губернії) — пшениці на експорт і тонкорунному вівчарстві.

У промисловості відбувається так званий промисловий переворот — процес заміни мануфактурного виробництва з його ручною ремісничою технікою великим машинним фабрично-заводським виробництвом з вільнонайманою працею робітників. Він забезпечував упровадження у виробництво і транспорт системи робочих машин, парових двигунів, створення самостійної машинобудівної галузі. Усі підприємства поділялися на три групи: поміщицькі, купецькі, державні. Основна частка промислового виробництва припадала на перші дві групи. Якщо в першій чверті XIX ст. кількість поміщицьких та купецьких підприємств була приблизно однаковою (50×50), то близько 1860 р. співвідношення становило 94:6 на користь купецьких, що свідчило про занепад поміщицької промисловості і успіх нової, капіталістичної.

Найрозвиненішими в першій половині XIX ст. були такі галузі промисловості:

- цукрова (перший цукровий завод в Україні збудували у 1824 р., — після цього почалася «цукрова лихоманка»). У 1861 р. було вже 229 цукрових заводів, які давали великі прибутки, — значна частина тодішнього центру Києва була збудована на «цукрові» гроші. Україна давала 3 млн пудів цукру за сезон або 80 % загальноімперського виробництва. До 1824 р. 1 фунт цукру коштував 2 рублі і вироблявся з кубинської сировини, згодом його ціна впала до 13 коп. і він став загальнодоступним. Колишні кріпаки українського походження — Яхненки, Симиренки, козаки Терещенки — стають в один ряд з титулованими цукрозаводчанами — графами Бобринськими, Потоцькими;
- гуральництво (винокуріння). На горілку в Україні переганяли до третини врожаю жита. З 1800 р. виробництво горілки зросло з 6 млн відер до 40 млн;
- суконна промисловість. У 1860 р. в Україні виробляли 2 млн 200 тис. аршинів сукна. Її центрами були Дунаївці на Поділлі та Клишів на Чернігівщині. У 1805 р. в Україні було 27 суконних заводів, а в 1859 р. — 160;
- кам'яновугільна промисловість — добували 6 млн пудів вугілля на рік, що становило 33 % загальноімперського. Донбас вийшов на друге місце в імперії за кількістю його видобутку, поступаючись лише Домбровському басейну (Польща).

Велику роль у торгівлі відігравали ярмарки. На Україну припадало 40 % всіх ярмарків Росії. Значний товарообіг здійснювався на ярмарках у Харкові — Хрещенському, Троїцькому, Успенському і Покровському. Промисловість і торгівля в Україні були в руках росіян. Серед власників фабрик росіяни складали 44,6 %, українці — 28,7 %, євреї — 17,4 %, а залишок — інші національності.

Через чорноморські й азовські порти вивозилося товарів на суму, що в 1825 р. становила 11 % загальноросійського експорту, а в 1860 р. — 32,2 %. Головним товаром експорту було українське зерно і сільгосппродукти. У 1853 р. експорт пшениці досяг величезної цифри в 1 млн 302 тис. тонн.

Перше парове судно в Україні було збудоване у 1823 р. Близько 1860 р. в Україні діяло 40 тис. млинів, 18 макаронних підприємств, 100 салотопень, 254 шкіряні і 54 миловарні підприємства. За 1825–1860 рр. кількість промислових підприємств збільшилася майже втричі.

Отже, наприкінці 50-х років XIX ст. українська промисловість досягла певних успіхів. У деяких галузях (цукровій, кам'яновугільній, винокурній) вона набула загальноімперського значення.

§ 3. Суспільно-політичні рухи в Україні у 20-ті роки XIX ст.

Загальна криза феодално-кріпосницької системи, політична відсталість Росії, безправ'я народу, вплив французької революції, розчарування передової частини дворян в імператорі Олександрі I — усі ці причини призвели до появи таємних товариств, які ставили за мету зміну існуючого ладу. Перше таке товариство «Союз порятунку» виникло у Петербурзі в 1816 р.

У 1815–1816 рр. існував гурток передових офіцерів у Кам'янці-Подільському «Залізні персні» на чолі з Володимиром Раєвським. У статуті гуртка йшлося про боротьбу за свободу. Його учасники носили залізні персні як знак належності до цієї організації.

У 1822 р. в Україні було створене «Південне товариство» на чолі з командиром В'ятського полку, дислокованого у м. Тульчині на Поділлі, полковником Павлом Пестелем. Воно нараховувало більше 100 чол., керували ним три управи: Тульчинська (Пестель), Кам'янська (Давидов і Волконський), Васильківська (Муравйов-Апостол, Бестужев-Рюмін).

У 1821 р. сформувався «Малоросійське товариство» на чолі з полтавським поміщиком Василем Лукашевичем. Мета — встановлення незалежності України. До цього товариства належали українські дворяни С. Кочубей, І. Котляревський. Його осередки існували в Києві, Полтаві, Ніжині, Чернігові. Малоросійське товариство перебувало в процесі формування і не розробило конкретної програми дій. Проте воно засвідчило активізацію національного руху в Україні і його зв'язок з діяльністю дворянських революціонерів.

У 1823 р. в Новоград-Волинському виникло *Товариство об'єднаних слов'ян* на чолі з офіцерами братами Борисовими і польським революціонером Ю. Люблінським. До нього входило більше 50 офіцерів. Програма цього товариства передбачала звільнення всіх слов'янських народів від самодержавства, ліквідацію існуючих між ними національних протиріч, об'єднання їх у федеративний союз. До нього мали ввійти Росія, Польща, Молдавія, Сербія, Хорватія, Угорщина. Планувалося спеціально збудувати столицю, в якій перебував би конгрес — управління федеративного союзу. Кожний народ — член федерації мав би свою конституцію, свій уряд і своє самоуправління. Восени 1825 р. члени товариства об'єднаних слов'ян об'єдналися з Південним товариством.

Південне і Північне товариства, відомі як *декабристи*, прагнули ліквідувати абсолютну монархію і кріпосництво, демократизувати суспільство, здійснивши це за допомогою військового повстання і перевороту. Програмним документом Південного товариства була «Руська правда», написана Пестелем. Нею передбачалася аграрна реформа, у тому числі за рахунок часткової конфіскації поміщицьких земель, проголошення республіки, надання політичних прав усім чоловікам з 20 років, свобода слова, друку, віросповідання, вільного пересування.

Декабристи недооцінювали національне питання. Пестель вважав, що нова Росія повинна бути єдиною і неподільною, централізованою — для кращого проведення реформ. Україна повинна була стати однією з 10 областей Росії. Лише Польща як виняток могла стати самостійною державою.

За «Конституцією» лідера Північного товариства М. Муравйова Росія перетворювалась у федерацію, де окремі області мали б значні права в самоуправлінні, але утворювались не за етнічною ознакою. Україна поділялася на дві області: Українську — зі столицею у Харкові і Чорноморську — зі столицею у Києві.

Декабристи планували повстання на 1826 р., але раптова смерть у листопаді 1825 р. Олександра І змінила становище. 14 грудня 1825 р. у Петербурзі вони спробували підняти повстання, але зазнали невдачі. Поразкою закінчилося і повстання Чернігівського полку під керівництвом Муравйова-Апостола і Бестужева-Рюміна (29 грудня 1825 р. — 3 січня 1826 р.).

Декабристи зазнали поразки, оскільки не були підтримані масами, не змогли добре організуватись, діяли нерішуче. Проте це був перший організований виступ проти самодержавства і кріпосництва, перша спроба здійснити буржуазну революцію в Російській імперії.

Посилення кріпосного гніту призводило до зростання селянського руху. За першу чверть XIX ст. в Україні відбулося 103 виступи кріпаків. Кілька повстань пройшло серед так званих військових поселенців. Життя у військових поселеннях було дуже важким. Усі жителі поселень — чоловіки й жінки — вважалися військовими людьми й підкорялися військовим законам і офіцерам.

Формально поселенці повинні були працювати три дні для держави, тобто для забезпечення полку необхідними продуктами. Три дні вони повинні були працювати на себе, причому неділя залишалася вихідним днем.

У дійсності поселенці працювали на державу весь тиждень, тому що «уроки», тобто робочі дні, були такими значними, що на це йшов увесь тиждень. Вони будували дороги, мости й казарми, займалися муштрою.

Усе життя поселенців, у тому числі порядок у будинку, регулювалися окремими інструкціями, кожна річ повинна була перебувати на певнім місці, що перевірялося щоранку. За кожне відхилення від інструкції карали дуже суворо, найчастіше сікли різками. Одруження також строго регламентувалося, нерідко здійснювалося за допомогою жереба.

Унаслідок такого важкого режиму смертність у військових поселеннях була вище середньої по країні на 10%. Серед поселенців було багато випадків самогубств і психічних захворювань. Військові поселення були найжахливішим видом кріпосництва, гіршим з існуючих в імперії. В Україні військові поселення організували на Харківщині, Катеринославщині, Київщині й Херсонщині. Там було 25 військових поселень, які займали 2,4 млн га землі з 554 тис. населення. У Білорусії й Росії було тільки 17.

У 1817 і 1818 р. повстали бузькі козаки в м. Вознесенську, які вимагали ліквідувати військові поселення й відновити козацьке військо. Повстання були жорстоко придушені, а 64 найбільш активних учасників присуджені до страти.

Найбільшим було повстання поселенців у Чугуєві влітку 1819 р. Проти повстанців було вислано 2 полки з 12 гарматами, але вони змогли протриматися більше місяця. 363 учасники повстання було віддано під суд і 273 з них присуджено до страти.

Військові поселення проіснували до 1857 р.

У 1829 р. почалося повстання в Шебелинській слободі на Харківщині, коли селяни виступили проти нав'язаного їм статусу військових поселенців. Особливо гострий характер мав селянський рух на Поділлі, який очолив Устим Кармелюк (1787–1835). Разом зі своїм загоном Кармелюк нападав на поміщицькі маєтки, захоплював майно й роздавав його бідноті. Владі вдалося заарештувати Кармелюка й вислати його до Сибіру, але він 5 разів тікав і знову повертався до збройної боротьби, яка тривала 23 роки. Було здійснено понад 1000 нападів на поміщиків, купців, корчмарів, чиновників, через загін Кармелюка пройшло близько 20 тис. повстанців. У 1835 р. Кармелюк загинув, але владі ще 5 років довелося придушувати повстанський рух.

На початку XIX ст. активізується й діяльність масонських організацій. (Масони — релігійно-етичний рух, що виник в XVII ст. і був продовженням цехових організацій. В основі ідеології масонів лежали принципи всесвітнього братерства, удосконалення суспільства, самовдосконалення людей.) Звідси опозиційність масонів до церкви, державного ладу Російської імперії. В Україні перша масонська організація виникла ще в 1742 р. у с. Вишневцях на Волині, але більше поширення масонство одержало після закордонних походів російської армії під час війни з Наполеоном. Масонські організації були таємними, зі спеціальною обрядовістю. У 1817 р. у Харкові з'являється масонська ложа «Вмираючий сфінкс», у цьому ж році в Одесі — «Понт Евксінський», через рік у Полтаві «Любов до істини», а в Києві «Ложа об'єднаних слов'ян». Членами організацій були Кирило й Петро Розумовські (онуки гетьмана К. Розумовського), поміщики С. Кочубей, В. Лукашевич, письменник І. Котляревський.

У діяльності масонів інтернаціональні аспекти (всесвітнє братерство) переважали над національними. Київська масонська ложа виступала за єдність слов'янських народів, їхнє національне звільнення; полтавські масони вважали за доцільне об'єднання слов'янських народів у федерацію під егідою України.

У 1822 р. царський уряд, побоюючись опозиційності масонства, видав указ про заборону всіх таємних організацій, насамперед масонських лож. Це значно послабило, але не припинило масонського руху.

§ 4. Початки українського національного відродження. Кирило-Мефодіївське товариство

Колонізаторська політика російського царизму в Україні призвела до зростання протидій цій політиці з боку національно свідомої частини українського суспільства, активізації українського національного руху в усіх його формах, як політичних, так і культурних. У сукупності ці процеси дістали назву українського національного відродження кінця XVIII–XX ст. Об'єктивна мета цих процесів полягала в консолідації української нації та відтворенні української державності.

Історія українського національного відродження поділяється на три етапи: 1) збирання спадщини чи академічний етап (кінець XVIII — 40-ві роки XIX ст.); 2) українофільський, культурницький етап (40-ві роки XIX ст. — кінець XIX ст.); 3) політичний етап (кінець XIX — 1917 р.).

Українське національне відродження базувалося на попередніх досягненнях українського народу, зокрема, традиціях національної державності, матеріальній і духовній культурі. Соціальною базою для потенційного відродження було українське село, що зберігало головну його цінність — мову. Виходячи з цього стартові умови для відродження були кращими в Подніпров'ї, оскільки тут ще зберігалися традиції недавнього державного-автономного устрою, політичних прав, залишки вільного козацького стану, якого не торкнулося покріпачення, а найголовніше — тут хоча б частково збереглася власна провідна верства — колишня козацька старшина, щоправда, переведена у дворянство.

Істотний вплив на початок українського національного відродження зробила революція кінця XVIII ст. у Франції, що проголосила «права народів». Це стимулювало інтерес до основних рис своєї спільності таких, як фольклор, історія, мова і література. Національному відродженню сприяло і поширення романтизму як художньої течії в літературі та мистецтві.

Національно-культурне відродження розвивалося в кількох напрямках, серед яких слід виділити етнографічний, літературно-мовний, театраль-но-драматургічний, історичний. Перший етап національного українського відродження саме й розпочався з видання фольклорних збірок.

У 1777 р. у Санкт-Петербурзі вийшла друком етнографічна збірка Г. Калиновського «Описание свадебных украинских простонародных обрядов». У 1798 р. побачила світ «Енеїда» І. Котляревського, з якою найчастіше пов'язують початок українського національного відродження.

Колишня козацька еліта стала основним джерелом постачання діячів першої хвилі українського національного відродження. Вона намагалася відстояти свої права і привілеї, підтвердити своє знатне походження, але разом з тим захищала ідею автономії України. Необхідність документально підтвердити права козацької старшини викликала інтерес до своєї історії і стала імпульсом національного відродження. Поширення історичних знань про минуле України було найзначнішим фактором утвердження масової національної свідомості. Воно об'єднувало людей усвідомленням спільності їх історичної долі, виховувало патріотизм, підтримувало традиції боротьби за національне визволення і державність.

Національне відродження базувалося на активному збиранні та публікації історичних джерел та пам'яток історичної думки, виданні журналів та альманахів, створенні історичних товариств, написанні узагальнюючих праць з історії України. Велику роль у національному відродженні відіграв твір «Історія Русів» (автор невідомий, уперше надрукований 1846 р.). У ній викладений історичний розвиток України від найдавніших часів до 1769 р. Автор працював у традиціях козацьких літописів, цими літописами він і користувався, доповнюючи виклад власними спогадами, а іноді (XVII ст.) — документами. Русами в ньому називаються українці. Основна ідея твору — природне, моральне й історичне право кожного народу на самостійний державно-політичний розвиток, а боротьба українського народу за звільнення — головний зміст книги. Центральна фігура «Історії Русів» — Богдан Хмельницький, якому автор дає високу оцінку. Фактично «Історія Русів» є політичним трактатом, втіленим в історичну форму.

Поява праць з історії України, у свою чергу, стимулювала інтерес української еліти до життя народу, його звичаїв, традицій і обрядів.

Зміни в соціально-економічному розвитку України, поглиблення кризи феодально-кріпосницького ладу привели й до зрушень у суспільно-політичному житті. У 40-х роках XIX ст. в опозиційну до існуючого ладу боротьбу включаються не лише передові представники дворянства, але й різночинці (інтелігенція, службовці). Поступово розвивається національна ідея — ідея, пов'язана з національно-державними перспективами розвитку України, із зростанням національної самосвідомості, усвідомленням українського народу себе як етнічної спільності. Виникають політичні організації, учасники яких ставили за мету не лише соціальне, а й національне визволення українського народу. Першою такою політичною організацією стало Кирило-Мефодіївське товариство (за іменами перших слов'янських просвітителів — Кирила і Мефодія), засноване в січні 1846 р. у Києві. Воно складалося з 12 осіб та кількох десятків (за деякими даними — до 100) співчуваючих. Організаторами і найактивнішими учасниками товариства були М. І. Костомаров — професор історії Київського університету, син поміщика і кріпачки; П. О. Куліш — талановитий письменник, автор першого українського історичного роману «Чорна рада»; М. І. Гулак — вчений-правознавець, співробітник канцелярії генерал-губернатора; В. М. Білозерський — викладач Полтавського кадетського корпусу. У квітні 1846 р. до товариства вступив Т. Г. Шевченко. За своїми поглядами члени товариства поділялися на дві групи: помірковані (на чолі з Костомаровим і Кулішем) і радикальні (Шевченко, Гулак).

Члени товариства розробили декілька програмних документів, зокрема «Книгу буття українського народу» та Статут. У цих документах було висунуто прогресивні ідеї: республіка — як основна форма політичного устрою; повалення самодержавства; рівність громадян перед законом; скасування станів як чинників нерівності в суспільстві; ліквідація кріпосництва; національне визволення слов'янських народів; поширення освіти. Значну увагу приділяли національному питанню,

яке розглядалося у контексті панславізму. Ця теорія на той час набула певного поширення. Її основною тезою було прагнення об'єднати всі слов'янські народи у федерацію на зразок Сполучених Штатів Америки. При цьому кожний слов'янський народ зберігав би свою самостійність. Україна ділилась на два штати: Східний (Лівобережжя) і Західний (Правобережжя); інші слов'янські народи теж утворювали б по штату кожен. На чолі федерації стояв би загальний сейм із представників усіх слов'янських народів. Київ не повинен був належати до якогось штату й служив би місцем зборів загального сейму. У кожному штаті мав бути свій сейм і свій президент, обраний на чотири роки. Верховна центральна влада належала б всесоюзному президенту, обраному теж на чотири роки.

Кирило-мефодіївці вважали, що творцем історії є Бог, а її рушійною силою — християнська релігія. Суспільство, на їхню думку, повинно будуватися за принципами первісного християнства (рівність, добро, справедливість, 10 заповідей).

У своїх програмних документах члени товариства ідеалізували минуле України, прикрашали історію козацтва і суспільних відносин («одвічний демократизм і єдність українського народу»). Україні відводили месіанську роль: вона повинна була стати центром слов'янського союзу.

Тактика досягнення цілей у різних течіях товариства суттєво відрізнялася: помірковані вважали можливим реалізувати їх еволюційним шляхом, за допомогою реформ, пропаганди, просвітництва. Радикальна частина на чолі з Т. Г. Шевченком виступала за революційний шлях — повстання народу.

Члени товариства, окрім розробки теоретичних документів, займалися практичною діяльністю. Вона була пов'язана з пропагандою своїх поглядів і поширенням програмних документів братства, революційних творів Шевченка, просвітницькою діяльністю, залученням нових учасників, встановленням зв'язків з діячами інших опозиційних рухів.

Кирило-Мефодіївське товариство проіснувало недовго (до березня 1847 р.), тому розгорнути широкої діяльності не змогло. Про його діяльність царським властям доніс зрадник, і члени товариства були заарештовані і відправлені на заслання в різні губернії Росії під нагляд поліції без права повернення в Україну і з заборобою займатися освітянською діяльністю. Найтяжче покарали Т. Г. Шевченка, якого віддали в солдати, заборонивши писати й малювати.

Значення діяльності товариства в тому, що воно розробило теоретичні засади національного відродження України, висунуло демократичні, антикріпосницькі, антицаристські гасла, стало першою українською політичною організацією.

До 30-х років XIX ст. належать початки національного відродження і на західноукраїнських землях. У цей період центром національного руху стає Львів, а його авангардом виступає громадсько-культурне об'єднання «Руська трійця» (з 1833 р.). Її засновники Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич і Яків Головацький — у той час студенти Львівського університету — розмовляли українською («руською») мовою, звідси й назва об'єднання. Вони боролися проти політичного, соціального, духовного гноблення, за розвиток національної самосвідомості українського народу. Цьому була підпорядкована науково-дослідницька та публіцистична діяльність «Руської трійці». Вони виступали за розвиток національної літературної мови на народній основі, проти спроб латинізації письменства. Характерною особливістю їх літературної діяльності було те, що вона здійснювалася в дусі романтизму. У 1836 р. вони видали у Будапешті альманах «Русалка Дністровая», який за змістом (возвеличення історії України, поетизація народних героїв — Морозенка, Довбуша) та формою (народна мова, фонетичний правопис) був феноменальним явищем тогочасного літературного та суспільно-політичного процесів. Цей твір високо оцінювали Т. Г. Шевченко та І. Я. Франко. Австрійський уряд конфіскував практично весь тираж альманаху, а видавців віддав під нагляд поліції.

Діяльність «Руської трійці» започаткувала новий етап у розвитку національного руху на західноукраїнських землях, перехід від культурологічних проблем до соціально-політичних.

§ 5. Реформи 60–70-х років XIX ст.

Криза феодально-кріпосницької системи, яка виявлялася у занепаді поміщицьких господарств, неможливості для поміщиків надалі ефективно вирішувати свої соціально-економічні проблеми за рахунок кріпацтва, значне зростання селянського руху — ось головні причини реформ 60–70-х рр. До них підштовхнула поразка у Кримській війні, яка продемонструвала всьому світу відсталість кріпосної Росії. Уряд вирішив за краще здійснити реформи згори, самому, ніж чекати, поки це буде зроблено «знизу», самим народом. Основні засади селянської реформи були викладені в царському маніфесті від 19 лютого 1861 р. та «Загальному положенні про селян, звільнених від кріпосної залежності». Ці документи вирішували основні питання, пов'язані зі скасуванням кріпосного права:

- ліквідація особистої залежності селян від поміщиків;
- наділення селян землею і визначення за неї повинностей;
- викуп селянських наділів.

Селяни-кріпаки переставали бути власністю поміщика. На них поширювалися економічні права, які визнавалися раніше за вільними особами: купувати і продавати майно, відкривати різні підприємства.

Селяни не були повністю зрівняні в правах з іншими станами, їх право пересування обмежувалось, паспорти їм видавали лише на рік, тоді як іншим станам — безстрокові. Залишалось принизливе покарання різками. Селяни мусили платити подушний податок, відбувати рекрутську повинність. Зберігалася община і кругова порука при виплаті податків та виконанні повинностей.

Земельне питання вирішувалось в інтересах поміщиків. Вони залишались власниками землі, яка їм належала. Проте за виконання селянами повинностей (роботою чи грошми) поміщики мусили надати їм садибу і польовий наділ. Селяни мали право викупити садибу, а польовий наділ — тільки зі згоди поміщика. Поки вони його не викупили, вважалися тимчасовозобов'язаними з виконанням певних повинностей на невизначений час. Тільки з 1 січня 1883 р. (через 22 роки!) селяни в обов'язковому порядку повинні були викуповувати польові наділи. Ті, хто викупив, ставали селянами-власниками і припиняли виконувати повинності. Таким чином, значна частина селян ще довго перебувала в залежності від поміщиків.

При визначенні розмірів наділів теж виходили з інтересів поміщиків. Розрахунок вели таким чином: там, де земля давала незначні прибутки, норми наділу встановлювались вищі (поміщикам вигідніше було отримати викуп, ніж вести малоприбуткове господарство); у тих регіонах, де земля приносила більше зиску, була родючою, більшість її залишалась у володінні поміщиків, а селянам діставалась незначна частина. Оскільки в більшості губерній України земля була високої якості, тут установлювались менші, ніж в інших районах Росії норми селянського наділу (наприклад, у Харківській губернії він коливався від 3 до 4,5 десятини). Крім того, поміщик мав право зменшувати селянські наділи. Унаслідок цього землекористування селян в Україні зменшилося. В Харківській губернії «відрізки» становили 28%, у Полтавській — 37% тих земель, які раніше були в користуванні селян. До того ж поміщики залишили собі кращі землі, а селянам виділили гірші, позбавивши їх лісів, луків та інших необхідних угідь.

В інтересах поміщиків проводилась також викупна операція. В основу визначення викупу лягала не ринкова вартість землі і не прибутки з господарства, а грошовий оброк селян. Його визначали таким чином, щоб поміщик міг отримати капітал, який давав би йому прибуток у процентах, що дорівнював сумі оброку селянина. Це був типово лихварський розрахунок, дуже не вигідний і несправедливий щодо селян. Практично викупна сума визначалася за допомогою капіталізації річного оброку з 6%, який множився на 16,67. Оскільки селянин не міг зразу заплатити всю суму,

а поміщики хотіли отримати свої гроші зразу, держава надавала селянам позику в 80 % викупної суми, яка переходила поміщику. Решту 20 % селяни платили безпосередньо поміщику, а державі повертали кредит протягом 49 років з 6 % річних. У цілому селяни повинні були сплатити викуп в четверо більший від тогочасної ринкової вартості землі. Це було прямим грабіжництвом. Фактично селяни платили не тільки за землю, а й за свою свободу. 94 % селянських господарств після реформи мали наділи до п'яти десятин, що було значно нижче норми, необхідної для утримання сім'ї і ведення економічно доцільного господарства.

Реформа проводилась в інтересах поміщиків, але сприяла розвитку капіталістичних відносин.

Згодом були проведені реформи в політичній сфері. У 1862 р. реалізується поліцейська реформа. У кожному повіті створюється повітове поліцейське управління на чолі зі справником, призначеним губернатором. Повіт поділявся на дрібніші адміністративно-поліцейські підрозділи: стани, дільниці (сотні), селища. У станах поліцію очолювали станові пристави, їх було 2–4 на повіт. З 1878 р. у станових приставів з'явилися помічники — поліцейські урядники. Їх було від 100 до 200 чол. на губернію. У містах створювали міську поліцію на чолі з поліцмейстером. Міста поділялися на частини, дільниці й окологдки. Частини очолювали міські пристави, дільниці — дільничні. Особовий склад поліції з 1862 р. комплектувався за принципом вільного найму. Для службовців поліції було введено пенсійне забезпечення.

Метою цієї реформи було покращання роботи загальної поліції, звуження її компетенції, звільнення від другорядних функцій, підвищення професіоналізму. Поліція повинна була наглядати за виконанням законів, охороняти громадський спокій і порядок; слідкувати за «должным властям повиновением» тощо. Звільнившись після реформи від вирішення господарських питань і благоустрою, поліція залишила за собою контроль за господарською діяльністю не лише громадських органів, а й приватних осіб. Як і раніше, у місті чи повіті фактично не було такого питання, яке б не підлягало розгляду поліції. Практична діяльність поліції була проникнута формалізмом, межувала зі свавіллям та беззаконням, поширеними були хабарництво та підробки.

У 1864 р. уряд провів земську реформу. Створювались земські установи (губернські, повітові) — збори та управи. Збори склалися з гласних, які обиралися на три роки від землевласників, міських і сільських громад. Виборча система забезпечувала перевагу поміщикам. Земства опікували школи, лікарні, в'язниці, шляхи. До 1917 р. вони провели корисну роботу, особливо на теренах освіти й охорони здоров'я. Але їх діяльність була під контролем царської адміністрації.

У 1870 р. почалося проведення міської реформи. У містах терміном на чотири роки обирали міські думи. Члени думи — гласні — обирали міського голову і міську управу. У виборах до самих дум могли брати участь платники податків, які досягли 25 років. Виборча система забезпечувала перевагу багатій верхівці міст. До компетенції міських дум входили ті ж питання, що й до компетенції земств. Вони також залежали від царської адміністрації і знаходились під її контролем.

У 1864 р. була проведена судова реформа — найбільш прогресивна з усіх реформ 60–70-х років. Замість станового вводили безстановий суд, замість закритого — «гласний», зі змаганням сторін — захисника і прокурора. Суд відділявся від адміністрації і проголошувався незалежним. Винність підсудного в окружному суді в серйозних кримінальних справах визначали присяжні засідателі, призначені за жеребом представники населення з урахуванням майнового цензу. Проте справи представників не всіх верств населення підлягали розгляду в цих судах: для селян залишався становий волосний суд, для духівництва — консисторії, для військових та державних злочинців — спеціальні суди. Залишалась публічність виконання смертної кари.

У 1862–1874 рр. проводилась військова реформа. Країна була поділена на 15 військових округів, проведено переозброєння армії, реформувалась система військових навчальних закладів. Започатковувались військові гімназії, юнкерські училища, збільшувалась кількість місць у військових

академіях. Замість рекрутських наборів з 1874 р. вводилася загальна військова повинність для всіх чоловіків, які досягли 21 року (від неї звільнялися особи з вищою освітою, духовенство, деякі неросійські народи). Цим було ліквідовано відставання від передових країн (у Франції загальна військова повинність була введена у 1796 р., а у Німеччині — у 1814 р.). Термін служби значно скорочувався, з 20 років до 6 — у сухопутних військах і до 7 — на флоті. Почався перехід від гладкоствольної до нарізної зброї. У 1868 р. на озброєння було взято гвинтівку системи Бердана, з'явилися перші нарізні гармати, почалася заміна чавунних і бронзових гармат на сталеві. Уперше було введено Дисциплінарний статут (1868 р.), на випадок війни створювались недоторканні запаси продовольства. У 1881 р. кількість новобранців досягла 235 тис. осіб, а армія складалась з 32 тис. офіцерів, 900 тис. солдат і 800 тис. запасних.

З 1862 р. почалася фінансова реформа. Усе управління грошовим господарством зосереджувалося в міністерстві фінансів, великі повноваження надавались заснованому Держбанку. Ліквідувалась система відкупів територій і непрямі податки (за вино, тютюн, сіль), які стали збирати замість приватних осіб відповідні державні установи. Установлювалась гласність бюджету. Основний тягар податків, як і раніше, несло селянство.

Потреби економіки спричинили необхідність реформи освіти. Збільшувалась кількість шкіл різного рівня, дозволялось відкривати приватні. Навчання розподілялося на класичне (гімназії, які готували в університети) і реальне (училища, які готували в технічні інститути). Надавалась автономія університетам, які могли самостійно вирішувати свої адміністративні (вибори ректорів, деканів), наукові, фінансові, навчальні питання. Проте негативне значення мало підвищення плати за навчання, заборона жінкам отримувати вищу освіту в університетах, обмеження в навчанні для євреїв.

У 1865 р. була проведена реформа в галузі цензури, яка теж спрямовувалася на підтримання існуючого державного ладу. Щоб перешкодити проникненню передових, у тому числі й революційних ідей у народні маси через друковане слово, царський уряд установив особливо суворий нагляд за органами друку і з цією метою реорганізував цензурні установи. За новим цензурним статутом вони вилучалися з відання міністерства народної освіти і підпорядковувалися міністерству внутрішніх справ, у складі якого створювалося головне управління у справах друку та центральний комітет іноземної цензури. Продовжувала діяти і церковна цензура. Особливо суворому нагляду піддавались невеликі за розміром видання, призначені для масового читача. Вони підлягали попередній цензурі. Великі оригінальні книги обсягом понад 10 друкованих аркушів і перекладні понад 20 друкованих аркушів від такої перевірки звільнялись, але в разі виявлення в них порушення вимог цензури їх видавці притягалися до відповідальності через судові органи.

Періодичні видання звільнялися від попередньої цензури лише за умови внесення грошової застави в сумі від 2,5 тис. до 5 тис. крб. До цих видань при порушенні цензурних вимог передбачалося вжиття заходів адміністративного впливу у вигляді попередження, тимчасового припинення і нарешті заборони видання. Усі провінціальні видання підлягали попередній цензурі.

Отже, реформа цензурної справи, як і всі інші реформи 60–70-х років, хоч і являла собою крок уперед, усе ж таки зупинилася на півдорозі. Після реформування залишилися пережитки старих, кріпосницьких порядків, які гальмували подальший соціальний і культурно-освітній розвиток російського, українського та інших народів імперії.

Після вбивства Олександра II і наступу політичної реакції в часи правління Олександра III були проведені контрреформи, перш за все в судочинстві. Суди були значною мірою поставлені в залежність від царської адміністрації, строго обмежувалась гласність судочинства. Кроки назад були зроблені і в питаннях місцевого самоврядування. Була значно посилена губернаторська влада, розширені повноваження поліції та жандармерії.

Проте в цілому реформи мали велике значення. Відбулася певна лібералізація суспільства, що сприяло прогресу країни, відкрило перспективи її розвитку на шляху перетворення з феодальної в буржуазну монархію.

§ 6. Процеси модернізації в Україні у другій половині XIX ст.

Скасування кріпосного права призвело до виникнення ринку найманої праці — сотні тисяч безземельних і малоземельних селян, позбавлених знарядь праці, становили його основу. Вони змушені були йти в міста і продавати себе як робочу силу, щоб забезпечити своє життя. Процес розкладу натуральних господарств привів до формування ринку збуту для капіталістичного виробництва. Усе це створювало передумови швидкого розвитку капіталізму і завершення промислового перевороту. Каталізуючими факторами цього явища було пряме втручання держави в економіку та великі іноземні інвестиції в неї.

Особливістю економічного розвитку України в цей період був двобічний розвиток капіталізму: інтенсивним та екстенсивним шляхами, тобто за рахунок розширення і поглиблення капіталістичного виробництва (промислового перевороту, впровадження техніки).

Протягом 70–80-х років промисловий переворот в основному завершується. У найважливіших галузях: машинобудівній, металургійній, залізорудній створюються великі капіталістичні підприємства, які базуються на машинній техніці, нових технологіях, новому виді палива (вугіллі). Відбуваються зміни в структурі промисловості України — зростає питома вага добувної промисловості, металургії, машинобудування.

Різно збільшується попит на метал (верстати, пароплави, паровози, залізничі, озброєння). Це спричинило відкриття металургійних заводів нового типу. Першим в Україні у 1872 р. було збудовано в Бахмутському повіті Катеринославської губернії (нині Донецька обл.) металургійний завод Юза. У 1896 р. відкрився металургійний завод в Алчевську, який започаткував це місто, а в кінці XIX ст. в Україні діяло вже 17 великих з новою технологією металургійних заводів. У 1900 р. Україна давала 92 млн пудів чавуну (Урал — 50 млн) — 52 % загальноімперської виплавки.

У зв'язку з розвитком металургії посилювався попит на криворізьку руду. Тут стали до ладу ряд потужних рудників. Якщо у 1870 р. на Півдні було видобуто 1,3 млн пудів залізної руди (2,8 % загальноімперської), то в 1900 р. — 210 млн пудів (58 %) — у 158 разів більше!

Швидкий розвиток металургії та залізниць посилювали попит на вугілля. Видобуток вугілля в Донбасі та його питома вага в кам'яновугільній промисловості імперії значно збільшились. За 40 пореформених років вона зросла з 6 млн пудів до 692 (у 115 разів), що становило майже 70 % загальноімперського видобутку.

Певні досягнення спостерігалися і в сільськогосподарському машинобудуванні, що зумовлювалося попитом на машини в поміщицьких маєтках і господарствах заможних селян України. З 1876 р. по 1890 р. вартість машин, випущених на підприємствах Півдня України зросла більше ніж у 8 разів. Це були найвищі темпи розвитку машинобудування в усій імперії. У кінці XIX ст. розвивається транспортне машинобудування. У 1897 р. починає випускати паровози Харківський паровозобудівний завод, а згодом — Луганський. У 1900 р. вони побудували 233 паровози (23 % загальноімперського виробництва).

Безпосередній значний вплив на розвиток економіки мав залізничний транспорт. Значення залізниць полягало не лише в тому, що вони з'єднували між собою віддалені господарські райони та мали військово-стратегічне призначення (перевезення військ та зброї), вони

розширювали всеросійський ринок, сприяли швидкому розвитку фабрично-заводської промисловості. Спочатку залізниці будувалися з метою забезпечення експорту зерна через порти, тому першою залізницею в Україні стала лінія Балта-Одеса (1865 р., довжина 219 верст). Перший поїзд до Харкова прибув з Курська 6 липня 1869 р. До 90-х років в Україні було завершено будівництво головних залізничних магістралей, які пройшли через основні її економічні райони, з'єднали її з Центральною Росією та Західною Європою. Довжина залізниць з 1865 р. по 1900 р. збільшилася з 219 до 8417 км, що становило 16 % загальноросійської. Щорічно залізниці України перевозили 1414 млн пудів вантажів і 13,3 млн пасажирів. Поряд з новими галузями виробництва розвивалися й старі. У кінці XIX ст. Україна давала 84 % загальноімперського виробництва цукру, 58 % — спирту, 40 % — тютюну.

Швидко йшов процес урбанізації — зростання міст. У кінці століття в Україні їх було 130, з них 4 — мали більше 100 тис. населення: Одеса — 404 тис., Київ — 248 тис., Харків — 174 тис., Катеринослав — 113 тис. Міське населення становило 13,6 %. Перший телефон було встановлено в Одесі у 1882 р., а перший трамвай пущено у 1892 р. — у Києві.

Урбанізація мало торкнулася українців, яких у 1897 р. було 73 % від загальної кількості населення. (Усього населення України складало 23,4 млн осіб). Лише трохи більше 5 % українців проживало у містах, 38 % росіян, євреїв — 45 %. Росіяни становили 12 % населення — це були гірники, металурги, державні службовці. Швидко зростала єврейська меншість, яка досягла майже 8 % загальної кількості населення (у Російській імперії загалом — 4 %) і домінувала в торгівлі та банківській справі.

Сільське господарство України йшло так званим пруським шляхом, коли поміщицьке землеволодіння залишалось пануючим. Існувало дві системи господарювання: капіталістична (вільнонаймана праця, використання техніки й агротехніки); відробіткова, коли селяни, не маючи змоги вижити за рахунок своїх наділів, змушені були орендувати в поміщиків землі і за це відробляти на їхніх землях своїм інвентарем і худобою.

Змінювалася структура сільськогосподарських культур, що вирощувались. Перевага надавалась тим, які йшли на експорт (пшениця, ячмінь, тютюн). Україна давала 27 % (740 млн пудів) валового збору зерна Європейської Росії. Урожайність досягла наприкінці століття 7,5 ц з га. Швидко зростали обсяги посадки картоплі (основного харчового продукту бідноти): 1870–1900 рр. — втриє і цукрових буряків — у 4,5 раза.

У цей час в Україні нараховувалося 2,5 млн селянських господарств (бідноти — 60 %, середняків — 25 %, куркулів — 15 %). У середньому на бідняцький двір припадало 4 десятини землі, середняцький — 8, куркульський — 15.

У результаті швидкого розвитку промисловості зростала кількість робітників — людей, що жили на зарплату, отриману за продаж своєї робочої сили. У 1900 р. їх в Україні нараховувалося 2,5 млн. Характерними рисами пролетаріату були висока концентрація на підприємствах та багатонаціональний склад, нерівномірність формування в різних регіонах (наприклад, у Донбасі, Харкові — швидше).

Інтенсивно йшов і процес формування класу буржуазії. Вона поповнювалась за рахунок купців, промисловців, лихварів, збагачення дрібних товаровиробників у містах і селі, «буржуазнення» поміщиків. Буржуазія теж була багатонаціональною: мільйонери Терещенки і Харитоненки, які мали по 7 цукрових заводів, Симиренки, майно яких оцінювалося в 10 млн руб. золотом, були українцями; Суботіни, Дегтярьови — росіянами, Бродські, Гінзбурги — євреями.

У 1897 р. була проведена грошова реформа, за якою кредитні білети стали вільно обмінюватися на золоту монету, що сприяло розвитку фінансової і банківської сфери і всієї економіки.

Незважаючи на колоніальну політику імперських урядів, наприкінці XIX ст. Україна щодо промислового розвитку посіла в Російській імперії одне з перших місць.

§ 7. Суспільно-політичні і національний рухи в Україні в 60–90-ті роки XIX ст.

Процес формування й консолідації української нації на етнічній основі, що почався в часи Київської Русі, рельєфно виявився в період Визвольної війни та значно прискорився в середині XIX ст. внаслідок буржуазно-демократичних реформ, які відбувалися в Російській і Австро-Угорській імперіях. В об'єктивному процесі формування нації брав участь увесь український етнос на всій території його багатовікового проживання, але центром консолідації української нації стала Наддніпрянська Україна. Становлення української нації супроводжувалося зростанням чисельності українців, розвитком української культури, насамперед української мови, збільшенням питомої ваги національної інтелігенції, консолідацією економічних зв'язків між окремими регіонами України, підвищенням національної самосвідомості народу.

У XIX ст. нерозв'язаною залишалась проблема національного возз'єднання українського народу; правлячими колами Росії і Австро-Угорщини проводилася політика денаціоналізації. Національне гноблення поєднувалося з політичним і соціально-економічним. У 1863 р. царський міністр Валуєв публічно проголосив, що «ніякої особливої малоросійської мови не було, немає й бути не може» і видав циркуляр, згідно з яким суворо заборонялося друкування українською мовою як книг «духовного змісту, так і навчальних посібників». Ще більш реакційним був Ємський акт Олександра II, за яким заборонялося ввозити із-за кордону книги українською мовою, друкувати оригінальні твори, наприклад, тексти до музики, влаштовувати сценічні вистави та публічні читання українською мовою.

Усі ці вищевказані чинники зумовили виникнення і розвиток національного руху в Україні. Осередками цього руху у 60-ті роки стають громади — самодіяльні, напівлегальні суспільно-політичні організації ліберально-демократичної інтелігенції. Перша — виникла у Києві в 1859 р. До неї входили переважно студенти Київського університету, які стали потім відомими громадськими діячами і науковцями: В. Б. Антонович, М. П. Драгоманов, П. П. Чубинський, Т. Р. Рильський та інші. Пізніше громади виникли в Харкові, Полтаві, Чернігові, Одесі. Вони не були достатньо організаційно оформленими, не мали програм чи статутів. До них входили представники різних течій: консервативної, ліберальної, демократичної. Вони були також багатонаціональними за складом (хоча переважали українці) і різноманітними за соціальним станом.

Головним своїм завданням вони вважали просвітництво і впровадження культури. За те, що члени громад виступали на захист селян і розвиток освіти на селі, шляхтичі прозвали їх «хлопоманами», а самі вони називали себе українофілами. Їх ідеологом був В. Антонович, який виступав за ліквідацію царизму, кріпацтва, встановлення демократичної республіки на основі добровільного союзу росіян, українців, поляків.

У Петербурзі члени громади гуртувалися навколо журналу «Основа» (М. І. Костомаров, П. О. Куліш). У ньому публікувалися наукові праці з історії України, етнографічні матеріали, твори Т. Г. Шевченка, Марка Вовчка, Л. І. Глібова. У зв'язку з наступом політичної реакції громади й журнал «Основа» у 1862–1863 рр. припинили своє існування.

Значний вплив на розвиток українського національного руху мали ідеї й діяльність М. Драгоманова (1841–1895). Концепція М. Драгоманова базувалася на двох принципах: «громадівському соціалізмі» (загальна демократизація, знищення експлуатації, об'єднання трудівників у низові товариства — «громади»; «громадському федералізмі» (всеслав'янське об'єднання національних

територій, союзів громад). Це передбачало програму федералізації Російської й Австро-Угорської імперій, що забезпечило б українським землям автономні права.

Найвпливовішою течією в суспільно-політичному русі 70-х років були народники — рух різночинної інтелігенції, ідеологія селянської демократії. У народництві виділилися дві течії — революційна і ліберальна. За тактикою революційна течія поділялася на пропагандистський (ідеолог П. Лавров), бунтарський (М. Бакунін), змовницький (П. Ткачов) напрями. Народники вважали головною революційною силою селянство; капіталізм оцінювали лише негативно, вірили, що в Росії — особливий шлях, і вона обмине капіталізм. Вони сподівалися, що селянська община стане осередком соціалізму, перебільшували роль ідей та окремих осіб у політиці.

Перші народницькі гуртки виникли в Україні у 1873 р. в Одесі і Києві. У 1874 р. народники застосували тактику «ходіння в народ» — переодягнувшись в простий одяг під виглядом учителів, фельдшерів, шевців тощо, вони йшли в села, вели пропаганду соціалізму, агітували за революцію. Але цей похід зазнав поразки. Близько 1000 чол. було заарештовано. У 1876 р. у Петербурзі створюється нова організація, яка з 1878 р. дістала назву «Земля і воля», яка поставила завдання політичної боротьби проти самодержавства. Оскільки народники вважали, що останне не має опори в суспільстві, то його можна повалити за допомогою терору. У 1879 р. «Земля і воля» розділяється на дві організації: «Народну волю» і «Чорний переділ». Народники з України відігравали провідну роль як у «Народній волі» (Желябов, Фроленко, Кибальчич), так і в «Чорному переділі» (Аксельрод, Дейч, Засулич). У 1879–1881 рр. «Народна воля» організувала 8 замахів на царя. Нарешті 1 березня 1881 р. народовольцям удалося вбити царя. Але на місце Олександра II прийшов більш реакційний Олександр III. Ситуація в країні не змінилася на краще. Народники першими перейшли до політичної боротьби з самодержавством, зуміли створити нелегальну політичну партію, але їх діяльність показала безперспективність політичного терору. Їх керівники були страчені. Остаточно організація революційних народників була розгромлена у 1883 р. У 80–90-ті роки продовжувало існувати ліберальне народництво, яке відмовилося від революційної боротьби з царизмом і виступало за поліпшення становища селянства шляхом реформ: збільшення наділів, надання дешевих кредитів тощо.

Розвиток промисловості, зростання кількості робітників, тяжкі умови праці і життя зумовили активізацію робітничого руху. У 1875 р. в Одесі на базі декількох гуртків виникає «Південноросійський союз робітників» на чолі з Є. Заславським. До нього входило близько 60 членів і 200 чол. співчуваючих. Це була перша пролетарська організація в Україні. У програмному документі союзу — Статуті — вказувалося на несправедливість існуючого ладу, необхідність боротьби проти нього, об'єднання робітників краю, завоювання політичних свобод. Члени союзу випускали і розповсюджували прокламації, керували страйками. Через півроку жандарми розгромили союз, його активістів засудили до каторжних робіт.

Розгортання робітничого руху, криза народництва створили передумови для поширення марксизму (за ім'ям засновника — К. Маркса) — течії, яка вже стала впливовою в Західній Європі. Розповсюджуються твори К. Маркса та його прибічників, створюються перші марксистські гуртки. Перший соціал-демократичний гурток виник у Києві в 1889 р. У 90-ті роки такі гуртки виникають в Одесі, Катеринославі, Харкові, Херсоні, Полтаві. Ці гуртки на той час були розрізненими і маловпливовими.

§ 8. Західноукраїнські землі під владою Австрійської імперії (кінець XVIII–XIX ст.)

У результаті поділів Польщі та Константинопольської конвенції з Туреччиною (1775 р.) Галичина і Буковина ввійшли до складу Австрії, Закарпаття перебувало у складі Угорщини ще з XVII ст. На цій території проживало 2,5 млн осіб (з них 2 млн — українці), а її площа сягала 70 тис. км². Галичина разом з частиною польських земель була виділена в окремий коронний край — «королівство Галиції і Лодомерії» з центром у Львові. Закарпаття входило до складу Пожонського (Братиславського) намісництва. У межах однієї держави західноукраїнські землі залишалися адміністративно розмежованими. Буковина (ця назва, популярна ще з XIV ст., була залишена австрійським урядом як офіційна) мала площу 10,6 км² і населення 75 тис., 60 % з них були українці.

У 70–80-ті роки XVIII ст. австрійськими імператорами Марією Терезою і Йосипом II була проведена низка реформ, у тому числі обмеження й ліквідація панщини, надання селянам елементарних суспільних прав (одружуватися без дозволу пана, переселятися тощо). Але згодом ці реформи були згорнені.

Основною галуззю економіки залишалося сільське господарство, головним чином землеробство, яке із-за кріпацтва і низької агрокультури перебувало на низькому рівні. Поміщики вели своє господарство екстенсивними методами.

Промисловість у першій чверті XIX ст. знаходилась у стані застою. У 1841 р. у Східній Галичині нараховувалось 183 мануфактури, що становило 3,6 загальної їх кількості в Австрії. Лише з 1843 р. в Галичині з'явилися перші дві парові машини, тоді як у всій країні їх діяло вже 231. Більшість міст була промислово-нерозвиненими. У 1849 р. Львів мав 68 тис. населення, Чернівці — 18 тис., Тернопіль — 16 тис., Ужгород — 7 тис.

Перша половина XIX ст. для українців в Австрії була дуже важкою. Тут не було недавніх традицій державності хоча й в обмеженій формі, як це було в Придніпровській Україні в Росії. Не було тут і української шляхти, як у тій же Східній Україні, і роль національного чинника в основному виконувала греко-католицька церква. Це було пов'язано з тим, що нечисленна українська інтелігенція складалася в той час власне зі священників або їхніх дітей, що здобували освіту. У цьому була особливість національного відродження в Західній Україні і його відмінність від відродження в Східній Україні.

У 1830-х роках на Західній Україні достатньо рельєфно почав викристалізовуватися національний рух. На його піднесення і активність мали сильний вплив два чинники: 1) польське повстання 1831 р. і заперечення поляками взагалі українського питання в Галичині; 2) вплив українського національного відродження на Лівобережній Україні. Почалася пропаганда української мови, робота над українським словником і вивченням історії свого краю.

У червні 1848 р. у Празі був скликаний з'їзд представників слов'янських народів Австрійської імперії — Перший слов'янський конгрес. Українське питання обговорювалося на Галицько-руській секції, де більшість мали поляки. Незважаючи на це, польська делегація змушена була погодитися на рівноправність української мови в школах і установах, на окремі гімназії для поляків і українців; викладання в ліцеях і університетах повинно було вестися на двох мовах, а в сеймі й діловодстві українська мова повинна була бути зрівняна з польською, і обидва народи повинні були мати свою гвардію. Це була перша польсько-українська справедлива угода, але у зв'язку з наступом на Прагу австрійських військ Конгрес був розпущений і угода залишилася нереалізованою. На Слов'янському Конгресі український народ через своїх представників заявив про свої національні вимоги й увійшов як рівноправний партнер у родину слов'янських народів. Разом з тим Конгрес показав і розбіжності між самими слов'янськими народами, хоча до цього відносини між ними зайво романтизувалися.

На початку 1848 р. в ряді європейських країн, у тому числі й в Австро-Угорщині, почалися буржуазно-демократичні революції. Уряд Австро-Угорщини змушений був скасувати кріпосне право (у квітні 1848 р.). У травні 1848 р. представники української ліберальної буржуазії, інтелігенції та уніатського духовенства створили у Львові українську політичну організацію «Головну руську раду» на чолі з єпископом Г. Яхимовичом. Вона почала видавати першу газету українською мовою — «Зорю Галицьку», символом українського народу проголосила галицький герб — золотого лева на блакитному тлі і жовто-блакитний прапор. На території Східної Галичини були організовані 12 окружних та 50 деканальних і сільських руських рад. Головна руська рада діяла в цілому з лояльних позицій щодо Австро-Угорської монархії, не зачіпаючи основ ладу. Вона виступала за перетворення Східної Галичини в окрему провінцію, тобто за її територіальну автономію, створення української національної гвардії, поширення української мови (навчання, публікація документів), дозвіл українцям обіймати державні посади, зрівняти уніатське духовенство з католицьким. Але з цієї програми реалізовано було лише навчання (з 1848 р.) українською мовою в народних школах та викладання її в гімназіях. Прагнення Головної руської ради об'єднати всі землі, на яких жили українці в межах Австрійської імперії, закінчилося невдачею. У березні 1849 р. румунська аристократія домоглася відділення Буковини від Галичини в окремий коронний край. З іншого боку, угорці не допустили відокремлення Закарпаття, де вони панували. Головна руська рада змушена була припинити свою діяльність у 1851 р.

У листопаді 1848 р. вибухнуло збройне повстання у Львові, де висувались вимоги введення автономії у Східній Галичині. Повстання зазнало поразки. У Північній Буковині у 1848 р. селяни відмовлялися виконувати феодалні повинності, захоплювали поміщицькі володіння. Повстання очолив депутат австрійського рейхстагу Лук'ян Кобилиця. Владі вдалося придушити повстання лише через 1,5 року.

Значення революції у тому, що вона привела до ліквідації кріпосного права і піднесення національно-визвольного руху.

Незважаючи на поразку буржуазно-демократичної революції 1848–1849 рр. в Австрії, криза феодалізму в цій імперії ще більш загострилася, йшов процес розвитку капіталістичних відносин. У 1867 р. прийнято конституцію, за якою Австрійська імперія стала двоїстою, перетворившись на Австро-Угорську. Декларувався перехід від централізму до федералізму, розподіл законодавчої влади між імператором, рейхстагом і обласними сеймами. Офіційно проголошувалась рівноправність у державних установах, судах, школах. Але реально панівне становище на західноукраїнських землях займали австрійська, угорська, польська, румунська верхівки. Галичині надали обмежену внутрішню автономію. Українська територія Галичини охоплювала 59 повітів з 3759 місцевостями, причому українці мали в 3173 місцевостях абсолютну більшість, а в 77 — відносну. А відповідно до перепису населення в 1900 р. у Галичині проживало 7 млн 185 тис. осіб, з них 42,3 % становили українці. Українці становили також більшість населення західноукраїнських земель (з 6,4 млн — 4,6 були українці).

У повітах, де українців було більше 90 % населення, офіційною мовою була лише польська. Першу українську гімназію удалось відкрити у Львові в 1867 р. і за 40 наступних років їх було відкрито тільки 5, тоді як поляки мали 4 вищі навчальних заклади, 96 гуманітарних і 14 реальних гімназій.

За ліквідацію феодалних повинностей поміщики в 1851 р. отримали певну суму 5 % облігаціями, які погашалися з 1859 р. Селяни ж за це повинні були сплатити великий викуп, який для галичан був у 1/3 більше, ніж для німецьких селян.

Розширювалася і зміцнювалася приватна власність на землю, зменшувалося поміщицьке землеволодіння, зростала ціна на землю як товару. Характерними ознаками селянських господарств були малоземелля, кругова порука, обтяженість викупними платежами, податками і повинностями,

аграрне перенаселення. У 1900 р. 42,6% селянських господарств мали менше ніж 2 га, а наступні 37,5% від 2 до 5 га землі. Промисловість західноукраїнських земель розвивалася повільно. Низка галузей (цукрова, шкіряна, текстильна), не витримуючи конкуренції дешевих виробів з Австрії, занепадали. Але розвивалися галузі видобування і первинної обробки сировини (нафтова, лісо-обробна). Промисловість мала дрібний, кустарно-ремісничий характер, була маломеханізованою. Почалося будівництво залізниць. У 1864 р. залізнична колія була проведена з Кракова до Львова.

У суспільно-політичному русі на західноукраїнських землях домінували дві течії: москвофільська і народовська.

Москвофільство — мовно-літературна, потім суспільно-політична течія, яка об'єднувала частину консервативної інтелігенції та духовенства, зорієнтованої на Москву. Вони розчарувалися в австрійській монархії, яка не дала їм жодних привілеїв і сподівалися одержати їх від російського уряду. Москвофіли виступали за недоторканність існуючого ладу, не сприймали деякі суттєві аспекти капіталізму, який уже проявив себе в Західній Європі. Москвофіли заперечували право українського народу на самостійний національний розвиток. У своїх виданнях вони використовували так зване язичіє, що було сумішшю церковнослов'янської, російської й української мов. Їх лідером був Д. Зубрицький. Під їх впливом знаходилася низка культурно-освітніх товариств і часописів.

Народовці — політична течія ліберального спрямування, яка бере початок від Львівського гуртка, заснованого у 1861 р. групою молодих письменників і громадських діячів. Це була українофільська тенденція в суспільно-політичному русі, яка виступала за єдність українських земель, розвиток української літератури та мови. Вони проводили значну культурницьку діяльність ліберального напрямку. Лідерами народовців були: В. Шашкевич, В. Барвінський, А. Вахнянин.

Значну роль у розвитку самосвідомості українського народу відіграло культурно-освітнє товариство «Просвіта», засноване у 1868 р. народовцями у Львові. Воно видавало твори українських письменників, шкільні підручники, газети, організувало читальні. До 1912 р. «Просвіта» видала 445 назв книг загальним накладом 3 млн 115 тис. і нараховувала 77 філій, 2364 бібліотеки. До неї входили 197 тис. осіб. «Просвіта» виділяла стипендії для студентів, вела антиалкогольну й антинікотинову пропаганду.

Важливе значення для консолідації наукових сил України мало створення у 1892 р. наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка (НТШ), яке фактично стало Українською Академією наук. Товариство мало три секції: філологічну, історико-філософську, математично-природничо-лікарську, при яких діяли друкарня, книгарня та бібліотечна комісія. НТШ мало й свій музей. Деякий час очолював НТШ видатний історик М. С. Грушевський. До 1914 р. Товариство видало 300 томів наукових праць українською мовою з різних галузей, а найбільше з українознавства.

У середині 70-х років у Галичині розгортається радикальний революційно-демократичний рух на чолі з І. Франком та М. Павликом. У 1890 р. засновується Русько-Українська радикальна партія (РУРП) — перша легальна українська політична партія європейського типу і водночас перша в Європі селянська партія соціальної орієнтації. У програмі-максимум РУРП висувалася вимога здобуття політичної, економічної та культурної самостійності українського народу, його державної незалежності та об'єднання його земель. У 1895 р. один з лідерів цієї партії Юліан Бачинський опублікував свою працю «Україна irredenta» («Україна уярмлена»), де вперше в історії українського політичного руху показав, що політична самостійність України є необхідною передумовою її економічної та культурної розбудови, узагалі передумовою самої можливості її існування. У другій половині 80-х років центр українського політичного руху переміщується в Східну Галичину («Український П'ємонт»). У 1899 р. була створена Українська національно-демократична партія — УНДП і Українська соціал-демократична партія, а у 1896 р. — Католицький русько-народний

союз. УНДП і УСДП стояли на тих же позиціях, що й РУРП щодо своєї кінцевої мети. Політична самостійність України стає головним гаслом національного руху в Галичині та на Буковині. З виникненням партій національна ідея з гурткової стає масово-політичною.

Малоземелля та безробіття, низький рівень життя, аграрне перенаселення викликали масову еміграцію західноукраїнського населення переважно до Америки. Першими українськими переселенцями до США у 70-х роках XIX ст. були закарпатці. На кінець XIX ст. українська громада в США налічувала більше 200 тис. осіб. Переселялись також у Канаду, Бразилію, Аргентину. На початку XX ст. у Південній Америці проживало близько 20 тис. українців. Вони заснували тут поселення, ферми, відкривали крамниці, зробивши свій внесок у розвиток цих країн.

§ 9. Стан і розвиток культури в Україні в XIX ст.

Розвиток промисловості, необхідність упровадження і використання нової техніки і технологій сприяли розвитку освіти і культури. Велике значення мала поява різних організацій, які займалися культурно-освітньою діяльністю, відчутним став вплив національно-визвольного руху, помітно зростала національна самосвідомість народу.

Суттєві зрушення відбувалися в системі освіти. У 1803 р. були прийняті «Попередні правила народної освіти», за якими вводилися 4 типи шкіл: парафіяльні, повітові, гімназії, університети. Парафіяльні школи створювались при церковних парафіях, давали початкову освіту за півроку-рік. Повітові школи з 1828 р. були трикласними — завершальними в початковій освіті. Середню освіту давали гімназії з 7-річним навчанням. Тут вивчали французьку, німецьку, грецьку, латинську мови, історію, географію, «закон божий». В основному навчалися діти дворян. У середині XIX ст. на Східній Україні було 19 гімназій, а наприкінці століття — 129. Дочки дворян здобували середню освіту в інститутах шляхетних дівчат, які діяли в Києві, Харкові, Одесі, Полтаві, Керчі. Проміжне місце між гімназіями й університетами посідали ліцеї: Рішельєвський (Одеса), Кременецький (Волинь), Ніжинський.

У 1805 р. було засновано за ініціативою В. Н. Каразіна Харківський університет з чотирьох факультетів, де навчалось усього 65 студентів. У 1834 р. відкрився Київський університет, а у 1865 р. — Новоросійський (в Одесі). Кількість студентів у них збільшилася до 4 тис. Крім цього, діяло ще 6 інститутів. У 1875 р. відкрився університет у Чернівцях. Але кількість неграмотних у Галичині була значною — 66 %.

Розвивалася наука. Вагомих успіхів досягли: у галузі молекулярної фізики — М. П. Авенаріус, математики — В. П. Єрмаков; геології — К. М. Феофілакт; етнографії, мовознавства, біології — М. О. Бекетов; механіки — О. М. Ляпунов (Харківський університет); ґрунтознавства і фізичної географії — В. В. Докучаєв, ім'ям якого названо Харківський аграрний університет; мікробіології — І. І. Мечников (Новоросійський університет). Видатним ученим у галузі електромеханіки був І. Пулюй. Він сконструював трубку для х-променів, чим потім скористався німецький учений Рентген і промені були названі його ім'ям.

У філософії домінував ідеалізм (П. Юркевич, М. Грот). В економічній науці виділялись три напрямки: дворянсько-буржуазний (М. Х. Бунге, Г. М. Цехеновецький), народницький (О. С. Постников), марксистський (М. І. Зібер).

Суттєві зрушення відбулися в історичній науці. Серед істориків дворянського стану виділялися Д. М. Бантиш-Каменський, М. А. Маркевич; буржуазно-ліберального — М. І. Костомаров, О. М. Лазаревський, творцем «документальної школи» став В. Б. Антонович. Народницьке спрямування репрезентувала О. Я. Єфименко — перша жінка — доктор історичних наук. Ґрунтовні

дослідження з історії запорізького козацтва написав Д. І. Яворницький. Розвиток юридичних наук пов'язаний з іменами М. Ф. Владимирського-Буданова (історія українського, литовського, польського права), О. Ф. Кістяківського (кримінальне право, історія українського права), В. А. Незабитковського (міжнародне право).

Тривав процес формування української літературної мови. У 1818 р. в Петербурзі була опублікована перша граматика української мови, підготовлена О. П. Павловським. Основоположником нової української літератури, для якої була характерною національна своєрідність, базування на народній живій мові, став І. П. Котляревський (1769–1838). Першим твором, який належить до нової української літератури, стала поема «Енеїда» (1798). Пізніше він написав п'єси «Наталка-Полтавка» та «Москаль-чарівник».

У розвитку прози визначне місце належить Г. Ф. Квітці-Основ'яненку, Є. П. Гребінці. Але найвидатнішим здобутком української літератури стала творчість Т. Г. Шевченка — генія українського народу, у творах якого найяскравіше відображені національно-визвольні тенденції української літератури. Його проза і поезія характеризуються високим художнім рівнем, народністю, проникнуті загальнолюдськими цінностями. Т. Г. Шевченко став основоположником революційно-демократичного напрямку і критичного реалізму. Багато його творів присвячено історії українського народу, драматичним, героїчним та трагічним сторінкам його минулого («Гайдамаки», «Тарасова ніч», «Іван Підкова» тощо). Т. Г. Шевченко був також видатним художником і писав на історичну тематику («Дари в Чигирині», «Смерть Богдана Хмельницького»).

У художній літературі співіснували різні художні напрямки: романтизм (Я. Щоголев), натуралізм (Г. Барвінок), просвітницький реалізм (І. Нечуй-Левицький). Провідним методом був критичний реалізм, для якого характерним було правдиве зображення типових явищ дійсності, викриття основних вад суспільства. Сформувалися і своєрідні літературні стилі: етнографічно-побутовий (Л. Глібов, І. Нечуй-Левицький, С. Руданський, М. Старицький); аналітично-психологічний (Марко Вовчок, Панас Мирний); соціально-філософський (І. Франко, П. Грабовський, М. Коцюбинський). Суттєвим був внесок у розвиток української літератури письменників ліберально-буржуазної течії П. О. Куліша, Олени Пчілки, Д. Л. Мордовця.

Досить високого рівня досягла українська драматургія і театральне мистецтво. Особливістю цих процесів було те, що провідні драматурги були одночасно й організаторами театральних труп, зокрема, М. Л. Кропивницький (написав 40 п'єс); М. П. Старицький (25 п'єс, автор багатьох історичних творів); І. К. Карпенко-Карий (20 п'єс). У 1892 р. М. Кропивницький створив у Єлисаветграді першу українську професійну трупу, до якої ввійшли корифеї театру М. Заньковецька, М. Садовський, П. Саксаганський. На піднесенні знаходилася в Україні на цей час музика. Першу українську оперу написав С. С. Гулак-Артемівський — «Запорожець за Дунаєм» (1863 р.). Основоположником української класичної музики став М. В. Лисенко, який підняв її на світовий рівень. Він написав опери «Тарас Бульба», «Різдвяна ніч», «Утоплена», «Наталка-Полтавка». Важливу роль у музичній культурі цього періоду зіграла творчість М. Вербицького, який у 1863 р. написав музику на слова П. Чубинського «Ще не вмерла України».

Видатною співачкою світового рівня була Соломія Крушельницька. Вона виступала в головних ролях на оперних сценах Європи і Південної Америки, мала прекрасний, оригінального тембру голос (сопрано), бездоганну дикцію. У її репертуарі було близько 60 опер. До видатних співаків належав також Іван Алчевський, уродженець Харкова. Він блискуче виступав на оперних сценах Лондона, Парижа, Мілана, Нью-Йорка.

В образотворчому мистецтві переважає реалізм, а серед жанрів — побутовий, який безпосередньо відображає життя народу. На українську тему писали російські художники: В. А. Тропінін,

І. Ю. Репін (народився в м. Чугуєві), І. К. Айвазовський, В. Є. Маковський. Серед українських художників високого рівня майстерності досягли І. М. Сошенко, К. О. Трутовський, М. К. Пимоненко, серед скульпторів — виходець з України І. П. Мартос.

Розвиток промисловості значно вплинув на будівництво й архітектуру, привів до появи нових матеріалів і технологій. В архітектурі у другій половині ХІХ ст. переважав еkleктизм — суміш елементів різних стилів. У Києві за проектом О. В. Беретті були збудовані Володимирський собор, будинок Першої гімназії, у Харкові — за проектом О. М. Бекетова збудували приміщення комерційного училища (нині Національна юридична академія), земельного банку.

Таким чином, незважаючи на несприятливі умови, культура України в ХІХ ст. досягла високого рівня. Творчість багатьох письменників, учених, композиторів стала здобутком світової культури.

§ 10. Соціально-економічний та політичний розвиток Наддніпрянської України на початку ХХ ст.

Після реформи 1861 р. економіка України розвивалася стрімкими темпами, особливо значні успіхи були досягнуті в промисловості. Майже 21 % усієї промислової продукції Російської імперії вироблявся в Україні. Економічний розвиток України мав низку особливостей. По-перше, темпи розвитку деяких галузей (гірничої, металургійної, кам'яновугільної, цукрової) були вищими, ніж у центрі. По-друге, в Україні існувала нерівномірність розвитку окремих регіонів. Найвищим цей рівень був на Півдні України. Значно відставало Правобережжя; у південно-західних районах переважало дрібнотоварне виробництво. По-третє, розвиток економіки та культури стримувався сильним політичним, соціальним та національним гнобленням, залишками кріпосництва. По-четверте, Україна не була окремим, самостійним економічним регіоном, а входила до складу загальноімперської економічної системи.

Деякі основні риси економічного розвитку України були такими ж, як і в цілому в Росії. Так, в Україну, як і в інші регіони імперії, широко проникав іноземний капітал. Особливо чітко це виявлялося в Донецько-Криворізькому районі, де значна кількість шахт, рудників, заводів належала іноземцям. Як і в Центрально-промисловому районі, в Україні створилася висока концентрація виробництва. На початку століття на підприємствах з кількістю працюючих понад 500 чол. зосереджувалось близько 50 % загальної кількості робітників. Це створювало передумови для кращої організації робітничого руху, що зіграло потім суттєву роль у подальших революційних подіях.

Особливістю важкої індустрії Донбасу було комбінування металургійних підприємств із вугільними, коксовими, залізрудними, хімічними. Такі комбінати виявилися набагато вигіднішими в господарському відношенні. При цьому ключові позиції (як базові підприємства) займали не кам'яновугільні, а металургійні або машинобудівні заводи. На початку століття в Україні з'являються перші монополії — синдикати «Продуголь», «Продмет», «Продруда», які концентрують у своїх руках значну частину виробництва з окремих галузей і отримують надприбутки за рахунок високих цін, котрі вони могли диктувати.

У сільському господарстві України на початку століття відбувалася боротьба двох тенденцій: американського (фермерського) і прусського (буржуазно-поміщицького) шляхів розвитку. Незважаючи на підтримку царським урядом поміщиків, селянська земельна власність зростала. У самому селі значно прискорився процес диференціації селянства: земля та засоби виробництва належала заможним селянам. Це призводило до зубожіння та обезземелювання значної частини селянства. У 1905 р. в Україні частка безземельних та малоземельних селян становила близько 56 %.

Розвиток економіки супроводжувався посиленням експлуатації робітників і селян, погіршенням становища значної маси населення. Тяжке соціальне становище, політичне безправ'я, національний гніт призвели до активізації робітничого, селянського та національно-визвольного рухів. У 1903 р. з великим розмахом пройшов загальний політичний страйк на Півдні Росії, причому найактивнішу участь у ньому брали робітники України (115 тис. осіб).

Значно посилювався й селянський рух. У ряді повітів Харківської та Полтавської губерній у 1902 р. спалахують збройні виступи: 105 поміщицьких маєтків та садіб було розгромлено; царські війська жорстоко розправилися з повстанцями.

Активізувалося й студентство. У вищих навчальних закладах Києва, Харкова, Одеси, Катеринослава влаштовувалися збори, де висувалися вимоги академічних свобод. Царський уряд змушений був піти на часткові поступки, дозволивши під наглядом начальства створювати гуртки, каси, бібліотеки.

Розвивався національний рух. Викладачі вузів, демократична інтелігенція виступали проти переслідувань української мови. Святами української культури стали відкриття у 1903 р. в Полтаві пам'ятника основоположнику української літератури І. П. Котляревському, відзначення в тому ж році 35-річчя музичної діяльності композитора М. В. Лисенка.

Активізація суспільно-політичних рухів сприяла утворенню перших політичних партій в Україні. У 1891 р. було засновано таємне товариство «Братство тарасівців», куди входили представники молоді інтелігенції з Києва, Харкова, Одеси, Полтави. Ідеологами й лідерами товариства були Іван Липа, Борис Грінченко й Михайло Коцюбинський. У їхній програмі містилися вимоги широкої політичної автономії України, захист прав українського народу. Члени товариства критичували старше покоління українофілів за аполітичність і культурницьку обмеженість. Товариство проіснувало до 1898 р.

Політичну лінію «Братства тарасівців» продовжила Революційна Українська партія (РУП). Вона була створена у 1900 р. у Харкові. Метою партії була боротьба за національні права та соціальну революцію, захист інтересів перш за все селянства. Проте керівники партії не мали єдиної думки щодо стратегії і тактики її діяльності і це спричинило її розкол.

У 1902 р. з РУП вийшла група М. Міхновського, яка заснувала Українську народну партію (УНП), що виступала з гаслом «Україна для українців».

У 1904 р. від РУП відділилася група М. Меленівського, яка вважала, що треба об'єднатися з російською соціал-демократією. Ця група стала називатися «Спілка». Та частина РУП, що залишилася, перейменувалася в Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП), лідерами якої були В. Винниченко, С. Петлюра. Вони виступали за демократизацію суспільного ладу, автономію України, конфіскацію великої земельної власності.

Крім цього, в Україні в 1904 р. були створені ліберально-буржуазні партії: Українська радикальна партія (УРП), лідери — С. Єфремов, Б. Грінченко; Українська демократична партія (УДП), лідер — Є. Чикаленко. У 1905 р. ці партії об'єдналися і створили Українську радикально-демократичну партію (УРДП), що виступала за конституційну монархію, автономію України, земельну реформу.

Українські партії розподілялись на дві групи щодо перспектив політичного розвитку України:

- 1) автономія України у федеративній Росії;
- 2) самостійність України.

Крім суто національних партій, на політичне життя України активно впливали загальноросійські партії. Російська соціал-демократична робітничка партія (РСДРП), що виникла у 1898 р., в 1903 р. розколотась на більшовиків і меншовиків. Лідером більшовиків став В. І. Ульянов (Ленін). Ідеологія РСДРП: капіталізм — антагоністичне суспільство, яке потрібно замінити соціалізмом за допомогою революції. Головна революційна сила — пролетаріат, головне зло — приватна власність.

Партія соціалістів-революціонерів (ПСР — есери) виникла на зламі століть (лідери В. Чернов, в Україні — Д. Дорошенко). Основну революційну силу есери бачили в селянстві; вони широко використовували терор проти представників влади.

Конституційно-демократична партія, або Партія народної волі (кадети) була утворена у 1905 р. (лідер — П. Мілюков, вчений-історик). Кадети виступали за конституційно-парламентську монархію, свободу культурного розвитку для всіх націй. В Україні її підтримувала в основному інтелігенція.

«Союз 17 октября» (октябристи) — партія великої і середньої буржуазії — виступала за збереження існуючого ладу, єдиної і неподільної Росії (лідер — О. Гучков). У 1905 р. виник «Союз Русского Народа» — реакційна, чорносотенна організація, яка виступала з шовіністичних позицій, проти революційного і національного рухів. Її члени брали активну участь у єврейських погромах і вбивствах революціонерів і ліберальних діячів.

§ 11. Події революції 1905–1907 рр. в Україні

У 1905 р. в Російській імперії почалася революція. Революція 1905–1907 рр. за своїм характером була буржуазно-демократичною, бо її безпосереднім завданням було повалення царизму, встановлення демократичної республіки, вирішення аграрного питання, покращання становища робітників (восьмигодинний робочий день тощо). Буржуазна революція відображає потреби розвитку капіталізму, оскільки вона розширює й поглиблює розвиток його основ. Тому революція не може не відбивати інтересів буржуазії. Проте в ній також зацікавлені робітники, селяни й інтелігенція, оскільки революція спрямована на ліквідацію залишків кріпосництва, скинення царату з його поліцейським режимом, розширення демократії тощо.

Революція 1905–1907 рр. мала свої особливості, тобто відмінності від попередніх революцій в інших країнах. По-перше, це була перша революція ХХ ст., коли протиріччя капіталізму досягли апогею, і Російська імперія стала вузлом цих протиріч. По-друге, хоча революція була буржуазною за характером, буржуазія імперії не могла в ній відігравати вирішальної ролі, як це було у країнах Європи раніше, оскільки була недостатньо організованою і занадто прив'язаною до царизму. По-третє, у цій революції існували не два політичних табори (революційний і контрреволюційний, урядовий, як у Європі), а три, крім вищевказаних, ще табір ліберально-буржуазний. Це ускладнювало політичну боротьбу.

Періодизація революції: 1) піднесення (січень — грудень 1905 р.); 2) спад (січень 1906 р. — червень 1907 р.).

Різною була й тактика партій у революції. Більшовики та есери виступали за збройне повстання як основний засіб вирішення завдань революції (есери, крім цього, також за терор). Меншовики, кадети, лідери українських національних партій — за парламентський шлях через вибори до Державної Думи. Чорносотенні партії були за беззаперечне збереження існуючого ладу, тобто проти будь-яких змін.

Головні події революції в Україні:

- січень-березень 1905 р. страйки робітників — 177 страйків, 170 тис. учасників;
- повстання на броненосці «Потьомкін» (14–25 червня 1905 р.);
- загальний політичний страйк (жовтень 1905 р. — 120 тис. учасників);
- створення профспілок (3 листопада 1905 р.; у 1907 р. — 280 організацій);
- селянські виступи (за 1905 р. — 4 тис. у 7 тис. сіл);

- повстання матросів флотської дивізії у Севастополі (крейсер «Очаків» та ін., на чолі з лейтенантом Шмідтом — листопад 1905 р.);
- повстання саперів у Києві на чолі з поручиком Б. Жаданівським — листопад 1905 р.;
- грудневе збройне повстання 1905 р. (у Донбасі).

У ході революції виникли нові опозиційні урядовим органам влади — Ради робітничих депутатів. В Україні вони діяли в Катеринославі, Києві, Одесі, Миколаєві та інших містах.

Зростання громадської активності й організованості привело до створення профспілок. Однією з перших виникла профспілка залізничників Південно-Західної залізниці. Наприкінці 1905 р. в Україні нараховувалось близько 80 професійних об'єднань.

У ці роки значно посилювався національний рух. Громадськість України виступала за рівноправність усіх народів, проти великодержавної, шовіністичної політики царизму, за право вільно користуватися рідною мовою. У цей час більшого поширення набуває українська преса. У 1905–1907 рр. виходило вже 24 україномовних газет і журналів.

Поряд з політичними партіями в цей час виникають і культурно-освітні організації — «Прогресисти», які керувались демократичними і ліберальними діячами української інтелігенції (М. Коцюбинський, Б. Грінченко, П. Мирний, Л. Українка). Вони засновували бібліотеки і читальні, організовували літературні і музичні вечори, лекції, спектаклі, створювали школи з викладанням українською мовою. В Одеському університеті починається викладання історії України, а в Харківському — історії літератури українською мовою.

Українське питання обговорювалося і в Державних думах. Вибори у I Думу відбулися весною 1906 р. Від України було обрано 102 депутати, найбільше було кадетів — 36 чол. У Думі сформувався «Українська думська громада», яка об'єднувала 45 депутатів. Основною її вимогою було надання автономії Україні. Вибори до II Думи відбулися в січні 1907 р. Знову від України обрали 102 депутати, і знову була створена «Українська думська громада». II Дума виявилася ще лівішою, ніж I Дума. «Думська громада» дещо розширила свої вимоги, пропонуючи запровадити українську мову в систему освіти і державного управління. Для цього вони вважали за необхідне утворити кафедри української мови та історії в університетах, ввести українську мову в учительських семінаріях. Діяльності «Думської громади» активно допомагав видатний український історик М. Грушевський, який спеціально для цього переїхав до Петербурга. За його участю почали видавати журнал «Украинский вестник», а потім газети «Рідна справа» («Вісті з Думи»), де друкувались виступи депутатів, статті на актуальні політичні теми. Склад «Думської громади» був дуже строкатим, неоднорідним, і, крім того, в умовах спаду революції і посилення реакції майже неможливо було досягти якихось демократичних зрушень.

§ 12. Земельна реформа П. Столипіна

Після поразки революції в країні настав період політичної реакції, яка, за ім'ям голови царського уряду, отримала назву столипінської. II Дума була розпущена, вводився в дію новий виборчий закон, згідно з яким 80% населення позбавлялося виборчих прав. В основному це стосувалося робітників, селян, неросійських народів. III Дума була реакційною, більшість у ній мали чорносотенці й октябристи, що давало можливість царю успішно нею керувати. Від України обрали 111 депутатів, з них 64 поміщики. За партійною приналежністю більшість з них належала правим та російським націоналістам (55). Національно-демократичні партії України не змогли ввести своїх представників до III Думи.

Значно посилювалися репресії: у більшості губерній України діяв воєнний стан, лютували каральні загони. У 1909 р. у тюрмах країни перебувало 170 тис. революціонерів. Фактично розгромлені були профспілки та інші громадські організації. Якщо у 1905 р. нараховувалось 245 тис. членів профспілок, то у 1909 р. залишилось лише 13 тис.

Прагнучи не допустити нової революції і зміцнити свою соціальну опору, царський уряд на чолі з П. А. Столипіним вирішив здійснити реформи, які стосувались перш за все аграрного сектора.

Основні заходи аграрної реформи:

- дозвіл виходу з общини і закріплення землі у приватну власність, тобто розмивання общинного землеволодіння;
- створення хуторського та відрубного господарства;
- надання кредитної допомоги селянам через селянський поземельний банк;
- проведення переселення селян з європейської частини держави, де землі не вистачало, до Сибіру, на Далекий Схід, у Середню Азію.

Тим самим Столипін хотів убити двох зайців: дати селянам землю, вивезти їх з перенаселених районів, позбавившись незадоволених мало- і безземеллям. Планувалось, що реформа сприятиме зміцненню держави взагалі, оскільки, крім аграрних перетворень, вона передбачала реорганізацію місцевого самоврядування, судових установ, страхування робітників, запровадження загальної початкової освіти.

Столипін прагнув еволюційним шляхом досягти соціально-економічного прогресу при збереженні царської монархії, влади і привілеїв багатих верств населення (у першу чергу поміщиків та буржуазії), а також заможного селянства.

В Україні з 1906 по 1915 рр. з общини вийшли 468 тис. дворів, або 30,2 % від загальної чисельності общинних земель. Ті селяни, які виходили з общини, мали право отримати землю у відруб, тобто в одному місці, «кусом». Якщо вони переносили туди будинок і господарські будівлі, то це називалося хутором. До початку 1916 р. в Україні утворилося 440 тис. хуторських і відрубних господарств (13 % загальної кількості). Для допомоги селянам у створенні хуторського господарства запровадили Селянський поземельний банк. Цей банк купував у поміщиків землі, а потім за вищими цінами продавав їх окремими ділянками селянам. Селяни України протягом 1906–1910 рр. купили в банку 480 тис. десятин землі, з них хуторські та відрубні господарства 82,6 %. Банк підняв ціну землі з 105 крб. за десятину в 1907 р. до 136 крб. у 1914 р. Діяльність банку сприяла зміцненню заможних селянських господарств. Якщо селяни не могли виплатити щорічні внески і проценти, то земля поверталася назад до банку. Протягом 1906–1917 рр. селяни викупили в основному в поміщиків більше 7 млн га землі. Унаслідок цього в них опинилося 65 % усієї землі і на одне господарство вже припадало 8,6 га.

На селі організовувалися прокатні технічні станції, сільськогосподарські читання з метою поліпшення агрокультури. Для малоземельних селян створювалися товариства з оренди землі та колективного ведення рільництва.

Певні результати дала політика переселення. Найбільшу кількість переселенців дала Україна. Це було пов'язано з тим, що саме тут конче не вистачало землі, відчувалося сильне аграрне перенаселення. До Сибіру з України переїхало близько 1 млн селян. Та невдовзі 17 % з них повернулися назад, ще незадоволенішими і збіднілішими, оскільки в Україні в них землі не було, й у Сибіру вони їй не змогли отримати з різних причин. Це спричинило загострення соціальних відносин в українському селі. Таким чином, реформа сприяла подальшій соціальній диференціації на селі.

Ця диференціація призвела до того, що в бідняків земельні наділи зменшувались, а у заможних — збільшувались. Концентрація наділів давала можливість ширше застосовувати машини,

добрива, агрокультуру. Розширилися посівні площі. Середньорічний валовий збір зернових збільшився з 775 млн пудів у 1900–1902 рр. до 1070 млн у 1910–1913 рр.

Столипінська аграрна реформа після скасування кріпосного права у 1861 р. була наступним великим кроком на шляху еволюційного розвитку Російської імперії, поступового перетворення її з феодальної в буржуазну монархію. Вона прискорила розвиток капіталістичних, ринкових відносин, соціальну диференціацію на селі, покращила стан сільського господарства, але не вирішила аграрного питання в цілому. Тому участь селянства в новій революції з усіма її наслідками стала неминучою.

Напередодні війни царизм значно посилив національний гніт: закривались українські школи, «Просвіти», журнали, конфісковувались твори українських письменників, у тому числі і Т. Г. Шевченка. Українці, як і всі інші неросійські народи, оголошувались «іногородцями». Їм заборонялося співати рідних пісень не тільки на концертах, а й на вулицях міст і сіл, читати вірші національних поетів. Таким чином, національне питання напередодні війни значно загострилось. Національне питання — це питання про ліквідацію усіякого національного гноблення, про досягнення рівноправності національностей, вільного самовизначення і розвитку великих і малих народів. Причинами загострення були політична реакція в країні, прагнення царизму придушити будь-який визвольний рух, у тому числі й національний; розгул шовінізму у зв'язку з підготовкою до війни і відповідна реакція на це з боку національно-демократичних сил; зв'язок національного питання з аграрним, адже більшість населення національних регіонів були селяни, для яких ці два питання перепліталися; правова та теоретична невідпрацьованість національного питання.

У цей період різними політичними силами (крім царизму, який виступав за статус-кво) пропонувались різні шляхи вирішення національного питання в Україні. «Товариство українських поступовців» (ТУП), створене у 1908 р., виступало за ідею національної автономії України в межах майбутньої конституційної Росії. Російські ліберали (кадети, трудовики) погоджувались на дозвіл запровадження української мови в початкових школах у місцевостях з переважаючим українським населенням. Чорносотенці з України (Д. Піхно, В. Савенко) категорично виступали проти будь-яких поступок українцям, заявляючи, що українство «загрожує смертельною небезпекою великій російській державі».

Незважаючи на гніт й утиски царату, українська культура продовжувала розвиватися й досягла певних успіхів. У 1914 р. в Україні діяло 26 тис. загальноосвітніх шкіл з 2,6 млн учнів, а у 27 вузах училося 35,2 тис. студентів.

§ 13. Західноукраїнські землі в 1900–1914 рр.

На початку ХХ ст. всі західноукраїнські землі продовжували перебувати у складі Австро-Угорської імперії. Тут мешкало понад 4,6 млн українців. Східна Галичина, де проживало українське населення в адміністративному відношенні була об'єднана із Західною (польською) Галичиною в Королівство Галиції і Лодомерії. Увесь цей край поділявся на 50 повітів. Окремою адміністративною територією була Буковина, до якої входило 10 повітів. Закарпатські землі склалися з 4 українських комітетів.

Економіка на цих землях розвивалася уповільненими темпами, мала колоніальний характер, що виявлялося в її структурі та динаміці. Одним із найрельєфніших проявів цього процесу був вивіз сировини із західноукраїнських земель до метрополії на переробку. Сировина становила понад 90% всього експорту із західноукраїнських земель в інші країни. Природні багатства краю експлуатувалися нерационально, по-хижацьки. На зламі ХІХ–ХХ ст. щорічні вирубки лісу

в Карпатах перевищили 6 млн м³, що призвело до різкого скорочення площі лісів і порушення екологічної рівноваги.

Переважає більшість західноукраїнських підприємств була дрібною і маломеханізованою. У 1902 р. 94 % промислових підприємств Галичини налічували до 5 робітників, тут діяло лише 5,5 % парових двигунів, що функціонували в імперії.

Про колоніальний характер Галичини свідчить її галузева структура, яка характеризувалася перевагою харчових підприємств (34,3 %), лісозаготівлі та обробки лісу (20 %). Підприємства машинобудування, ремонту, металообробки складала лише 10 %.

З традиційних галузей успішно розвивався видобуток солі. У 1906 р. на частку Галичини припадало 64 % вартості загальнодержавного виробництва солі.

Проте західноукраїнські землі не обійшли й нові тенденції розвитку. Як і у світовій економіці в цілому, тут з'являються монополії, здебільшого іноземні. У 1912 р. в Галичині діяло 30 монополістичних об'єднань, сумарний акціонерний капітал яких досягав 115 млн крон. Англо-австро-німецький концерн контролював 75 % видобутку та переробки нафти в Галичині, у Закарпатті австрійському капіталові належало 45 % акцій великих угорських банків. Західноукраїнський регіон перетворився на ринок збуту товарів, вироблених розвинутішими промисловими державами, потреби краю задовольнялися переважно імпортними фабричними промисловими товарами.

Західноукраїнські землі залишалися відсталими аграрними провінціями Австро-Угорщини. У сільському господарстві було зайнято близько 90 % населення. Зберігалось велике поміщицьке та церковне землеволодіння. Поміщикам належало понад 40 % усіх земель. Серед поміщиків переважали іноземці: поляки у Галичині, румуни — у Буковині, угорці — у Закарпатті. У Закарпатті, наприклад, граф Шенборн мав більше 100 тис. га, тобто близько 20 % усієї території. Основна маса селян страждала від малоземелля. У Галичині 53,3 % селянських господарств були безкінні, 43 % мали до 2 га на двір. Заможних селян було 5 %, але вони володіли землею, яка за кількістю перевищувала удвічі ту, яка належала 600000 бідняцьких господарств. 614 тис. селянських господарств не забезпечували прожитку своїм власникам. Такі незаможні селяни орендували землю в інших селян чи поміщиків, ішли працювати на заводи, ходили на заробітки до Бессарабії, Південної України.

На селі збереглися напівкріпосницькі порядки. На Поділлі селяни навіть за гриби, зібрані у лісі, відпрацьовували поміщику два дні, стільки ж за кожен сніп скошеної трави.

Становище українського селянства погіршувалося зловживаннями влади, соціальною дискримінацією. Чиновники завищували якість селянської землі, що призводило до того, що селяни в Галичині платили втричі більше поземельних податків, ніж поміщики. Прямі податки селяни сплачували за землю, хату, худобу, за проїзд через мости. Постійно зростали непрямі податки (на нафту, цукор, тютюн, пиво). Становище українських селян в Галичині погіршувалося ще й тому, що поміщиками переважно були поляки, які обіймали майже всі адміністративні посади, у тому числі контролювали й суд. Уся адміністративна влада в Галичині, як і в Буковині, належала намісникам. Роль органів місцевого самоврядування виконували Галицький і Буковинський сейми. Виконавчим органом Галицького сейму був крайовий комітет, до якого входили маршалок (голова сейму) і 6 членів, яких обирав сейм з числа його депутатів терміном на 6 років.

На початку ХХ ст. в Західній Україні розгорнулася боротьба за реформу виборчої системи, що була складовою частиною національно-визвольного руху. У результаті досить гострої боротьби (наприклад, лише в січні 1906 р. в Галичині відбулося близько 300 мітингів і зборів, у яких узяли участь майже 500 тис. осіб). Імператор Австро-Угорщини видав указ про запровадження нового виборчого закону. Однак суттєвих змін це не принесло, оскільки, як і раніше, закон забезпечував переваги для австро-угорської і польської буржуазії. Зберігалась недемократична система куріальних виборів до місцевих органів влади. Лише в 1914 р. сейм ухвалив новий виборчий закон,

згідно з яким українським партіям надавалося 27,2% місць, українцям дозволялося обіймати посади службовців урядових установ у повітах Галичини і Буковини. Проте система виборів до місцевих органів влади так і не була змінена, й українці знаходилися в нерівних умовах з іншими національними групами.

На початку ХХ ст. у Галичині визначилися три напрямки політичної думки:

- 1) москвофільський, який поволі спадав;
- 2) австрійський ультралоялізм, тобто орієнтація на Австро-Угорщину і вірність династії Габсбургів;
- 3) самостійницький, державницький, за створення Української незалежної держави.

Значну роль у суспільно-політичному житті Галичини в той час починає відігравати митрополит Галицький (греко-католицька церква) Андрей граф Шептицький (1900–1944).

Складовою частиною національно-визвольного руху українців на західноукраїнських землях була боротьба за національну освіту, зокрема за український університет. Ця боротьба відбувалася в умовах жорстокого протистояння з польськими шовіністами, яке доходило до збройних сутичок. У 1902 р. була заснована організація «Січ», що ставила своїм завданням фізичне виховання української молоді. Ще раніше (1894 р.) в Східній Галичині існували аналогічні товариства під назвою «Соколи».

Більшість української громадськості в Галичині в цей час займала проавстрійську — антиросійську позицію. Це пояснюється тим, що політика Російського уряду була активно ворожою українцям, як у самій Росії, так і за її межами.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДО ЧАСТИНИ II

Завдання 1–25 мають по 4 варіанти відповідей. У кожному завданні — лише одна правильна відповідь. Оберіть її та позначте відповідною літерою у клітинці.

1. Коли почалася Національно-визвольна війна українського народу проти Речі Посполитої середини XVII ст.?
А) 1625 р.;
Б) 1638 р.;
В) 1646 р.;
Г) 1648 р.
2. Хто очолив Національно-визвольну війну українського народу проти Речі Посполитої середини XVII ст.?
А) П. Конашевич-Сагайдачний;
Б) М. Дорошенко;
В) Б.Хмельницький;
Г) І. Сірко.
3. На які адміністративні одиниці поділялася територія України у період Національно-визвольної війни українського народу проти Речі Посполитої середини XVII ст.?
А) райони;
Б) області;
В) губернії;
Г) полки.
4. Які землі (воєводства) не увійшли за Зборівською угодою до складу Гетьманщини?
А) Волинь;
Б) Київщина;
В) Чернігівщина;
Г) Брацлавщина.
5. Коли відбулася Переяславська Рада?
А) 1 жовтня 1653 р.;
Б) 31 грудня 1653 р.;
В) 8 січня 1654 р.;
Г) 28 січня 1654 р.
6. Хто став союзником України згідно з рішенням Переяславської Ради 1654 р.?
А) Польща;
Б) Туреччина;
В) Кримське ханство;
Г) Московське царство.
7. Які з цих козацьких полків відмовилися від присяги московському цареві після Переяславської Ради у 1654 р.?
А) Чигиринський та Київський;
Б) Уманський та Брацлавський;
В) Вінницький та Харківський;
Г) Сумський та Чернігівський.

8. Хто був найвидатнішим кошовим отаманом Запорозької Січі у XVII ст.?
А) І. Сірко;
Б) Д. Многогрішний;
В) І. Брюховецький;
Г) М. Дорошенко.
9. Хто з цих гетьманів України здобув перемогу над московським військом під Конотопом?
А) Б. Хмельницький;
Б) Ю. Хмельницький;
В) І. Виговський;
Г) П. Дорошенко.
10. Хто з цих гетьманів керував Україною під час Північної війни?
А) І. Самойлович;
Б) І. Мазепа;
В) Д. Апостол;
Г) К. Розумовський.
11. Де сталася вирішальна битва Північної війни в Україні?
А) під Києвом;
Б) Черніговом;
В) Львовом;
Г) Полтавою.
12. Хто переміг у Полтавській битві 27 червня 1709 р.?
А) Польща;
Б) Туреччина;
В) Кримське ханство;
Г) Московське царство.
13. Коли відбулася Коліївщина?
А) 1709 р.;
Б) 1750 р.;
В) 1768 р.;
Г) 1775 р.
14. Коли було ліквідовано автономію України у складі Росії (Гетьманщину)?
А) 1725 р.;
Б) 1740 р.;
В) 1750 р.;
Г) 1764 р.
15. Коли було ліквідовано Запорозьку Січ?
А) 1725 р.;
Б) 1740 р.;
В) 1750 р.;
Г) 1775 р.

16. Хто такі «декабристи»?
А) течія в літературі;
Б) таємна політична організація;
В) цукрова компанія;
Г) прихильники зимової рибалки.
17. Яка з цих галузей економіки України була найрозвиненішою в першій половині XIX ст.?
А) цукрова;
Б) металургійна;
В) хлібопекарська;
Г) машинобудівна.
18. Як називався перший етап українського національного відродження кінця XVIII — початку ХХ ст.?
А) збирання спадщини;
Б) економічний;
В) підготовчий;
Г) початковий.
19. У якому регіоні України у XIX ст. почало розвиватися вугледобування?
А) Крим;
Б) Харківщина;
В) Київщина;
Г) Донбас.
20. Хто був автором гасла «Україна для українців»?
А) В. Винниченко;
Б) М. Грушевський;
В) М. Міхновський;
Г) С. Петлюра.
21. Хто такі «гайдамаки»?
А) кіннота у козаків;
Б) артилерія у козаків;
В) розвідка у козаків;
Г) повстанці.
22. Як називався альманах, що видався «Руською трійцею» у 1836 р.?
А) «Карпатська рапсодія»;
Б) «Україна уярмлена»;
В) «Русалка Дністровая»;
Г) «Маніфест Галичан».
23. Що таке «громади»?
А) суспільно-політичні організації демократичної інтелігенції;
Б) органи самоуправління у містах;
В) військовий підрозділ у козаків;
Г) політична партія.

24. Коли була заснована перша легальна українська політична партія (РУРП)?

- А) 1890 р.;
 Б) 1895 р.;
 В) 1896 р.;
 Г) 1900 р.

25. Як називалася українська фракція у першій і другій Державних думах Росії?

- А) «Фракція українців»;
 Б) «Українська думська громада»;
 В) «Українські думці»;
 Г) «Малоросійська спілка».

У завданнях 26–30 до кожного з 4 завдань, позначених буквами, оберіть правильний, на вашу думку, варіант відповіді, позначений цифрою. Запишіть у таблицю цифри обраних відповідей.

26. Установіть відповідність між назвами організацій і прізвищами їх учасників.

А) Південне товариство	1) Костомаров
Б) Малоросійське товариство	2) Пестель
В) Товариство об'єднаних слов'ян	3) Люблінський
Г) Кирило-Мефодіївське товариство	4) Лукашевич

А	
Б	
В	
Г	

27. Установіть відповідність між назвами організацій і прізвищами їх учасників.

А) П. Калнишевський	1) Розгром Московського війська під Конотопом
Б) І. Мазепа	2) Лист запорозьких козаків турецькому султану
В) І. Сірко	3) Полтавська битва
Г) І. Виговський	4) Ліквідація Запорозької Січі

А	
Б	
В	
Г	

28. Установіть відповідність між назвами організацій і прізвищами їх учасників.

А) П. Куліш	1) Коліївщина
Б) Г. Яхимович	2) «Малоросійське товариство»
В) В. Лукашевич	3) Кирило-Мефодіївське братство
Г) М. Залізняк	4) «Головна руська рада»

А	
Б	
В	
Г	

29. Установіть відповідність між назвами прізвищами і подіями.

А) Д. Многогрішний	1) «Московські статті 1665 р.»
Б) П. Дорошенко	2) Глухівські статті 1669 р.
В) І. Брюховецький	3) Розгром польської армії під Бучачем
Г) К. Розумовський	4) Судова реформа 1760 р. у Гетьманщині

А	
Б	
В	
Г	

30. Установіть відповідність між назвами творів та прізвищами їх авторів.

А) І. Котляревський	1) «Кобзар»
Б) Т. Шевченко	2) «Захар Беркут»
В) І. Франко	3) «Енеїда»
Г) Л. Українка	4) «Лісова пісня»

А	
Б	
В	
Г	

4. Стисло напишіть про долю останнього кошового отамана Запорозької Січі.

Відповідь: _____

5. Якою була доля запорозьких козаків після зруйнування Січі?

Відповідь: _____

Частина III

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

3.1. Україна в роки Першої світової війни та Української національно-демократичної революції

§ 1. Україна в Першій світовій війні

Улітку 1914 р. почалася Перша світова війна. Вона стала світовою тому, що в ній брали участь 34 країни фактично з усіх частин світу з населенням 1 млрд (67 % населення земної кулі).

Війну вели два угруповання держав: *Антанта* (Великобританія, Франція, Росія) і *Четверний союз держав* (Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина, Болгарія).

Українські землі посідала важливе місце у планах країн, що воювали. Австро-Угорщина претендувала на розширення своїх володінь на Західній Україні (Волинь, Поділля), Німеччина — на інші українські землі. Росія хотіла захопити Галичину. Взагалі саме Галичина стала ареною найжорстокіших і найкровопролитніших битв на Східному фронті.

Трагедія українців полягала в тому, що вони, не маючи власної держави, яка б захищала їх національні інтереси, змушені були воювати за інтереси чужих імперій та ще й убивати один одного. У російській армії налічувалося 3,5 млн українських солдатів, 250 тис. служили в австрійському війську.

Усі політичні партії Росії підтримували війну, виходячи з шовіністичних позицій. Більшість із них пояснювала це необхідністю «оборони вітчизни». Винятком були більшовики, які засуджували цю війну, але виступали за поразку свого уряду (щоб підірвати царизм) і перетворення імперіалістичної війни на громадянську, тобто війну між окремими соціальними групами країни. У Східній Україні лише деякі українські соціал-демократичні організації, зокрема Катеринославська, за участю В. К. Винниченка в 1915 р. почали випускати відозви з гаслами: «Геть війну! Хай живе автономія України!» та вели антивоєнну пропаганду серед робітників.

Більшість громадськості Західної України підтримала у війні уряд Австро-Угорщини, вважаючи царську Росію найзапеклішим ворогом українців. У серпні 1914 р. у Львові була створена Головна Українська Рада, яка об'єднувала прибічників цих настроїв, представників усіх українських партій. Пізніше у Відні був організований «Союз визволення України» (СВУ), який мав за мету створити самостійну конституційну монархічну державу.

У серпні 1914 р. російські війська захопили Східну Галичину і Буковину, де було створено генерал-губернаторство на чолі з чорносотенцем графом Г. Бобринським. Відповідно до його розпорядження закривались українські школи, книгарні, громадські організації, проводилась примусова русифікація, масова депортація. У свою чергу, контро-угорський уряд звинуватив у своїх невдачах українців і почав проти них кампанію терору і репресій. Таким чином, українці переслідувались як російським, так і контро-угорським урядами.

Безпосередньо в Україні бойові дії вів Південно-Західний фронт, довжиною 450 км (командуючий спочатку генерал Н. І. Іванов, а з березня 1916 р. — генерал О. О. Брусилов). З кінця 1914 р. по квітень 1915 р. на фронті йшла в основному позиційна війна, але потім у результаті сильного удару німецької армії російські війська зазнали поразки і почали відступати. Був залишений Львів, під німецько-австрійську окупацію потрапили Східна Галичина, Північна Буковина, значна частина Волині.

У травні 1916 р. російські війська почали контрнаступ («брусиловський прорив»). Фронт австрійських військ було прорвано, вони втратили вбитими і полоненими понад 500 тис. осіб. Російська армія знову зайняла Буковину і Південну Галичину. У кінці 1916 р. знову почалася позиційна війна.

У ході війни з добровольців Галичини було сформовано 2-тисячний легіон Українських січових стрільців, а на його основі регулярний полк, який став частиною контро-угорської армії. Він брав участь у боях проти російських військ на різних ділянках фронту в Карпатах і Закарпатті. Січові стрільці відіграли потім важливу роль у наступних подіях в Україні.

Війна негативно вплинула на соціально-економічне становище України. На розвиток промисловості руйнівний вплив справила мобілізація в армію 4 млн осіб. З сіл України до армії мобілізували половину працездатних чоловіків. Більш-менш розвивалися лише мілітарні галузі промисловості, інші змушені були, як правило, скорочувати виробництво.

Значно погіршився стан сільського господарства. На воєнні потреби було забрано багато коней, що утруднювало виконання сільськогосподарських робіт. Скоротилися посівні площі, знизилася врожайність, збір зернових зменшувався на 200 млн пудів щорічно. Серед селян збільшилася кількість безпосівних (16% усіх господарств) і безкінних (35%). Знецінилися гроші, зростала інфляція. У 1916 р. ціни на основні предмети споживання зросли у 4–6 разів. Робочий день збільшувався, але реальна зарплата через різке підвищення цін зменшувалася. Усе це призвело до наростання страйкової боротьби. З 1914 по березень 1917 р. в Україні відбулося близько 380 страйків, у яких брали участь близько 300 тис. робітників. Посилювався й селянський рух. Селяни виявляли непокору діям місцевої влади, захоплювали поміщицькі володіння, вступали в сутички з поліцією. За роки війни (1914–1917) в Україні відбулося близько 170 селянських виступів. У результаті боїв були знищені сотні населених пунктів, 650 шкіл, більше 500 тис. житлових та господарських будинків.

Таким чином, у роки війни криза охопила всі сфери життєдіяльності країни: політичну, соціальну, економічну.

§ 2. Утворення і діяльність Української Центральної Ради

У кінці лютого 1917 р. в Петрограді в результаті збройного повстання робітників і солдатів царизм було повалено. Проте боротьба за владу не закінчилася. Паралельно існували дві політичні структури, які представляли інтереси різних соціальних верств: Тимчасовий уряд, сформований в основному з ліберально-буржуазних депутатів IV Державної думи, і Рада робітничих і солдатських депутатів.

В Україні ситуація виявилася ще складнішою. Поряд з органами Тимчасового уряду та робітничими і солдатськими Радами (лише у березні 1917 р. їх було вже понад 170) виник ще один орган, який згуртував українські національно-демократичні сили, — Центральна Рада. Це громадське об'єднання спочатку було створене 7 березня 1917 р. у Києві з ініціативи ряду політичних, громадських, наукових організацій. Головою Ради обрали визначного історика і громадського діяча

М. С. Грушевського. Серед партій провідну роль у Центральній Раді відігравали Українська партія соціалістів-федералістів (УПСФ), Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП) і Українська партія есерів (УПСР). У більшості Рад робітничих і солдатських депутатів переважали меншовики та есери.

Періодизація діяльності Центральної Ради:

1. Становлення УЦР, формування її складу, боротьба за демократизацію й українізацію, співробітництво з Тимчасовим урядом, кристалізація ідеї автономії України в складі Росії (березень — початок червня 1917 р.).

2. Поглиблення процесу державного будівництва в Україні на засадах автономно-федеративного принципу, легітимізація автономії в умовах досягнення тимчасового компромісу з Тимчасовим урядом (кінець червня — початок жовтня 1917 р.).

3. Боротьба за владу з центральним більшовицьким урядом (жовтень 1917 р. — січень 1918 р.).

4. Існування формально самостійної Української Народної Республіки під протекторатом Німеччини й Австро-Угорщини (березень — 28 квітня 1918 р.).

19 березня 1917 р. у Києві пройшла грандіозна демонстрація (більше 100 тис. учасників), у ході якої висувалися вимоги надати Україні автономію. 7–8 квітня 1917 р. в Києві відбувся Український національний конгрес, у роботі якого брали участь делегати від губерній України, українських громадських організацій Петрограда, Москви, Криму, Кубані, Холмщини. У цей час Центральна Рада складалася з 822 місць, близько чверті з них належало російським, єврейським, польським та іншим неукраїнським партіям. На конгресі відбулося конституціювання Центральної Ради, вона стала представницьким органом українського народу. Це був перший крок відродження нації на шляху державності. Керівництво ЦР почало роботу по створенню підлеглих їй місцевих органів влади — українських рад (губернських, міських, повітових). Таким чином, в Україні створився трикутник політичних сил. Важливим рішенням конгресу була пропозиція, щоб кордони між автономними республіками в Новій Росії визначалися на основі етнографічного принципу.

Центральна Рада висувала вимоги автономії України, підтримувала заходи щодо створення української преси, упровадження української мови в школах, скасування будь-яких обмежень щодо розвитку української культури і громадсько-політичного життя. Загальнодемократичні вимоги і лінія Центральної Ради дістали підтримку з боку скликаних у Києві в травні 1917 р. всеукраїнських з'їздів: військового, селянського, робітничого.

10 червня 1917 р. Центральна Рада видала свій I Універсал, тобто державний документ у формі звернення до населення. У ньому проголошувалась автономія України і підкреслювалось, що Україна не відділяється від Росії. Порядок і лад в Україні повинні були дати «вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням Всенародні українські збори (сейм)». Це був перший крок до здійснення національно-територіальної автономії України.

В Універсали підкреслювалося, що склад Центральної Ради буде поповнено представниками інших народів, які живуть в Україні, і це дасть змогу їй стати єдиним найвищим органом революційної демократії краю. Комплектування окремих військових частин лише українцями здійснюватиметься під контролем військового міністра і Генерального штабу. Проблему земельної реформи теж повинні були вирішити Установчі збори.

3 липня 1917 р. Центральна Рада видала II Універсал, де проголошувалося, що вона не згодна з відокремленням України від Росії і відкладає вирішення питання про здійснення автономії України до Всеукраїнських установчих зборів.

II Універсал був певною поступкою російському Тимчасовому урядові, компромісом, деякою мірою кроком назад порівняно з I Універсалом. Це виявилось в тому, що не визначалася

територія, на яку поширювалася влада Центральної Ради, не уточнювалися повноваження Генерального секретаріату, особливо у відносинах з місцевими органами Тимчасового уряду. Проголошення самостійності України в тих умовах було нереальним.

Невдовзі Центральна Рада створила свій виконавчий орган — Генеральний секретаріат на чолі з відомим українським письменником В. К. Винниченком. До складу секретаріату входило 8 міністерств, якими керували переважно представники соціал-демократичної партії. Дії Центральної Ради викликали невдоволення з боку Тимчасового уряду і лише черговий провал нового наступу російських військ у Галичині змусив його піти на переговори з ЦР. У переговорах узяли участь О. Керенський, І. Церетелі від Тимчасового уряду, М. Грушевський і В. Винниченко від Центральної Ради. Тимчасовий уряд змушений був визнати Генеральний секретаріат своїм крайовим органом управління п'яти (з дев'яти) українських губерній (Київської, Полтавської, Подільської, Волинської та Чернігівської). Це означало зростання авторитету і впливу та влади Центральної Ради.

Проте Центральна Рада позбавлялася законодавчих прав. Цей новий компроміс з російським урядом було зафіксовано у «Тимчасовій інструкції для Генерального секретаріату». З компетенції Секретаріату вилучалися військові, судові, продовольчі справи, а також пошта та телеграф.

Генеральний секретаріат був підзвітний Малій Раді (з 40 чоловік) — органу, який вирішував поточні і нагальні проблеми. Центральна Рада погоджувалася співробітничати з «неукраїнськими групами населення», якщо останні визнаватимуть її «вищим правомочним органом». Слід відзначити, що розходження Центральної Ради з Тимчасовим урядом торкалися лише національного питання і перспектив устрою України. Щодо питань державного ладу, економічної, земельної, соціальної, воєнної політики, то тут розходження були незначними або взагалі відсутніми.

У своїй діяльності Центральна Рада припустилася низки помилок. Вона фактично не займалася вирішенням соціально-економічних проблем (серед яких головною була земельна), а зосередила свою увагу лише на національних аспектах. До того ж діям Центральної Ради бракувало досвіду й у вирішенні суто практичних проблем, таких, як збереження правопорядку, забезпечення міст продуктами, організація роботи залізниць. Багато часу забирали дебати та ідейні конфлікти, особливо між соціал-демократами та соціалістами-революціонерами. Зв'язок з масами обмежувався виступами на мітингах у містах, вплив на село, де проживала більшість населення України, зменшувався. Суттєвою була помилка ЦР щодо військових формувань. Улітку 1917 р. близько 300 тис. українських солдатів стихійно реорганізувалися в українські формування, присягнувши на вірність Центральній Раді. Крім того, генерал Павло Скоропадський надав у розпорядження ЦР українізований корпус з 40 тис. бійців, дисциплінованіших і краще споряджених порівняно з дезорганізованими російськими військами. Але його пропозиція була відкинута, бо керівники ЦР вважали, що армія в постреволюційному демократичному суспільстві буде непотрібна і, крім того, не можна довіряти багатому землевласнику Скоропадському.

Утопічним було ставлення ЦР і до чиновників. Голова уряду Винниченко називав їх «найгіршими і найшкідливішими людьми», вважаючи, що вони є пережитком деспотичної держави. Але швидко стало зрозуміло, що без армії та чиновників обійтися неможливо.

Таким чином, УЦР в цей час займала автономістично-федералістичні позиції, намагалася сприяти національно-визвольному руху інших народів, не обмежуючись лише вирішенням власне українських питань.

§ 3. Політика Української Центральної Ради в умовах загострення конфлікту з більшовицькою Росією. Проголошення незалежності УНР

Політична та економічна кризи, які охопили всю країну, безсилля Тимчасового уряду дали змогу більшовикам здійснити революцію і захопити в кінці жовтня 1917 р. владу в Петрограді. II Всеросійський з'їзд Рад ухвалив рішення про перехід усієї влади до рук Рад, створив свій уряд — Раднарком на чолі з Леніним. З України в роботі з'їзду взяло участь 140 делегатів від 75 Рад, які голосували переважно за більшовицьку резолюцію.

Центральна Рада засудила збройне повстання в Петрограді і визнала неприпустимим перехід влади до Рад робітничих і солдатських депутатів. Таким чином, це означало, що ЦР пориває з робітничими Радами і вступає у конфронтацію з російським Раднаркомом. За таких умов більшовики Києва вирішили підняти збройне повстання. Три дні в Києві тривали запеклі бої. Повсталим (6 тис. чол.) протистояло понад 10 тис. добре озброєних офіцерів, юнкерів, козаків. Більшовикам удалося вибити ці війська з Києва, але влада все ж опинилася не в їх руках. Центральна Рада, опираючись на загони вірних їй частин «січових стрільців», «вільних козаків» захопила владу в Києві.

7 листопада 1917 р. Центральна Рада приймає свій III Універсал, де Україна проголошувалася народною республікою (УНР) у складі федерації рівних і вільних народів. В Універсалі декларувалася обіцянка вирішити земельне питання, ввести 8-годинний робочий день, установити державний контроль над виробництвом, урегулювати проблеми війни і миру. III Універсал проголосив ліквідацію приватної власності, націоналізацію поміщицького, монастирського, казенного та церковного майна. Але втілення цих гасел відкладалося до Установчих зборів. Проголошувались політичні свободи: слова, друку, віри, зібрань, спілок, страйків, а також недоторканність особи й помешкання. Скасовувалась смертна кара, оголошувалась амністія.

Під владу ЦР переходило ще 4 губернії України: Харківська, Катеринославська, Таврійська, Херсонська. Але фактично в Донбасі влада належала робітничим Радам. Історичне значення III Універсалу в тому, що була проголошена українська державність у формі УНР і накреслювались нагальні соціально-економічні заходи української влади на майбутнє. Проте ці заходи по-різному зустріли різні верстви населення. Залишення ідеї федеративного зв'язку з Росією, де влада переходила до більшовиків, було помилкою, відставанням від реалій історичного моменту.

Центральна Рада ігнорувала декрети і закони Раднаркому і звернулася до антибільшовицьких урядів, що виникли в ряді регіонів (Дон, Кубань, Крим) з пропозицією почати переговори про створення нового федеративного уряду Росії — на противагу Раднаркому.

На бік ЦР у листопаді 1917 р. перейшло близько 50 % кораблів Чорноморського флоту, які підняли жовто-блакитні прапори. Згодом було утворено Українське морське міністерство, прийнято «Тимчасовий закон про флот УНР». Але Центральна Рада знову припустилася помилки, оголосивши службу на флоті добровільною.

Боротьба за владу ще більше загострилася під час виборів до Всеросійських Установчих зборів. Українські партії отримали в Україні 70 % голосів, тоді як більшовики — лише 10 %. Серед окремих партій більшість одержали українські есери. Це було пов'язано з тим, що вони відображали думку українського села з приводу соціалізації землі за принципом не менше споживчої, але не більше трудової норми. Лідери УЦР, серед яких переважали політики-романтики, не бачили деструктивізму, який несла революція і радикальні партії. До середини грудня 1917 р. конфлікт між Раднаркомом і УЦР сприймався як сутичка неантагоністичних політичних сил у межах однієї держави. З розширенням масштабів протистояння воно все більше починає інтерпретуватися як боротьба радикальних і поміркованих соціалістів.

Восени 1917 р. Україна фактично стала незалежною, проте ні народ, ні українські соціалісти це не сприймали. До кінця грудня 1917 р. лідери УЦР не вважали Україну суб'єктом міжнародного права, і тільки 26 грудня був створений Генеральний секретаріат іноземних справ на чолі з А. Шульгіним. Центральна Рада закрила кордон з Радянською Росією, припинила вивіз хліба, не пропускала на Дон через територію України частини Червоної гвардії, направлені для придушення виступу отамана Каледіна. У грудні 1917 р. більшовицький уряд заборонив українізацію на фронтах і в тилкових гарнізонах.

Щоб зміцнити свої позиції, більшовики вирішили провести Всеукраїнський з'їзд Рад, на якому передбачалося проголошення Радянської влади. 3–4 грудня 1917 р. до Києва прибуло 124 делегати від 49 Рад (з 300). Центральна Рада перехитрила більшовиків, вживши не зовсім правомірних заходів. Вона направила на з'їзд 2000 своїх прибічників, які різко змінили співвідношення сил. Більшовики змушені були покинути з'їзд і переїхати до Харкова, де до них приєднались делегати III обласного з'їзду Рад Донецько-Криворізького басейну. Так відбулася організація I Всеукраїнського з'їзду Рад. У його роботі брали участь близько 200 делегатів від 82 Рад майже всіх губернських центрів і найбільших міст. Більшість мали більшовики.

Цей з'їзд проходив 11–12 грудня 1917 р. й проголосив Радянську владу на всій території України, висловився за федеративну форму зв'язків між Україною і Росією, обрав Центральний виконавчий комітет (41 член, з них 35 більшовиків, голова ЦВК — Ю. Медведєв). ЦВК доручалося негайно поширити на території України всі декрети і розпорядження Раднаркому про землю, робітничий контроль над виробництвом, демократизацію армії, оголосити недійсними всі розпорядження Центральної Ради, які вона «видавала і видасть». Таким чином, на Україну поширювалася дія основних законів Радянської Росії, а законодавство ЦР ігнорувалося.

17 грудня 1917 р. був створений радянський уряд України — Народний секретаріат у складі 12 колегіальних народних секретарів на чолі з М. Скрипником. Таким чином, в Україні стало два уряди, які знаходилися в антагонізмі один до одного. Радянський Раднарком підтримував Народний секретаріат. Ситуація в Україні в грудні 1917 р. вкрай загострилася. 26 листопада — 17 грудня 1917 р. курултай кримськотатарського народу спробував утворити кримськотатарську державу, але політична ситуація не сприяла цьому.

Ще 3 грудня 1917 р. Раднарком Росії проголосив «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради». У ньому визнавалася УНР і національні права українського народу. Сама ж Центральна Рада не визнавалася. Від неї ультимативно вимагалось пропустити радянські війська на Дон, припинити роззброєння радянських військ в Україні. У випадку не прийняття вимог Раднарком оголошував Центральну Раду «в стані відкритої війни проти Радянської влади». Це було втручання у внутрішні справи України, спроба поставити її в залежність від Раднаркому. Сама форма маніфесту (ультиматум) свідчила про бажання радянської влади в Росії загострити відносини з УЦР. 17 грудня ЦВК України опублікував маніфест про повалення УЦР. З Росії почали прибувати радянські війська, 25 грудня 1917 р. радянські війська почали наступ проти УНР.

11 січня 1918 р. Центральна Рада видала свій IV Універсал, де проголошувалася самостійність і незалежність України. Центральна Рада не йшла на відокремлення від Росії аж до початку громадянської війни, коли розрив з більшовиками став неминучим.

Уряду доручалося укласти мир з Четверним союзом; декларувалася передача землі без викупу всім селянам; ліси, води, надра мали перейти в підпорядкування уряду УНР; проголошувалося, що уряд бере під свій контроль найважливіші галузі торгівлі, банки, монополізує низку провідних галузей промисловості. IV Універсал став важливою віхою українського національно-визвольного руху, ознаменував відродження української національної держави.

В Універсалі зазначалося про мирні взаємовідносини УНР із сусідніми державами (Росією, Польщею, Австрією, Румунією, Туреччиною). Уряду доручалося завершити мирні переговори з Німеччиною та її союзниками та підписати з ними мир. Передбачалося демобілізувати армію і створити міліцію, навесні роздати землю селянам без викупу, узяти під суворий контроль банки, ввести монополію на виробництво і торгівлю залізом, тютюном. Генеральний секретаріат перейменували в Раду народних міністрів. Історичне значення IV Універсалу в тому, що Україна проголошувалася незалежною суверенною державою, а її керівники в цілому повинні відмовитися від автономістсько-федералістської позиції і перейти на самостійницькі у процесі українського державотворення, хоча залишали остаточне вирішення питання про федеративний зв'язок з республіками колишньої російської держави Українським установчим збором.

На початку 1918 р. УЦР перейшла від концепції українізації армії до формування армії за принципом добровільності — як народної міліції. До кінця березня 1917 р. у ній нараховувалося 15 тис. чол. Планувалося відкрити Академію національної армії, інструкторську школу для підготовки старшин, робилися спроби сформувати 8 територіальних армійських корпусів, відповідні технічні частини. Був реорганізований Генеральний штаб.

Був прийнятий закон про грошову систему, відповідно до якого українська гривня повинна була ділитися на 100 шагів; 2 гривні дорівнювали 1 рублю 1917 р.; 20-гривнева монета повинна була карбуватися із золота, а 1-гривнева — зі срібла; шаги — з нікелю.

4 січня 1918 р. Народний секретаріат УНР віддав наказ своїм військам розпочати похід на Київ. У поході брали участь не лише сформовані в Україні війська, а й надіслані Раднаркомом з Росії. Загибло близько 10 тис. чол. Голова Ради народних міністрів В. Винниченко пішов у відставку і новим прем'єром став В. Голубович. У самому Києві розпочалося повстання на заводі «Арсенал», придушене військами ЦР. Але все ж таки ЦР не змогла утримати Київ. Після цього туди вступили радянські війська, і під керівництвом лівого есера Муравйова були організовані масові репресії.

30 січня 1918 р. до Києва прибув Народний секретаріат і місто стало столицею радянської України. ЦР опинилася в Житомирі.

Зазнавши поразки в боротьбі з більшовиками, ЦР вирішила використати зовнішній фактор. Спочатку вона домагалася підтримки Антанти, особливо Франції, але не дочекавшись її, вступила в переговори з Четверним союзом. Це було зроблено ще й тому, щоб не дати більшовикам можливості представляти Україну.

9 лютого 1918 р. представники ЦР підписали у Брест-Литовську угоду з Четверним союзом. Її суть зводилась до того, що цей Союз визнавав незалежність України, засвідчував припинення стану війни, не передбачав анексії і контрибуцій, кордони між УНР і Австро-Угорщиною збігалися з довоєнними російськими, а в межах майбутньої Польщі їх мала визначити спеціальна комісія на підставі «етнографічних відносин і з урахуванням бажань населення». Передбачалося встановлення дипломатичних відносин, обмін військовополоненими. Було встановлено курс української валюти по відношенню до німецької марки (1000 марок = 462 золоті карбованці УНР). Крім того, було підписано таємний договір між Австро-Угорщиною і УНР, який передбачав поділ Галичини на польську й українську та об'єднання Східної Галичини з Буковиною в один суцільний коронний край. УЦР обіцяла підтримку в постачанні центральних держав хлібом і сировиною. У квітні 1918 р. УЦР підписала договір про поставки центральним країнам 60 млн пудів хліба, 400 млн штук яєць, 2,75 млн пудів м'яса, 3 млн пудів цукру тощо.

Німці з австрійцями розділили Україну на сфери впливу і ввели на її територію 450-тисячну армію. Більшовики змушені були відступити, Україна опинилася під німецько-австрійською окупацією. Центральна Рада повернулася до Києва 9 березня 1918 р.

Центральна Рада провела календарну реформу: день 16 лютого 1918 р. було оголошено 1 березня. Тризуб, державний знак Володимира Великого, було визнано державним гербом України, жовто-блакитне полотнище — прапором держави. Схвалено адміністративний поділ України на 32 землі. Було прийнято рішення про вивчення всіма службовцями української мови в тримісячний термін, ліквідації всіх написів та оголошень російською мовою. Законом заборонялося застосування найманої правці на селі, приватної власності на землю, що викликало незадоволення заможних селян. Таку ж реакцію в заможних верств викликало рішення ЦР про реквізицію будинків та товарів у буржуазії.

29 квітня 1918 р. Центральна Рада ухвалила Конституцію України, що називалася «Статут про державний устрій, права і вільності УНР». Вона складалася з 8 розділів і 85 статей. Україна проголошувалась суверенною, самостійною, незалежною державою. Передбачався розподіл влад. Верховним органом влади мали бути Всенародні збори, які формують органи виконавчої та судової влади. Вища виконавча влада належить Раді народних міністрів, а вищим судовим органом є Генеральний суд УНР; місцеве самоврядування представлене виборними Радами й управами громад, волостей і земель. Одне з центральних місць посідали права людини і свобода слова, друку, совісті, рівність усіх громадян незалежно від походження, віри, національності, майнового стану. УНР повинна була стати парламентською республікою, але обрала першого президента України — М. С. Грушевського.

§ 4. Українська держава за часів гетьмана Скоропадського

Незважаючи на те що Центральній Раді вдалося знову повернутися до влади, вона не мала підтримки серед широких верств населення з різних причин:

- великих промисловців та землевласників, а також кайзера Німеччини відлякували соціалістична орієнтація і соціалістичний склад ЦР (націоналізація землі, 8-годинний робочий день);
- зрусифіковану частину населення не влаштовував національний характер влади;
- національно-демократичні кола і пробільшовицькі елементи (тут їх позиції співпадали) — підтримка ЦР німецької окупації і пограбування України;
- значна частина населення була незадоволена тим, що ЦР не могла «навести порядок»;
- німецька окупаційна влада була незадоволена політикою «прихованого саботажу» з боку ЦР, що не давало їй можливості швидко і регулярно вивозити награвані в Україні продукти і сировину.

Протягом останніх двох місяців свого існування Центральна Рада з державного органу перетворилася фактично в дискусійний клуб, у засіданнях якого брали участь не більше 40 чол.

У результаті дії всіх цих сил Центральна Рада не змогла утриматись при владі. Опозиційні їй сили вирішили створити міцну авторитарну владу, надавши їй, за історичною аналогією, форму гетьманату. На це була згода і німецького командування.

29 квітня 1918 р. на з'їзді хліборобів (6500 делегатів) було обрано гетьмана України, яким став Павло Скоропадський, нащадок гетьмана України часів Петра I Івана Скоропадського. Йому в цей час виповнилося 45 років, у минулому він був ад'ютантом царя Миколи II. Гетьман оголосив про встановлення «Української Держави» (на відміну від «Української Народної Республіки» Центральною Радою).

Скасовувались заходи ЦР щодо націоналізації великих маєтків і культурної автономії. Проголошувалась недоторканність приватної власності. Великі прерогативи надавались самому гетьману: верховна виконавча влада, затвердження законодавчих актів, призначення отамана (голови) Ради

міністрів, управління зовнішньою політикою і військовими справами (гетьман був Верховним воеводою). Владу гетьмана можна розглядати як надзвичайне поєднання монархічних і диктаторських засад, з урахуванням історичних традицій і національного характеру української держави.

Однак усе це не могло приховати того, що фактичними господарями України були не гетьман і його уряд, а німецьке військово командування. За квітень-листопад 1918 р. з України в Німеччину й Австрію було вивезено 95976 коней, 105542 туші яловичини, 66809869 кг цукру, 3329403 кг олії, 1213961 кг риби тощо. Гетьман увів окрему соціальну категорію громадян-козаків (фактично заможних селян), сподіваючись, що вони стануть опорою режиму. Із-за того, що гетьман був причетний до повалення ЦР, до його уряду й адміністрацію відмовилися ввійти представники українських політичних сил. Проте це не завадило швидко налагодити дійовий адміністративний апарат (у провінціях — старости, земські урядники). Проводилися досить жорстокі репресії проти учасників робітничого і селянського рухів, каральні експедиції. Гетьман передбачав ліквідацію значної земельної власності і передачу землі хліборобам у кількості не більше 25 га в одні руки, а купівля землі однією особою в різних місцях не дозволялася. Поміщики повинні були продавати свою землю Держбанку для утворення державного земельного фонду.

Страйки на заводах заборонялися, у металургійній промисловості був установлений 12-годинний робочий день, для боротьби з незадоволеними широко використовувалися локауті.

Разом з тим гетьманський уряд досяг значних успіхів у справі визнання України як окремої держави на міжнародній арені. Дипломатичні відносини були встановлені з 12 країнами, у тому числі (крім Німеччини, Австро-Угорщини і Туреччини, чого досягла ще Центральна Рада) з Нідерландами, Данією, Іспанією, Італією, Норвегією та іншими, а також з політичними новоутвореннями на території колишньої Російської імперії (Грузією, Литвою, Кримом, Кубанню). Тривалий час у Києві велися переговори з Радянською Росією про укладення мирної угоди та визначення кордонів. 12 червня 1918 р. сторони підписали договір про перемир'я, мирна ж угода так і не була підписана, оскільки делегація Раднаркому відмовилася від подальших переговорів.

Гетьманський уряд зайняв активну позицію стосовно Кримської проблеми. У заявах Німеччині МЗС Української держави заявляв, що Крим економічно, політично та етнографічно пов'язаний з Україною, тому нормальний розвиток України неможливий без Криму. Указувалося також, що створення татарської держави в Криму є не виправданим, тому що татари складають тільки 14% населення.

Гетьман застосував до Криму економічну блокаду. Через місяць уряд Сулькевича, який зрозумів залежність Криму від економіки України, повідомив, що згоден розпочати переговори про форми державного об'єднання з Україною. Дипломатичними зусиллями до української держави було приєднано Гомельський повіт Могилівської губернії, Суджанський, Білгородський, Корочанський, Гайворонський повіти Курщини, Валуйський повіт Воронежської губернії, уперше Холмщина та 12 повітів Берестейщини. Велися переговори з Румунією щодо українських земель Бессарабії, про входження етнічно української Кубані до складу України.

За 230 днів гетьманського режиму в Українській державі було прийнято більше 300 законопроектів. Був створений Генеральний штаб, штабні структури у 8 територіальних корпусах. До армії залучили 202 генералів, були введені погони і військові звання, затверджено текст урочистої присяги на вірність гетьману, заборонена політична діяльність у військах, забезпечено перехід до схеми підготовки офіцерів: кадетський корпус — загальна козака військова школа — Академія Генерального штабу. Була сформована 60-тисячна регулярна армія.

Значних успіхів досяг гетьманський уряд у сфері культури. На рівні початкової школи було випущено кілька мільйонів примірників україномовних підручників, а в більшості шкіл для навчання введено українську мову. У цей період відкрилося 150 українських гімназій, Українські

університети в Києві та Кам'янець-Подільському; були засновані Українська Академія наук, Державний український архів, Національна галерея мистецтв, Український історичний музей, Українська національна бібліотека з фондом в 1 млн томів.

Повернення землі поміщикам, насильницька реквізиція хліба, масові репресії викликали гостре незадоволення серед різних верств населення. Виник і швидко зростав повстансько-партизанський рух проти німецьких окупантів і гетьманського режиму. Відновлення багатьох дореволюційних порядків означало накопичення того вибухового матеріалу в суспільстві, який уже привів до потрясінь 1917 р. і неминуче повинен був реанімувати їх знову. Гетьмана компрометувала залежність від німців, які нещадно грабували Україну, російське оточення, яке прагнуло до відновлення «єдиной и неделимой» Росії.

§ 5. Директорія. Відновлення УНР

Поразка Четверного союзу і революція в Німеччині прискорили падіння гетьманського режиму. Скоропадський втратив зовнішню військову опору, а внутрішньосоціальна виявилася дуже слабкою.

14 листопада 1918 р. на підпільному засіданні Українського національного союзу була створена Директорія на чолі з В. Винниченком, яка взяла на себе функцію відкритої боротьби проти гетьманського режиму. Невдовзі вона підписала угоду з німцями, де зобов'язувалася допомогти їм евакуюватися разом з майном в обмін на нейтралітет у боротьбі з гетьманом.

Скоропадський теж пішов ва-банк, реорганізував уряд і підкреслив, що його «кінцевою метою буде відновлення Великої Росії». Україна оголошувалась «театром воєнних дій». Таким чином, гетьман остаточно перейшов до табору загальноросійських реакційних сил, що, проте, лише ослабило його. На бік Директорії переходили війська гетьмана, до них приєднувалися повсталі селяни.

14 грудня 1918 р. Скоропадський зрікся влади і разом з німецькими військами виїхав до Берліна. До Києва тріумфально в'їхала Директорія. 26 грудня 1918 р. вона опублікувала свій програмний документ — Декларацію, в якій проголошувала ліквідацію гетьманського режиму і відновлення незалежної Української Народної Республіки. Одним з основних положень Декларації була обіцянка експропріювати державні, церковні та великі приватні землеволодіння для їх перерозподілу серед селян. Директорія також обіцяла відновити 8-годинний робочий день, установити «трудова владу», провести вибори до Трудового конгресу, якому й належатиме вища законодавча влада. Однак більшість цих обіцянок так і залишилися на папері. Усередині Директорії точилася постійна боротьба за владу між Винниченком і Петлюрою, між різними фракціями, які відрізнялися у поглядах на державний устрій України. Усе це утруднювало практичну роботу нового уряду.

В основу розбудови влади було покладено трудовий принцип, відповідно до якого влада на місцях повинна була належати трудовим радам робітників, селян та інтелігенції, без участі експлуататорських елементів. Проте виборчих прав були позбавлені й професори, адвокати, лікарі, учителі середніх шкіл. Центральним органом управління повинен був стати Трудовий конгрес — тимчасовий парламент з робітників, селян і трудової інтелігенції.

Через складність військово-політичної ситуації місцеві органи влади (трудова Ради, міськдуми, сільські сходи) діяли не всюди і не завжди. Поновлювалася автономія єврейської, польської та німецької громад.

Реальна влада на місцях належала командирам військових частин — отаманам — Петлюрі, Балбачану, Коновальцю. Це призвело до фактичної диктатури головного отамана Симона Петлюри.

Дискусії йшли в основному навколо моделі державності — європейського або радянського типу. Передбачалося також створити військову диктатуру у вигляді тріумвірату, дати відповідно до питомої ваги в суспільстві представництво в радах селянству. Ідея Директорії з приводу створення федерації в складі Дону, Кубані, уряду Білоруської Народної Республіки не знайшла підтримки в країнах Антанти.

Провідні в Директорії партії — УСДРП і УПСР — залишалися апологетами соціалістичного будівництва, але якщо соціал-демократи були прихильниками еволюційного шляху до соціалізму, то есери виступали за найшвидшу трансформацію суспільства за допомогою революційних заходів.

У цей період на політичному полі України діяли різновекторні політичні сили, що відбивали позиції як різноманітних соціальних, так і національних груп:

- українська інтелігенція і частина селянства підтримували ідею незалежності України; робітничий клас, ліворадикальна інтелігенція, більшість селян підтримували більшовицьку радянську Росію;
- буржуазія, заможне селянство, російськомовна інтелігенція виступали за «єдину і неподільну Росію».

Не менш строкатою була й етнополітична ситуація. Росіяни виступали за єдність з Росією, причому російськомовний пролетаріат — за радянську Росію, а представники заможних прошарків — за єдину Росію, побудовану за європейським зразком. Але і серед них не було єдності. Поляки, яких багато проживало на Правобережжі і Західній Україні, бажали возз'єднання з Польщею. Таким чином, поляризація політичних сил була дуже значною, їх взаємодія і протистояння — складними і заплутаними. Усередині українського суспільства не було єдності, як і всередині окремих класів, соціальних і етнічних груп. До цього потрібно додати також дуже складний і неоднозначний вплив зовнішніх чинників — різноманітних по силі й напрямку та часу впливу.

Становище Директорії, якій спочатку співчувало селянство, досить швидко змінилося після публікації земельного закону 8 січня 1919 р. У законі декларувалась ліквідація приватної власності на землю, але земельна власність іноземних поміщиків оголошувалася недоторканною, її долю мав вирішити спеціальний закон; недоторканими лишалися й 15-десятинні господарства; не давалось відповіді на головне питання: коли ж селянство одержить землю? Усе це призвело до невдоволення Директорією селянства і виступу проти неї Виконавчого Комітету Всеукраїнської ради селянських депутатів («Спілки»).

Фактично одночасно з падінням гетьманату розпочався новий етап боротьби за владу в Україні між більшовиками і українськими національно-демократичними силами в особі Директорії. Наступ радянських військ почався в грудні 1918 р., а вже 3 січня 1919 р. вони ввійшли до Харкова. Наступного дня рішенням Реввійськради Російської Федерації був створений Український фронт на чолі з В. О. Антоновим-Овсієнком. 5 лютого 1919 р. його війська взяли Київ. Радянська влада вдруге була встановлена в Україні. Директорія не змогла знайти підтримки серед більшості народу. Протягом декількох тижнів армія Директорії зменшилася з 100 тис. до 25 тис. чол. Ставка лише на національні гасла знову нічого не дала. Під час посилення бойових дій Директорія намагалася вжити низку політичних заходів, прагнучи зміцнити своє становище. Але оголошення війни Радянській Росії (16 січня 1919 р.), проголошення Акта соборності України (22 січня), проведення Трудового конгресу (23 січня) не зміцнили авторитету Директорії. Весною 1919 р., після декількох військових поразок, вона утримувала під своїм контролем невеличку територію біля Кам'янця-Подільського. У квітні 1919 р. армія Директорії практично була розбита, а декілька її з'єднань навіть перейшли на бік більшовиків. У травні 1919 р. уряд УНР переїхав у Східну Галичину.

§ 6. Західноукраїнська Народна Республіка і Закарпаття у 1918–1919 роках

Розвал Австро-Угорської імперії спричинив боротьбу за її спадщину на Західній Україні. На Східну Галичину претендувала як Польща, так і українці, які намагалися збудувати тут свою державу. Це було особливістю стану на західноукраїнських землях, де головними були питання державотворення і національні, що вирішувалися в боротьбі з іншою державою, а не соціально-економічні, як на сході України. По суті, це було змагання між 3,5 млн українців та 18 млн поляків.

18–19 жовтня 1918 р. парламентарі, керівники політичних партій, церковні ієрархи Східної Галичини та Буковини утворили Українську Національну Раду (УНР), яка мала діяти як представницький орган. У рішенні Національної Ради було записано: 1) усі українські землі у складі Австро-Угорщини є єдиною етнічною цілісністю; 2) вони утворюють окрему Українську державу; 3) усі національні меншини мають вислати до Української Національної Ради своїх делегатів.

Першою акцією керівництва ЗУНР стало перебазування до Львова легіону Українських січових стрільців з метою створення основи своїх збройних сил.

31 жовтня 1918 р. уряд Австрії теоретично визнав право українського народу на самостійність, але не погодився з демаркацією кордонів новоствореної держави.

28 жовтня 1918 р. у Кракові було створено польську ліквідаційну комісію, яка мала прийняти владу в усій Галичині від Австрійської держави й оформити перехід її до Польщі. Офіційна передача влади була призначена на 1 листопада у Львові. За таких умов представники українського Військового комітету вирішили захопити владу збройним шляхом. 1 листопада Львів перейшов під контроль Національної ради. Але сили були нерівні, до того ж поляків підтримали представники Антанти. 21 листопада Львів було залишено.

9 листопада, після того, як усі українські партії досягли угоди про формування уряду, було призначено тимчасову раду міністрів або Генеральний секретаріат на чолі з Костем Левицьким. 13 листопада було офіційно проголошено нову державу — Західноукраїнську Народну Республіку (ЗУНР). У зв'язку із захопленням поляками Львова столицю було перенесено до Станіслава.

ЗУНР займала територію 70 тис. км, близько 71 % населення становили українці, 14 % — євреї, загальна кількість населення складала — 4 млн чоловік.

22–26 листопада на підконтрольних українцям землях було проведено вибори до Української Народної Ради, куди входило 150 депутатів. За національним складом Рада була майже цілком українською, оскільки поляки, євреї та німці з різних причин бойкотували вибори. Президентом республіки став голова Ради Євген Петрушевич. Швидко було створено досить ефективний адміністративний апарат. Національним меншостям надавалось 30 % місць у майбутньому парламенті.

Гербом ЗУНР проголошувався золотий лев на синьому полі. Основним представником влади в повіті був повітовий комісар, якого призначав державний секретар внутрішніх справ. Він призначав у села і містечка громадських комісарів, якщо вони ще не були обрані населенням; де були обрані — затверджував кандидатури. В усіх повітах шляхом виборів слід було утворити повітові національні ради, а у громадах та містах громадські і міські ради. Вибори до них проводилися на засадах загального і рівного виборчого права.

У квітні 1919 р. було прийнято земельний закон. Він передбачав ліквідацію великого землеволодіння, але наділення землею планувалося здійснити після війни. Самовільне захоплення землі переслідувалось у кримінальному порядку.

Уряд монополізував продаж основних продуктів, а також сірників, цигарок, спирту. 4 квітня 1919 р. була введена в обіг своя валюта — гривні і карбованці. Затверджено державність

української мови, обов'язковість її вживання в державних установах та громадських організаціях. Разом з тим національні меншини усно й письмово могли спілкуватися з державними органами рідною мовою.

Реформувалась освіта. Публічні школи оголошувались державними, а вчителі — державними службовцями. Українська мова стала основною в державних школах, проте національні меншини мали право на школу рідною мовою. Особлива увага приділялась вивченню української мови, математики, історії, географії України. Учителі державних шкіл складали присягу на вірність українській республіці.

22 січня 1919 р. у Києві було проголошено Акт злуки, тобто об'єднання, соборності України, за яким ЗУНР гарантувалася автономність. Об'єднання УНР і ЗУНР багато в чому мало формально-політичний, а не державно-правовий характер. Соборна Україна існувала формально тільки 9 місяців — до 16 листопада 1919 р. Між урядами українських республік виникли певні розбіжності, пов'язані з різними зовнішньополітичними пріоритетами. Директорія УНР в основному боролася з Радянською Росією, а ЗУНР — з Польщею, і отут вони не могли допомогти одна одній. Ускладнювали взаємовідносини й ідеологічні розбіжності. У Директорії переважали соціалістичні партії, а в уряді ЗУНР — помірно-ліберальні.

Уряд УНР виділив для відбудови прикарпатської економіки 500 млн гривень. У березні 1919 р. з Наддніпрянщини до ЗУНР надійшло 730 вагонів цукру, 213 борошна, 223 збіжжя, 127 вагонів інших продуктів.

Керівництву республіки вдалося створити майже стотисячну Галицьку армію, яка в січні — липні 1919 р. вела боротьбу з польською армією. У результаті Галицька армія зазнала поразки і змушена була перейти на Східну Україну, де брала участь у громадянській війні.

Закарпаття після проголошення незалежності Угорщини (16 листопада 1918 р.) увійшло до її складу. Проте на початку 1919 р. Чехо-Словаччина захоплює західну частину краю, а Румунія — південно-західну.

21 січня 1919 р. у м. Хуст, окупованому чеськими військами, було скликано Закарпатські всенародні збори. У них брали участь 420 представників від 175 міських і сільських громад. Обговорювались 4 пропозиції щодо перспектив приналежності краю: залишити у складі Закарпаття; передати Чехо-Словаччині; передати ЗУНР; приєднати до Радянської України.

Після встановлення в березні 1919 р. радянської влади в Угорщині на Закарпатті почалося формування Русинської червоної дивізії (6 тис. бійців), яка воювала з чеськими та румунськими інтервентами. Радянський уряд Угорщини надав краю територіальну автономію і не заперечував проти приєднання його у майбутньому до УСРР.

Проте інші політичні сили виступили проти цього і Центральна Руська Народна Рада в Ужгороді 8 травня 1919 р. схвалила таке об'єднання, як Чесько-Словецько-Руська федерація. У листопаді 1919 р. чехо-словацький уряд видав Генеральний статут Підкарпаття і створив управлінський орган краю — Директорію. Згідно з Сен-Жерменським мирним договором 1919 р. Закарпаття перейшло до Чехо-Словаччини.

§ 7. Більшовицький режим в Україні. Денікінщина

6 січня 1919 р. декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду України Україну було проголошено Українською Соціалістичною Радянською Республікою (УСРР). 25 січня 1919 р. в Харкові цей уряд декларував необхідність об'єднання УСРР з Росією на засадах соціалістичної федерації.

До травня 1919 р. Червона армія взяла під свій контроль майже всю територію України в межах колишньої Російської імперії. Усе це дало змогу більшовикам закріпити свою владу прийняттям першої радянської Конституції України.

III Всеукраїнський з'їзд Рад (березень 1919 р.) схвалив Конституцію УСРР, обрав ЦВК Рад України (89 комуністів і 10 українських есерів, голова ЦВК — Г. І. Петровський), сформував уряд — Раду Народних Комісарів.

У Конституції відзначалося, що УСРР є республікою диктатури пролетаріату, основним завданням якої є перехід від буржуазного ладу до соціалізму.

Вищим органом державної влади був з'їзд Рад, а між з'їздами ВУЦВК. Раднарком міг видавати закони. Місцевими органами влади були міські та сільські Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів і обрані ними виконкоми, а також губернські, повітові та волосні з'їзди Рад та їх виконкоми.

Як і в Росії, в Україні почала проводитись політика так званого воєнного комунізму. Це була певна система політичних та економічних заходів, спрямованих на впровадження нового ладу, зміцнення радянської влади. При цьому слід відзначити, що впровадження деяких заходів було пов'язане з тим, що йшло гостре протистояння у війні й економіка була зруйнованою.

Політика «воєнного комунізму» включала в себе:

- націоналізацію не тільки великої, а й середньої і дрібної промисловості, тобто практично ліквідацію приватної власності на засоби виробництва. Це робилося для того, щоб позбавити суперників більшовиків економічних важелів впливу, зосередивши їх у себе. На практиці це часто призводило до мілітаризації виробництва і ліквідації матеріальних стимулів до праці;
- введення продовольчої розкладки. У період війни продовольче питання стало центральним — треба було годувати величезні армії. Більшовики вирішували це за допомогою фактично безкоштовної (гроші знецінилися) реквізиції сільськогосподарських продуктів, насамперед зерна. Селянам залишали лише по 30 фунтів у місяць на їжу та посів. Приватна торгівля хлібом суворо заборонялася і каралась;
- в організації сільського господарства більшовики перейшли до спроб замінити приватне одноосібне господарство усупільненим (радгоспи, комуни). У 1919 р. в Україні було створено 1256 радгоспів і понад 500 комун, але в цих господарствах панувала зрівнялівка, праця була погано організована, і більшість з них невдовзі розпались;
- вводилася загальна трудова повинність. Усі громадяни від 15 до 50 років повинні були працювати. Фактично це була мілітаризація праці (створювались і «трудова армія»), яка давала змогу більшовикам за допомогою репресивних методів вирішувати значні виробничі завдання;
- карткова система розподілу продуктів у містах. Розміри продовольчого пайка визначались за «класовою ознакою», тобто робітники отримували більше, ніж службовці. Проте і для робітників пайок був незначним — 300–400 г хліба на добу;
- оскільки гроші знецінилися, то деякі комунальні послуги фактично були безкоштовними;
- у політичній сфері «воєнний комунізм» виявився у запровадженні «диктатури пролетаріату», яка насправді була диктатурою комуністичної партії із застосуванням масових репресій проти «класових ворогів», до числа яких часто потрапляли зовсім безвинні люди.

Таким чином, політика «воєнного комунізму» означала відмову від товарно-грошових, ринкових відносин в економіці і встановлення відкритої військової диктатури в політичній сфері. Така політика не могла не викликати невдоволення у більшості населення України. До літа майже все українське село охопило повстання проти більшовиків. Від них відійшли війська, очолювані Махном і Григор'євим. Не допомагали і жорстокі репресії.

У цей час (червень 1919 р.) в наступ на Україну рушили війська генерала Денікіна. Вони прагнули відновити дореволюційні порядки, «єдиную и неделимую Россию», повернути фабрики, заводи і землю капіталістам і поміщикам, ліквідувати національний рух. Назву «Україна» було заборонено, її замінили назвою «Юг России», «Малороссия». Не дозволялося навіть розмовляти українською мовою та видавати на ній книги й газети. Були закриті національні школи, Академія наук. Територія України поділялася на три області: Харківську, Київську та Новоросійську (з центром в Одесі), якими управляли генерали-намісники. Денікінщина була терористичною диктатурою антинародного й антиукраїнського спрямування. Денікін відмовився розглядати пропозиції Петлюри про об'єднання в боротьбі з більшовиками і навіть віддав наказ напасти на петлюрівські війська. Він переконував Антанту не надавати українським військам матеріальної допомоги і не визнавати Україну як державу. У зв'язку з цим 24 вересня 1919 р. Директорія та президент ЗУНР Є. Петрушевич підписали декларацію, в якій закликали український народ боротися з ворогом — армією Денікіна.

Режим Денікіна зазнав впертого опору з боку українського населення. У повстансько-партизанському русі брало участь понад 100 тис. чол. Армія Денікіна змушена була відступати. 6 листопада 1919 р. радянські війська взяли Чернігів, 16 грудня — Київ, 7 лютого 1920 р. — Одесу. Таким чином, радянська влада втретє повернулася в Україну.

§ 8. Завершення української національно-демократичної революції, її наслідки та уроки

Проте, розгромом військ Денікіна громадянська війна в Україні не закінчилася. Утративши всіляку надію самостійно вирішити питання встановлення своєї влади, Петлюра пішов на вимушений союз з Польщею. У квітні 1920 р. він уклав з поляками політичну та воєнну конвенцію для боротьби проти більшовиків. Польський уряд визнавав Директорію верховною владою в Україні. Директорія погоджувалася на відновлення кордонів Польщі в межах 1772 р. Це була спроба шляхом тяжких поступок продовжити боротьбу за незалежну Україну в обмежених кордонах, адже до складу Польщі відійшли 6 Східна Галичина, частина Волині й Полісся — територія площею понад 100 000 км² і з населенням близько 10 млн чол. Права польських землевласників відновлювалися у межах самої УНР. Керівництво військами УНР та залізницями переходило до командування Польщі. Погоджуючись на існування України, необхідність якої вони спочатку заперечували, поляки сподівалися створити між собою та Росією східноукраїнську буферну державу.

6 травня 1920 р. польсько-петлюрівські війська чисельністю 65 тис. чол. поляків і 15 тис. українців захопили Київ. Повернення польських панів, до яких традиційно неприязно ставилися українські селяни, остаточно підірвало авторитет Петлюри. Знову ситуація різко змінилася. У червні 1920 р. радянські війська перейшли в контрнаступ. 12 червня Київ було звільнено, 9 липня взято Проскурів (Хмельницький). У серпні-вересні Червона армія зробила спробу взяти Варшаву, але невдало, оскільки на цей раз на захист своєї столиці і незалежності піднявся значний загал польського населення. У березні 1921 р. було укладено мирний договір між РСФФР і Польщею, за яким до Польщі відійшли західноукраїнські землі.

У більшовиків в Україні тепер залишався фактично лише один суперник — генерал Врангель, який отаборився в Криму. Врангель намагався використати український повстанський рух проти більшовиків за допомогою декларування «відродження запорізького козацтва» і визнання прав України на автономне управління на засадах загальноросійської федерації. Проте більшовики діяли рішуче і не залишили Врангелю суттєвих шансів. У серпні 1920 р. було створено самостійний

Південний фронт на чолі з М. В. Фрунзе. Більшовики прийняли пропозицію Н. І. Махна про спільні дії проти Врангеля. У листопаді 1920 р. Червона армія прорвалася у Крим, розбивши врангелівські війська. 16 листопада 1920 р. Південний фронт було ліквідовано. Після цього за наказом керівництва більшовиків частини Червоної армії розправилися зі своїми колишніми союзниками — махновцями. У тому ж листопаді 1920 р. Червона Армія розгромила війська УНР на Поділлі, які перейшли кордон Польщі, погодившись на інтернування. Так закінчилась громадянська війна в Україні, війна за її незалежність і державність, змагання революції і контрреволюції.

Після розвалу Російської та Австро-Угорської імперій багатьом народам, навіть невеликим (естонці, латиші та інші) вдалося створити свою державність, а 30-мільйонному українському народу — не вдалося. Це пояснюється насамперед тим, що українці не змогли зорганізуватися як нація, їх керівники припускалися прикрих помилок у соціально-економічній сфері (земельне питання тощо), практичних справах. Національна ідея не зустріла широкої підтримки. Велике значення мав і зовнішній фактор — пряме втручання в українські справи Радянської Росії. Національно-демократичним силам довелося воювати на два фронти: проти російських більшовиків і російських білогвардійців. Негативну роль відіграла міжпартійна і внутрішньопартійна боротьба, особисте суперництво серед керівників УНР. Більшовикам удалося використати у своїх цілях прагнення широких мас народу до нового життя, змін, послідовніше й організованіше здійснювати свою політику. У результаті дій певних чинників самостійна Україна опинилася фактично без підтримки демократичних держав Західної Європи.

3.2. Українська СРР у 20–30-ті роки. Становище на західноукраїнських землях

§ 1. Нова економічна політика в УСРР

У результаті громадянської війни українські землі опинилися у складі різних держав. Основна їх частина входила до складу Української СРР (площа 452 тис. км², населення 25,5 млн чол.). Західна Україна (Східна Галичина, Західна Волинь, частина Полісся) відійшли до Польщі. Тут проживало 8,9 млн чол., у тому числі 5,6 млн українців. Північна Буковина була захоплена Румунією, Закарпаття — Чехо-Словаччиною.

Східна частина України, що стала радянською, змогла відтворити свою історичну назву «Україна» і формально державність. Ця державність була достатньо умовною, оскільки всі політичні питання вирішувала Москва. Проте наявність державності давала можливість установлювати дипломатичні контакти з іншими державами і навіть укладати з ними міжнародні угоди.

Перший міжнародний документ — мирний договір з Литвою був підписаний 14 лютого 1921 р. А 18 березня того ж року Росія й Україна уклали Ризький мирний договір з Польщею. Протягом 1921 року УСРР встановила дипломатичні відносини з Латвією та Естонією, а в січні 1922 р. — з Туреччиною, що мало істотне економічне значення, оскільки майже половина зовнішньої торгівлі республіки припадала на цю країну.

Україна була запрошена для участі в Лозаннській міжнародній конференції, що розглядала питання про статус Чорноморських проток (кінець 1922 — початок 1923 р.)

З посиленням централістських тенденцій у політиці Москви зовнішньополітична діяльність уряду УСРР почала згортатися. Закривалися дипломатичні місії в балтійських республіках, а у вересні 1923 р. остаточно перестав існувати апарат Наркомату іноземних справ. Відповідно самостійна зовнішньополітична діяльність України припинилася на багато років.

Після закінчення громадянської війни економіка України була в надзвичайно скрутному стані. Загальні збитки народного господарства республіки досягали 10 млрд золотих карбованців, промислове виробництво скоротилося у 9 разів порівняно з 1913 р., а в деяких галузях ще більше. Так, виробництво сталі становило лише 1,7% довоєнного рівня, машинобудівної промисловості — 4%. З 57 домен працювала лише одна невелика.

У тяжкому стані знаходилося сільське господарство. Посівні площі зернових культур скоротилися порівняно з довоєнними на 30%, виробництво технічних культур зменшилося на 75–90%.

Не вистачало основних продуктів і товарів, без яких неможливо було обійтись: хліба, солі, сирників, мила.

Крім того, загострилася політична ситуація. Селянин не був зацікавлений у продрозкладці, яка забирала у нього всі надлишки сільськогосподарської продукції. Звідси — зменшення посівних площ і врожайності, бо який сенс вирощувати більше потрібного для прожиття і посіву, якщо все, що зверх цього, забиралося владою.

Незадоволення переростало в збройні виступи проти радянської влади. Економічна криза переплелася з політичною. Потрібна була нова політика, різко відмінна від воєнного комунізму. Така політика почала здійснюватись з березня 1921 р.

Контури нової економічної політики були окреслені в проекті постанови ЦК про заміну розкладки натуральним податком (лютий 1921 р.), який було надіслано до партійних комітетів губерній та національних республік. У ньому пропонувалося до початку посівної кампанії визначити загальну суму податку та середній відсоток обкладання ним посівних площ, щоб селяни завчасно знали, скільки зерна треба буде віддати державі. Після оплати податку селяни могли використовувати залишок урожаю на власний розсуд, у тому числі збувати його «у місцевому господарському обороті» (на місцевих ринках).

Цей документ обговорювався на пленумі ЦК КП(б)У 27 лютого 1921 р. за участю всіх секретарів губкомів та голів губвиконкомів. У результаті було прийнято постанову, яка загалом негативно оцінювала цей проект. Заміна продрозкладки податком у всеросійському масштабі вважалася недоцільною, а для України — неприйнятною. Проте на X з'їзді РКП(б) (березень 1921 р.) перехід до продподатку вже не мав заперечень і згодом надзвичайна сесія ВУЦВК прийняла закон про заміну продрозкладки продподатком, а Раднарком УСРР видав декрет про його норми і розміри.

НЕП як система нових економічних відносин склалася не одразу. Спочатку керівництво більшовицької партії вважало, що у загальнодержавному масштабі замість торгівлі вдасться налагодити обмін промислових товарів на продукти землеробства. Проте згодом довелося відмовитися від цього задуму, й до першого заходу НЕПу (термін уперше вжито в резолюції травневого (1921) пленуму ЦК РКП(б)) додалися інші.

Нова економічна політика (НЕП) являла собою певну систему заходів в аграрній, промисловій, торговельній та фінансовій сферах.

Першим заходом НЕПу була заміна продрозкладки продподатком. Згідно з цим у селян уже не забирали надлишки сільськогосподарської продукції, а встановлювали певну норму їх здачі. Таким чином, реквізиційний принцип у відносинах з селянством, який виключав товарно-грошові відносини, змінювався принципом еквівалентності. Тепер селянин, знаючи обсяг податку, міг планувати своє господарювання, став зацікавлений у розширенні посівних площ і підвищенні врожайності, адже все, що залишалося зверх продподатку, належало йому.

Продподаток з урожаю 1921 р. для України встановлювався в розмірі 117 млн пудів замість установленної раніше розкладки в 160 млн пудів. Це становило близько 73 % від того, що визначалося раніше. По всій же країні продподаток по зернових було зменшено з 423 млн пудів до 240, і це становило близько 56 % від визначеного раніше. До того ж Україна повинна була давати майже половину всього продподатку. Навряд чи таке рішення центральної більшовицької влади можна назвати справедливим, навіть ураховуючи те, що Україна була житницею держави. Це була перша особливість НЕПу в Україні. Другою особливістю було те, що продподаток мали розпочати стягувати з урожаю 1921 р., тобто з осені, а поки що діяв попередній закон щодо продрозкладки з урожаю 1920 р. лише зменшений на 20 %. Третя особливість була в тому, що стягнення продподатку з урожаю 1921 р. здійснювалось уже звичними методами продрозкладки.

Накопичення надлишків сільськогосподарських продуктів у селян призвело до виникнення проблеми їх реалізації. Тому логічним став другий крок НЕПу — введення вільної приватної торгівлі, причому не тільки сільськогосподарськими товарами, а й промисловими. За рахунок торгівлі та обміну передбачалося додатково отримати ще 160 млн пудів і довести плановий мінімум, необхідний для споживання, до 400 млн пудів. З введенням вільної торгівлі змінилися розподільчі відносини — картки замінив ринок.

Наступним кроком НЕПу стала часткова денационалізація промисловості, розширення можливостей для створення приватних та функціонування орендних підприємств. Державі належали великі підприємства, значна частина дрібних передавалась у приватну власність або в оренду. В Україні з 1921 р. було здано в оренду 5200 дрібних підприємств харчової, шкіряної та інших галузей промисловості. Приватний капітал контролював у перші роки НЕПу 75 % роздрібного товарообігу.

Розширення можливостей для функціонування приватного капіталу, оренди вимагало ліквідації ще одного постулату «воєнного комунізму» — заборони наймати робітників і примусової обов'язкової праці. Зростаючі промисловість, торгівля, сільське господарство потребували робочих рук і встановлення нового типу виробничих відносин (порівняно з попереднім періодом) між власником і робітниками. Керівництво більшовицької партії змушено було дещо приглушити своє гасло про експлуатацію людини людиною і, хоч і з деякими обмеженнями і застереженнями (наприклад, на селі можна було наймати робітників, якщо члени сім'ї також працюють разом з ними), наймана праця була дозволена.

Значне розширення обсягів торгівлі та виробництва вимагало введення загального еквіваленту, який би регулював відносини між виробниками та споживачами. Прямий товарообмін у масштабах країни був нереальним і недосконалим. Потрібна була реформа фінансової системи, введення правильного грошового обігу і функціонування банківської системи. У листопаді 1922 р. почався випуск банкнот, названих червінцями, причому кожний з них дорівнював 10 золотим карбованцям. Ця емісія забезпечувалась на 25 % дорогоцінними металами, а на 75 % — короткостроковими облігаціями. Протягом 15 місяців стабільний, але в обмеженій кількості червінець циркулював поряд з необмеженою і постійно девальвуючою рублевою масою (загальна сума рублів у кінці 1922 р. досягла майже двох квадрильйонів).

У 1924 р. стало зрозуміло, що грошова реформа закінчилася успіхом, гіперінфляція була подолана, країна отримала стабільну валюту. За один червінець давали 5 доларів.

Змінилися методи і форми управління підприємствами. Вони об'єднувались у госпрозрахункові трести за галузевими або територіальними ознаками. Госпрозрахунок як новий метод господарювання передбачав самоокупність трестів і отримання прибутку. Ліквідовувалась зрівнялівка в оплаті праці, натуральне постачання робітників поступово замінювалось заробітною платою, при нарахуванні якої враховувались кількість і якість роботи, що підвищувало зацікавленість працюючих.

Упровадження нової економічної політики позитивно вплинуло на розвиток усіх галузей народного господарства. За планом ГОЕЛРО розпочалося спорудження в Україні декількох, досить значних як на той час, електростанцій: Штерівської та Чугуївської ДРЕС, Дніпровської ГЕС. У 1921 р. на Кічкаському машинобудівному заводі (біля Запоріжжя) був створений перший радянський трактор.

Швидко відбудовувалось сільське господарство. Суттєво збільшилось виробництво зерна в Україні вже в перший рік НЕПу: з 227 млн пудів у 1921 р. до 637 млн у 1922 р. Швидко зростав товарообіг торгівлі. Проте функціонування НЕПу не було безхмарним. Завдяки помилкам у ціноутворенні 1923 і 1925 рр. стали кризовими.

Навесні 1923 р. економічна ситуація в країні загострилася. Почалися труднощі зі збутом промислової продукції, особливо тієї, що призначалась для селян. Головною ознакою кризи стала невідповідність між цінами на промислову та сільськогосподарську продукцію. На той час сільське господарство було відбудовано на 70 % порівняно з 1913 р., а промисловість — на 39 %. До цього додалися помилки у промисловому будівництві та кредитній політиці. Невідповідність між темпами розвитку окремих галузей, управлінські прорахунки призвели до підвищення цін на промислову та зниження цін на сільськогосподарську продукцію.

Крім того, селянство, яке вперше отримало змогу сплачувати податок не тільки в натуральній, а й у грошовій формі, несподівано для хлібозаготівельних організацій обрало останню. Щоб отримати гроші для сплати податку, селяни восени викинули на ринок дуже значну кількість хліба. Ціни на нього різко знизилися. Унаслідок цього «ножиці цін» на сільськогосподарські та промислові товари розійшлися настільки, що зробили для селян не вигідною купівлю промислової та продаж сільськогосподарської продукції.

Труднощі зі збутом промтоварів зумовили дефіцит обігових коштів, що спровокувало збільшення випуску знецінених грошей і відповідно поглиблення кризи. Внаслідок такої ситуації навіть дуже потрібні промислові товари ніхто не купував через їх високу ціну. Криза збуту, деформувавши торгівлю, зумовила зменшення надходження грошей у промисловість, через що на багатьох підприємствах навіть не виплачували зарплату. У зв'язку з цим нерідко робітники організовували страйки. Задля пом'якшення кризи передбачалося вжити заходів для зниження собівартості продукції завдяки зменшенню накладних витрат, сприянню завантаженості підприємств, підвищенню продуктивності праці, вдосконаленню політики цін.

Криза продемонструвала, що проблеми, які виникали у процесі здійснення НЕПу, уряд намагався вирішити за рахунок селянства, а це призводило до напруження в усьому суспільстві. Необхідного висновку з цього не було зроблено і, як наслідок, у 1925 р. виникла нова криза, щоправда меншого масштабу. Знову постали труднощі у хлібозаготівлі, оскільки планові органи не врахували, що після попереднього неврожайного року селянство в поточний урожайний рік значну частину хліба відклало «про запас». Це призвело до зменшення експорту хліба, недоотримання валюти, а значить, до зменшення імпорту обладнання. Були допущені помилки в кредитуванні, що призвело спочатку до необґрунтованого розширення виробництва і капітального будівництва. У результаті дефіциту коштів будівництво заморожувалося, зростало явне й приховане безробіття. Попереднє зростання чисельності робітників спричинило збільшення сум виплат заробітної плати, зростання платоспроможності і відповідно попиту на продукти, зростання цін на них. Селяни почали отримувати за свою продукцію більше грошей, у їхніх руках зосереджувалися значні суми. Коштів у населення стало більше, а товарів не вистачало, оскільки темпи зростання виробництва відставали від темпів зростання грошових доходів населення. Загострився «товарний голод».

Уряд удався до «замороження» недобудованих об'єктів, скорочення імпорту, підвищення непрямих податків. У 1925 р. було запроваджено державну торгівлю горілкою, що збільшило

надходження до держбюджету. Унаслідок цих заходів господарську рівновагу вдалося відновити, але проблеми залишалися, головна з них — дефіцит коштів для розвитку економіки.

Восени 1927 р. виникли труднощі з хлібозаготівлями. Погіршилось міжнародне становище країни, і селяни, побоюючись війни, стали притримувати хліб. Іншою причиною були низькі ціни, і селяни не продавали хліб, чекаючи поки він зросте в ціні. У відповідь уряд вжив надзвичайних заходів. Дозволялось застосовувати репресії щодо тих селян, які притримували хліб і мали його надлишки обсягом більше 30 тонн.

Усе це означало повернення до воєнно-комуністичних методів управління. Прибічникам продовження НЕПу на чолі з М. Бухаріним не вдалося відстояти свої позиції. У результаті гострої боротьби з використанням тиску партапарату, преси група Бухаріна зазнала поразки. Доля НЕПу була вирішена. Сталін вважав, що ця «гра» в економічний плюралізм повинна закінчитись і слід переходити «безпосередньо до соціалізму».

§ 2. Перша спроба використання голоду з політичною метою

Соціально-політичне та економічне становище республіки ще більше ускладнилося внаслідок голоду 1921–1923 рр. на Півдні України. Він був породженням кількох взаємопереплетених чинників:

- згубної для сільського господарства республіки політики «воєнного комунізму», яка проводилася до березня 1921 р. (а деякі її методи використовувались до осені того ж року);
- залежності України від московського центру, який в умовах посухи на Півдні республіки діяв не в інтересах українського населення;
- загальної розрухи в сільському господарстві після семирічного періоду воєн;
- посухи 1921 р. в основних аграрних районах України.

У 1921 р. в УСРР було зібрано лише 27,7 % від урожаю 1916 р. Незважаючи на це, Москва вимагала збільшити вивезення хліба, у тому числі з уражених посухою південних губерній. Нереальність хлібозаготівельних планів призвела до збереження розкладкового методу заготівель. Формування державного хлібного фонду здійснювалося примусово. Це різко збільшило кількість голодуючих, яких навесні 1922 р. було 5,6 млн осіб (25 % населення республіки).

Якщо для голодуючих у Поволжі було прийнято закордонну допомогу, то в Україну не надійшло жодного кілограма зерна. Через цю ситуацію московський уряд, а за його вказівками — партійно-державний апарат республіки змогли лише забезпечити мінімальну, напівголодну норму споживання для робітників і військовослужбовців, біженців з Поволжя. Про голодуючих українських селян держава не потурбувалася. Газетам було заборонено висвітлювати становище в південних губерніях України. Тільки в січні 1922 р. було дозволено прийняти допомогу від міжнародних організацій, писати про голод.

Ситуація й надалі залишалася складною. У 1922 р. в Україні було засіяно на 2,7 млн десятин менше, ніж у попередньому році, але центральний уряд, прагнучи мати іноземну валюту, зобов'язав українських керівників розпочати перерваний війною експорт хліба, збільшити його постачання в Росію. Це зумовило другу хвилю голоду (взимку 1922–1923 рр.).

Голод спричинив різке падіння політичної активності селян, послаблення антибільшовицького повстанського руху, соціальна база якого різко звузилася. Повстанські загони все частіше зазнавали поразок. Як зазначає сучасний український історик С. Кульчицький, голод виявився чинником, який ефективніше, ніж каральні експедиції, втихомирював повстанців. Збагнувши це,

уряд активізував політику конфіскації злидених продовольчих запасів навіть у селян південних губерній. У 1921 р. в Україні було вперше запроваджено терор голодом, який позначився не тільки на демографічних, соціальних, психологічних аспектах буття українського народу, а й спричинив відчутні політичні наслідки.

§ 3. Процес входження УСРР до складу СРСР

Відповідно до Конституції 1919 р. Україна вважалася незалежною державою. Проте суверенітет республіки був дуже обмеженим. Роль центру відіграла Російська Федерація, яка контролювала Україну за допомогою трьох централізовано-наскрізних сил: комуністичної партії, складовою частиною якої була КП(б)У; Червоної армії і каральними органами — ЧК (надзвичайними комісіями по боротьбі з контрреволюцією). Тому фактично радянські республіки (у тому числі Україна) утворювали разом з Російською Федерацією єдину державу. Цьому сприяли також єдині економічні зв'язки, які склалися століттями, тожжна однопартійна політична структура на чолі з компартією.

Ще в 1919 р. московський центр радянської держави організував утворення «воєнно-політичного союзу» радянських республік, об'єднавши основні сфери їх діяльності (оборону, економіку, транспорт, фінанси, зв'язок). Оскільки ці галузі управлялися з центру, республіки фактично були автономними територіями унітарної держави з обмеженими правами самоуправління.

28 грудня 1920 р. РСФРР і УСРР підписали договір про воєнний і господарський союзи. У преамбулі документа вказувалося, що обидві республіки визнають «незалежність і суверенність кожної із сторін», а також усвідомлюють необхідність згуртувати свої сили з метою оборони та в інтересах господарського виробництва. З факту колишньої приналежності України до Російської імперії для УСРР не випливає жодних зобов'язань. Проте зміст договору перебував у невідповідності з преамбулою. Оголошувалося об'єднаними сім наркоматів (див. вище). Об'єднані наркомати входили до складу Раднаркому РСФРР і мали в уряді УСРР своїх уповноважених. Надання державним органам РСФРР загальнофедеративних функцій управління ставило Росію у привілейоване становище порівняно з Україною, давало можливість центральним органам ігнорувати рішення та інтереси УСРР і суттєво послаблювало суверенітет останньої.

Протягом 1921–1922 рр. ВУЦВК і Раднарком України поширили на територію республіки чинність багатьох непередбачених договором законодавчих органів державного управління: земельних і продовольчих, внутрішньої торгівлі, охорони здоров'я, освіти, комунального господарства, що означало посилення інтеграційних процесів і суттєве обмеження суверенітету України.

Договірні відносини радянських республік були доповнені укладенням на початку 1922 р. дипломатичного союзу. Відповідно всі вони уповноважили делегацію РСФРР представляти їх інтереси на Генуезькій конференції. Цей крок був вимушеним у зв'язку з позицією західних держав, що об'єктивно посилювало позиції Росії, водночас обмежувало можливості України.

Український уряд хоча й мав певну самостійність (укладав міжнародні договори, здійснював зовнішню торгівлю), проте не міг розпоряджатися власним бюджетом і здійснювати грошову емісію, тому втратив можливість самостійно вирішувати фінансові питання. Московські відомства намагалися управляти великими підприємствами України безпосередньо, завдяки фінансовим важелям. Це загострювало відносини між центром і республікою. За словами голови Раднаркому України Х. Раковського, у 1922 р. кожна десята постанова Політбюро ЦК КП(б)У стосувалася суперечок та незгод між українськими та федеральними господарськими адміністративними та іншими органами.

Такі угоди були укладені радянською Росією і з іншими республіками. Така система відносин отримала назву «договірна федерація».

З питань перспектив розвитку відносин між республіками серед партійно-радянських керівників існували дві тенденції. Частина з них на чолі зі Сталіним розглядали договірну федерацію як засіб вирішення тимчасових політичних завдань. Вони вважали закінчення громадянської війни добрим приводом для ліквідації залишків самостійності республік і переведення їх на статус автономних у складі Росії.

Х. Раковський, і особливо Скрипник, рішуче відкидали фальш і безмістовність вигаданої ідеологами центру альтернативи: або єдина й неподільна держава, або конфедерація. При цьому, якщо Раковський ратував насамперед за правовий простір для господарської ініціативи республік, то Скрипник сміливо вводив поняття їхньої внутрішньої незалежності. На його думку, ідеал новоствореної держави має бути такий: «вільні республіки, що об'єднуються, лишаються внутрішньо-незалежними, водночас передаючи певну частку своєї суверенності своєму Союзу соціалістичних республік для економічної і політичної боротьби ззовні». Розуміючи, що така позиція вразлива з точки зору традиційного державного права, Скрипник знайшов за потрібне зауважити: «Ми будемо надто складне об'єднання, до якого не можна підходити лише зі старими формулами старого буржуазного державного права».

3 травня 1923 р. комісія Раднаркому по виробленню проекту Конституції СРСР заслухала доповідь Х. Г. Раковського «Про Конституцію СРСР, взаємовідносини між наркоматами УСРР та СРСР і формування бюджету». Наступного дня Політбюро ЦК КП(б)У створило комісію для практичного втілення в життя рішень XII з'їзду партії у складі Х. Г. Раковського, М. В. Фрунзе, В. П. Затонського та Е. Й. Квірінга. Результатом спільної роботи став український проект Конституції СРСР, в основному схвалений 23 травня на об'єднаному засіданні Президії ВУЦВК та Раднаркому України. Цей проект виходив із завдань забезпечення господарської автономії республік, їхньої рівноправності в культурних та адміністративних питаннях. Гарантією їхньої рівноправності мало стати розширення прав Ради національностей, через яку повинні були проходити всі рішення верховних органів Союзу, які змінювали або скасовували ухвали ЦВК та Раднаркомів республік. За українським проектом кожна з двох палат мала самостійну президію; уряд повинен був формуватися за участю обох палат. Проектом передбачалося також перевести союзні наркомати закордонних справ і зовнішньої торгівлі з розряду злитих до розряду об'єднаних (директивних). Три об'єднані комісаріати (Робсельінспекції, Наркомпрод та Наркомпраці) пропонувалося перевести до розряду самостійних. Але й ці пропозиції навряд чи могли надійно забезпечити суверенітет республік. Запропонована Україною концепція «нового етапу федерації» хибувала на половинчатість; вона абсолютизувала механізми державності, питання про розвиток місцевого самоврядування на радянській основі навіть не ставилося. Проте в разі врахування українських пропозицій можна було розраховувати на головне: ліквідацію монополії центру на прийнятті політичних рішень без погодження з республіками. Це, у свою чергу, могло б дати імпульс для оновлення основоположних принципів національної політики, послідовного проведення курсу на коренізацію апаратів, здійснення національно-культурної реформи. Конструктивна позиція України могла стати основою і для тверезого прогностичного аналізу всього комплексу рішень, що приймалися у 1922–1923 рр. у галузі міжнаціональних відносин.

Ураховуючи таку позицію, керівництво РКП(б) створило комісію для підготовки вдосконаленого проекту федеративних відносин. Проект Сталіна передбачав «автономізацію» республік, тобто поглинання неросійських республік Росією. Для задоволення інтересів інших народів він пропонував їм культурну автономію в межах Російської республіки. Вірменія та Азербайджан під-

тримали цей проект, Грузія та Україна заперечували, Білорусь утрималась. Проти нього виступив і Ленін, запропонувавши утворити новий союз — федерацію рівноправних республік. При цьому назва «Росія» перестала бути назвою держави, але статус республіканських компартій як обласних організацій єдиної партії, підпорядкованість основних республіканських наркоматів Москві залишалися, що не змінювало суті держави.

10 грудня 1922 р. у Харкові відкрився VII Всеукраїнський з'їзд Рад. Його делегати схвалили декларацію про утворення Союзу РСР і проект основ Конституції СРСР.

30 грудня 1922 р. відбувся I з'їзд Рад СРСР. З 2215 делегатів 364 представляли Україну. За пропозицією керівника делегації УСРР М. В. Фрунзе з'їзд в основному затвердив Декларацію про утворення Союзу РСР і Союзний договір. Як і раніше, головні питання політики входили до компетенції союзного уряду. Утворювався об'єднаний ЦВК СРСР на чолі з головами ЦВК чотирьох союзних республік. Від України до нього ввійшов Г. І. Петровський.

Юридичне оформлення Радянського Союзу відбулося на II з'їзді Рад СРСР (січень 1924 р.), який прийняв Конституцію, що складалася з двох частин: Декларації і Договору про утворення СРСР. Проте союзний договір так і не був підписаний. Замість документа, який повинен був мати міжнародний характер, було підписано внутрідержавний акт — Конституцію СРСР. З утворенням СРСР міжнародно-правовий статус України істотно змінився. Фактично вона стала автономним утворенням у складі Радянської Росії. Проте УСРР стала національно-територіальним утворенням з власними (хоч і умовними) кордонами, своїм (хоч і з обмеженою компетенцією) адміністративним апаратом. Усе ж це було кроком назад порівняно з українською державністю 1917–1920 рр.

18 жовтня 1921 р. створено Кримську Автономну Радянську Соціалістичну Республіку у складі РРСФР. Державними мовами визнано російську й татарську; з 26 утворених районів 7 визначено як татарські, 1 — німецьким, 1 — єврейським, 17 — змішаними.

У 1925 р. у зв'язку з входженням України до складу СРСР були внесені зміни до Конституції УСРР. У ній фіксувався той факт, що УСРР стала складовою частиною єдиної союзної держави. У 1929 р. була затверджена нова Конституція УСРР. Вона визнавала переваги союзних органів над республіканськими. У Конституції закріплювалось утворення у складі УСРР Молдавської АСРР. Вибори були нерівними, багатоступеневими з відкритим голосуванням. Частина виборців (за класовою ознакою) позбавлялася виборчих прав.

§ 4. Установлення монополії комуністичної партії на владу

Згідно з Конституціями 1919 і 1929 років, вищим законодавчим органом УСРР проголошувався з'їзд Рад робітничих, селянських, червоноармійських депутатів, який скликався до двох разів на рік. Між з'їздами законодавчу владу брав на себе Всеукраїнський центральний виконавчий комітет Рад (ВУЦВК). Виконавча влада належала Раді народних комісарів (РНК). На місцях діяли ради різних рівнів та їх виконавчі комітети. Поступово відбувалося посилення центральної влади за рахунок місцевих рад, помітнішу роль почали відігравати їх виконкоми.

Провідна роль у політичній системі СРСР та Української СРР тоді належала комуністичній партії. Узнявши під контроль ради, більшовики почали діяти спочатку як урядова (коли в радах ще були представники інших партій), а потім як державна партія.

Оскільки основною метою більшовиків у державному будівництві, за Ленінін, було зруйнування старої державної машини й створення власної, то постало завдання забезпечити цю машину власними кадрами. Висунення «своїх» на керівні посади пронизувало всю діяльність партійних комітетів.

Унаслідок такої кадрової політики радянський апарат став тотожним партійному. За тодішнього дефіциту досвідчених управлінців більшовики часто використовували для заміщення важливих посад (як правило, радянських та господарських) вихідців з інших партій, які перейшли до їх рядів. Так, в українському уряді у 1923 р. було троє колишніх меншовиків.

Комуністична партія протягом першої половини 20-х років еволюціонувала за такими основними напрямками:

- перетворення партії з революційної організації, ціллю якої було повалення старих політичних інститутів та зміна форм власності, на державну партію;
- монополізація політичного становища через усунення інших партій;
- зосередження влади в руках вузького кола партійних керівників.

Стосовно більшовицької партії цього періоду цілком підходить визначення «залізний закон олігархії», сформульоване німецьким істориком і соціологом Робертом Міхельсом (1876–1936). Згідно з ним усі організовані політичні партії, особливо масові, в яких рядових партійців відділяє від лідерів інтелектуальний і професійний рівень, мають тенденцію, якими б демократичними не були їх принципи, до формування закритої олігархії. Концентрація влади в руках небагатьох призводить до зловживання нею. Вожді, яких маси виштовхують на гребінь подій, стають їх володарями.

З переходом більшовицької партії від завдань, пов'язаних з руйнуванням старого, до створення й управління новим, дисципліна, уміння підкорятись набули в ній особливого значення. Іншого змісту набуло й членство в партії, вихід чи виключення з якої означало і відсторонення від політичної діяльності.

Згідно зі Статутом ВКП(б) основним організаційним принципом партії був демократичний централізм. Цей термін вказував на подвійний процес, за якого повноваження зростали від партійних осередків у містах, на заводах, у селах, через проміжні місцеві, обласні комітети до Центрального комітету, який був органом з'їзду. З їх використанням підтримувалася дисципліна зверху донизу, оскільки кожен партійний орган підпорядковувався вищому. Проте в дуалізмі (двоїстості) цього терміна приховувався і суперечливий процес — боротьба між демократією та централізмом, між потоком зростаючих від периферії до центру повноважень і дисципліною, яка нав'язувалася зверху й кваліфікувалася як дієвість виконання. Тенденція до централізації партії ставала домінуючою.

Ототожнення понять «партія» і «держава» спричинило перенесення диктаторських методів управління державою на методи керівництва партією, яка стала державною. В умовах загальної диктатури жоден політичний інститут не може бути демократичним, тим більше партія, яка сама запроваджувала диктатуру в державі. Політика партії не залежала від голосів виборців, їх позицій, думок. Від імені партії диктатуру офіційно здійснював ЦК, а потім, з розширенням його складу, Політбюро ЦК. Створена більшовиками на початку 20-х років система влади була олігархічною.

Партія стала невід'ємною частиною тоталітарного режиму, яка своїм впливом охоплювала та контролювала все життя суспільства. Здійснювалось це шляхом організації партійних осередків на всіх підприємствах та організаціях. Влада в країні зосередилась у руках партійного апарату. На вершині цієї піраміди перебував Сталін, який до 1929 р. позбувся всіх своїх суперників і став фактичним диктатором Радянського Союзу.

Для утвердження диктатури партії постійно збільшувалась кількість партійних організацій. Практика створення великої кількості парторганізацій висвітлила недоліки функціонування територіальних райкомів, які не змогли ефективно контролювати низові структури. Тому було створено нову ланку партійної піраміди — фабрично-заводські партійні комітети, які контролювали роботу дирекції. Без них не вирішувалось жодне питання життєдіяльності підприємства.

Командно-адміністративна система не потребувала творчо й критично мислячих людей, що спричинило суттєві зміни в кадровій політиці. Остаточо були відкинуті гласність і демократизм у підборі та висуненні керівних працівників. Головним критерієм при призначенні на посаду стали відданість, дисциплінованість, здатність будь-якою ціною виконати вказівку вищої інстанції. Нові кадри пройшли сувору підготовку із засвоєння сталінських методів управління.

У 30-ті роки відчутнішим ставав дисонанс між об'єктивними вимогами економічного розвитку і здатністю політичного керівництва компетентно реагувати на них. Звідси — хитання в економічній політиці й пов'язані з ними провали, які породжували в інтелектуально послабленому вищому ешелоні влади прагнення вирішувати все «простими» директивними методами. На передній план вийшли люди, здатні до адміністрування, «фельдфебельства». Більшості з них не вистачало загальної підготовки: понад 70 % секретарів райкомів та міськвиконкомів, 40 % секретарів обкомів, крайкомів і ЦК компартій союзних республік наприкінці 30-х років мали лише початкову освіту. Природно, що вони потребували детальних інструкцій зверху. Ще нижчим був рівень загальної та політичної культури в основі цієї піраміди. Неграмотні в компартії становили 3 %. Майже п'ята частина всього населення країни теж залишалася неграмотною. Залишки старих ілюзій, традиційні патріархальні уявлення про форми керівництва, відсутність гласності й цілеспрямована дезінформація сприяли утвердженню тоталітаризму.

З утвердженням командних методів керівництва партійні органи все більше зросталися з господарськими й радянськими. Відбувався перехід від функціонального до виробничо-галузевого принципу побудови партійного апарату. Як і скрізь по країні, в ЦК КП(б)У, обкомах, міськкомках і райкомах партії були створені промисловий, транспортний, сільськогосподарський, планово-фінансовий та інші відділи. За подібним принципом було реорганізовано апарати радянських і господарських органів. Так у середині 30-х років були створені умови для прямого управління через партапарат усіма сферами суспільного і господарського життя.

Зміцнення командно-адміністративної системи вимагало від компартії інших якостей, ніж у роки НЕПу. Замість певною мірою аморфної, що було спричинено перманентними внутріпартійними дискусіями, поставала дисциплінована, зорієнтована на неухильне виконання директив центру монолітна організація.

Наприкінці 20-х років набагато жорсткішим став внутріпартійний режим, зникали залишки внутріпартійної демократії. Так, у 1928 р. ЦК партії припинив надсилання на місця стенограм пленумів ЦК, планів роботи Політбюро та Оргбюро; у 1929 р. перестав виходити інформаційний журнал «Известия» ЦК ВКП(б); усе рідше скликали партійні з'їзди, конференції, пленуми ЦК (до 1925 р. з'їзди ВКП(б) відбувалися щорічно; після XIV з'їзду (1925) XV відбувся через 2 роки (1927), наступний XVI — через 3 (1930), XVII — через 4 (1934), XVIII — через 5 років (1939). У 1934 р. ЦКК — РСІ (Центральна контрольна комісія і Робітничо-селянська інспекція), які мали повноваження контролювати партійно-державні органи всіх рівнів, були реорганізовані в комісії партійного контролю при ЦК ВКП(б) і Комісію радянського контролю при Раднаркомі СРСР, тобто органи, підлеглі ЦК і Раднаркому. Набули розвитку практика кооптації в партійні комітети, головування списком. Не припинялися чистки для регулювання чисельності партії. Чергова з них відбулася у 1933–1934 рр., а у 1935–1936 рр. — перевірка та обмін партійних документів. Ці заходи, крім очищення від компрометуючих елементів, мали на меті придушення місництва, будь-яких виявів опозиційності, інакомислення, забезпечення безумовної влади центру над периферією, а також зняття соціальної напруги шляхом покарання «стрілочників» — конкретних чи надуманих винуватців певних негативних явищ у суспільстві.

Жорсткий політичний режим 30-х років з його періодичними перетрусами кадрів партократії (чистками) був генетично пов'язаний з моделлю індустріалізації, з командно-адміністративною

системою управління економікою, за якої постійне оперативне керівництво виробництвом здійснюється з центру.

У роботі партійних організацій усіх рівнів почали переважати командні методи, а господарські питання повністю поглинули внутріпартійні. Протоколи засідань партійних комітетів того часу подібні до адміністративних розпоряджень про те, які площі відводити під посіви, як орати, боронувати, утримувати без бур'янів поля, як оберігати картоплю від шкідників, як розподіляти квартири тощо.

На політичний розвиток країни суттєво вплинула ідейно-політична боротьба у 20–30-ті роки в більшовицькій партії. Саме її результати визначили стратегічний курс більшовиків, формування політичної та економічної структури країни, позначились на долі мільйонів людей.

Економічний плюралізм, який зміцнів із запровадженням НЕПу, вимагав і політичного плюралізму. Однак на той час в країні сформувалася однопартійна система, тому політичні інтереси різних груп населення могли знайти свій легальний вияв тільки всередині комуністичної партії. Саме різнобій інтересів збурих ідейно-політичну ситуацію в партії. Суттєво вплинула на ідейно-політичне протистояння боротьба за владу в партії та країні загалом. Групові й особисті інтереси, взаємовідносини, що раніше склалися між керівниками партії, відіграли при цьому істотну роль.

Перший етап внутріпартійної боротьби пов'язаний з так званою дискусією щодо профспілок, що почалася наприкінці 1920 р. Складне соціальне становище в країні суттєво позначилося на настроях робітників, селян, процесах усередині правлячої партії. Пошук виходу з кризи призвів до загострення ідейно-політичної боротьби серед більшовиків, які дотримувалися різних, часто протилежних, точок зору щодо перспектив розвитку країни. Головна дискусія розгорнулася навколо питання про роль і місце профспілок. Вони були наймасовішою організацією трудящих, тому вирішення пов'язаних з ними стрижневих питань визначало форми й методи роботи з масами, бачення структури та сутності політичної системи країни.

Початок дискусії поклав Лев Троцький, який висунув гасло «одержавлення» та «перетрусу» профспілок. Він вважав, що профспілки мають зосередити в своїх руках усе керівництво економічним життям, наголошував на необхідності збереження принципу «призначенства», захищав мілітаризацію виробництва, пропонував продовжувати «зрощування» господарського апарату з апаратом спілок. Керівництво профспілок мало щодо цього іншу думку, вважаючи за необхідне розширювати самодіяльність спілок та розвивати демократичні засади в їх роботі.

У зв'язку з наростанням протиріч у партії та суспільстві наприкінці грудня 1920 р. було вирішено розпочати дискусію в партії щодо порядку денного чергового з'їзду. Під час її сформувалося кілька ідейних груп з відповідними платформами. Представник групи «демократичного централізму» В. Осінський (Оболенський) стверджував, що важливою передумовою успіху партії є визнання в ній течій та угруповань. «Без зіткнення точок зору, без боротьби течій і груп, без «опозиції» не може існувати пролетарська демократія», — писав він. Ця теза стала однією з центральних у внутріпартійній боротьбі протягом наступних майже 10 років. Опозиція обстоювала право меншості висловлювати свою думку. Сталін і його прибічники виступали за «єдність» партії, що не допускало інакомислення і вимагало підкорення меншості позиції більшості.

Деякі інші ідеї висувала «робітничая опозиція». Її представники стверджували, що вплив робітничих союзів зведено до нуля, й пропонували передати організацію управління народним господарством «всеросійському з'їзду виробників». Це означало відсторонення правлячої партії та держави від управління економікою, тому Ленін різко виступив проти. В Україні ця платформа спочатку мала досить значну підтримку.

Позиція більшості ЦК була висловлена у «платформі 10-ти» (названа за кількістю осіб, які спершу підписали її). Ленін сформулював її у кількох пунктах: 1) звичайний демократизм (без будь-яких перебільшень, без всякої відмови від прав ЦК «призначати» тощо, але й без упертого

захисту помилок і крайнощів деяких «призначенців», що потребують виправлення); 2) виробнича пропаганда (йдеться про все, що є слушного... у «формулах» «виробнича демократія», «виробнича атмосфера» та інших). Під час дискусії виникла так звана буферна група на чолі з Миколою Бухаріним, яка намагалася поєднати погляди Леніна й Троцького.

Підсумки дискусії підбив Х з'їзд РКП(б). За «платформу 10-ти» було подано 83 % голосів делегатів. Резолюція з'їзду «Про єдність партії» фактично означала суттєве обмеження політичної демократії, оскільки передбачала розпуск усіх інших угруповань, недопущення будь-яких фракційних виступів. За невиконання цієї вимоги загрожувало виключення з партії. Спроби підвищити роль профспілок не мали успіху, оскільки це обмежувало б роль правлячої партії. Профспілки залишились «привідним пасом» — засобом впливу більшовицької партії на маси. Не були схвалені й пропозиції щодо розширення політичної демократії, плюралізму думок. Загалом рішення Х з'їзду РКП(б) багато в чому визначили подальший розвиток ідейно-політичної боротьби, долю політичної демократії, ознаменували еволюцію партії в бік тоталітаризму.

Нове загострення ідейно-політичної боротьби відбулося у 1923–1924 рр. Криза НЕПу, яка призвела до погіршення політичної та економічної ситуації, недоліки в діяльності комуністичної партії, загострення боротьби за владу та особисте суперництво в керівництві більшовицької партії у зв'язку з хворобою Леніна зумовили нову внутріпартійну дискусію.

Її знову розпочав Л. Троцький, який у листі від 8 жовтня 1923 р. до керівних органів партії піддав критиці бюрократизацію партійного апарату й згортання внутріпартійної демократії. Економічні труднощі він пояснював неплановістю економіки, перетасуванням господарських і політичних кадрів, неправильним і нездоровим партійним режимом. Його підтримали 46 відомих членів партії, які вказували на завмирання життя в парторганізаціях у зв'язку з хибним курсом ЦК на безсистемність господарської політики.

Терміново скликаний пленум ЦК і ЦКК за участю представників 10 найбільших (у тому числі Харківської та Донецької) парторганізацій засудив «заяву 46-ти» як крок фракційно-розкольніцької політики. Водночас було вирішено розпочати дискусію статтею Володимира Зинов'єва «Нові завдання партії», в якій зверталась увага на деякі недоліки в партійному житті («штиль», «застій»), пропонувалося насправді застосувати робітничу демократію. Після її публікації в пресі з'явилося багато відгуків, які містили найрізноманітніші думки про стан і перспективи розвитку внутріпартійної демократії. Активно обговорювалися ці питання на зборах місцевих парторганізацій.

Дискусія викристалізувала дві основні точки зору щодо розвитку демократії: в першій обстоювались наріжні її принципи, у другій стверджувалося, що все це призведе до зниження дисципліни, ослабить партію. Саме на останню позицію опирався Сталін, прокладаючи собі дорогу до диктаторської влади.

Під час дискусії рядові комуністи висловлювали обурення з приводу матеріальної нерівності серед членів партії, відриву відповідальних працівників від партійних осередків, партії від робітничих мас, недемократичності окремих керівників. Пропонувалося налагодити вільний обмін думками, щоб рішення приймалися з урахуванням пропозицій первинних організацій, покласти край «призначенству», організувати звіти відповідальних і керівних працівників, підвищити рівень політичних знань.

Дебатувалось також питання про особливості дискусії в Україні, про специфіку діяльності КП(б)У та її завдання щодо національного питання. Полеміка з цього приводу виникла між першим секретарем ЦК КП(б)У Е. Квірінгом та публіцистом М. Равичем-Черкаським.

М. Равич-Черкаський піддав критиці ЦК КП(б)У за те, що «у нього не виявилось своєї власної лінії» в дискусії, вважав, що полеміку було занесено «з далекої Півночі» і залучено до неї тих, хто «живе настроями Москви». Особливі завдання Равич-Черкаський вбачав у становленні КП(б)У

як української партії. Разом з тим він виступав проти розгортання внутріпартійної демократії, вважаючи, що це призведе до планового збільшення кількості в КП(б)У «осіб російського походження, які мають перевагу... в партстажі й питомій вазі в партії». У статті порушувалися питання щодо розширення самостійності КП(б)У, надмірної залежності її верхівки від Москви, необхідності враховувати специфіку України в діяльності більшовицької партії. Цілком справедливими були зауваження про переваги в КП(б)У представників некорінного населення (у 1923 р. українців у компартії України було лише 24 %, а в державному апараті України — лише 5 %).

Більшість членів Політбюро КП(б)У визнали суттєві недоліки в партійній роботі та внутріпартійній демократії, але жодних змін у керівництві не відбулося. Нерідко учасники дискусії твердили, що вона пов'язана з боротьбою за владу, схвалювали діяльність Л. Троцького і критикували Й. Сталіна.

Наприкінці грудня 1923 р. у пресі та парторганізаціях почалося обговорення економічних питань. Представники більшості ЦК вважали однією з головних причин економічної кризи надвиробництво хліба в країні. Серед заходів, спрямованих на подолання кризи, передбачалося розширити можливості для надання сільськогосподарського кредиту, збільшити виробництво сільськогосподарських знарядь і машин, удосконалити політику цін, упорядкувати виплату зарплати. Опозиція виступала проти активного зовнішньоторговельного балансу, за широку товарну інтервенцію, тобто за активний імпорт.

Дискусійні збори на місцях відбувалися досить бурхливо й подекуди тривали по кілька днів. У Москві опозицію підтримувало 38,5 % членів партії, у Києві — приблизно 50 %, в Одесі — 1/3, у Донбасі — незначна кількість учасників дискусії. Одним із наслідків дискусії було вжиття «організаційних» заходів ЦК Компартії України щодо тих, хто опонував лінії більшості (Сталін і К0) чи сумнівався. Так, за опозицію більшості ЦК КП(б)У й відмову засудити Троцького був звільнений з посади нарком внутрішніх справ України І. Ніколаєнко, за «нездатність згуртувати партійні маси на боротьбу з опозицією» секретар Київського губкому компартії Й. Варейкіс.

Опозицію підтримували в основному люди з більш високим рівнем освіти — комуністи навчальних закладів, установ. Водночас більшість у партії орієнтувалася не на логіку життя, а на вказівки парторганів, які теж керувались директивами зверху. Загалом опозиція зазнала поразки. У резолюції XIII конференції РКП(б) (січень 1924 р.) зазначалося, що опозиція — це «ревізія більшовизму» та «дрібнобуржуазний ухил».

Дискусії початку 20-х років справді були дискусіями в широкому розумінні, під час яких відбувалися обговорення, полеміка і, звичайно, політична боротьба. При цьому меншість не мала змоги висловитись у пресі, виступити на зборах. Це було однією з причин того, що дискусія не привела до істотних змін у політичному житті, шанс демократизувати суспільство не було використано, політична ситуація погіршувалася.

На цьому боротьба за владу не припинилася. Позиції Троцького та його прибічників, хоч і ослабли, та все ж залишалися досить міцними. Смерть Леніна спричинила новий виток політичної боротьби. Імпульсом для неї стали публікації Троцького з історії більшовизму. Цим скористалися його опоненти. У пресі з'явилися критичні статті на публікації Троцького «Про Леніна» та «Уроки Жовтня». Це вже була не дискусія (хоч її назвали «літературною дискусією»), а критичне обговорення і паплюження Троцького. Головний дискусійний матеріал — «Уроки Жовтня» — більшість членів партії навіть не читала. Під час цієї дискусії фактично не було боротьби думок, а лише одностороння критика; вперше предметом обговорення стали питання історії й теорії більшовизму; в основному відбувалася вона на газетних шпальтах.

У багатьох критичних публікаціях ішлося про небільшовицьке минуле Троцького, що тоді вважалося істотним компроматом, розвінчувалася його теорія «перманентної революції», детально

аналізувалися основні епізоди жовтневих подій 1917 р. Троцького намагалися звинуватити в тенденційності, для чого були певні підстави. Деякі епізоди в історії революції він висвітлював справді суб'єктивно, зосереджуючись на власній ролі в подіях.

Попри те, що рядові комуністи не були знайомі з публікаціями Троцького, вони майже одностайно засудили його. Троцького звинуватили в «ревізії ленінізму» й зняли з поста голови Реввійськради. Дискредитація Троцького під час «літературної дискусії» відтіснила його до межі політичного краху. Троцького умовно залишили в Політбюро, але він не міг уже претендувати на роль лідера в країні.

У результаті цієї пропагандистської кампанії зріс авторитет Сталіна як «борця за єдність комуністичної партії та чистоту марксизму-ленінізму». До того ж його не звинувачували у помилках на відміну від інших членів партійного керівництва — Зинов'єва, Каменєва, Рикова, Бухаріна. Саме після цих подій Сталін почав висуватись на перші ролі в країні та партії.

Знову були зроблені «оргвисновки» щодо тих, хто не чітко розумів лінію московського партійного керівництва й мав окрему думку. На цей раз постраждав головний комуніст України — генеральний секретар ЦК КП(б)У Е. Квірінг, який під час дискусії висловив думки, що збігалися з позицією Зинов'єва та Каменєва. Крім того, Квірінг мав необережність висловитися за звільнення Сталіна з посади генсека і призначення його на іншу посаду — голови Реввійськради.

Економічні труднощі 1925 р. зумовили порушення питання про перспективи розвитку непу, доцільність і правильність обраного політичного курсу. Зміна співвідношення сил у керівному ядрі, висунення Сталіна на перші позиції не влаштовували інших більшовицьких лідерів, зокрема Зинов'єва та Каменєва, які об'єдналися в так звану нову опозицію. Розходження стосувалися теоретичних питань, передусім щодо характеру соціально-економічного ладу в СРСР, про ставлення до куркулів (заможних селян), можливість побудови соціалізму в СРСР. «Нова опозиція» вважала, що державний капіталізм, а не соціалізм, є домінуючою формою народного господарства в країні, оскільки існує свобода торгівлі, оренда, концесії.

Показовим було ставлення більшості комуністів до висунутого у 1925 р. М. Бухаріним гасла «Збагачайтесь!». «Селянам, усім селянам треба сказати: збагачайтесь, розвивайте своє господарство і не турбуйтеся, що вас притиснуть». У ті часи це гасло суперечило загальноприйнятим поглядам. Більшовики вважали, що їх завдання не сприяти збагаченню, а боротися з ним, з багатими людьми, у тому числі з селянами-куркулями. Бухаріна змусили відмовитися від цього гасла, причому кілька разів тільки у 1925 р.

«Нова опозиція» вважала, що побудувати соціалізм в окремій державі без перемоги революції в інших країнах неможливо. Сталін, Бухарін та їх прибічники, навпаки, наполягали, що це реально.

Окрім теоретичних, під час боротьби вирішувалися ще й питання про владу. «Нова опозиція», зокрема Каменєв, різко виступила проти Сталіна як керівника партії, але вже було запізно. Антисталінські виступи були сприйняті партійцями як замах на владу та єдність партії, тому їх пропозиції не були підтримані. Це підштовхнуло лідерів «нової опозиції» до об'єднання з Троцьким, що відбулося влітку 1926 р. Знову дискутувалися питання про можливість побудови соціалізму, єдність партії, критикувалась політика керівництва, передусім Сталіна. Усе це перепліталося із взаємними особистими випадками, вишукуванням помилок, обвинуваченням в немарксистських поглядах.

Найбільшого загострення ідейно-політична боротьба набула у 1927 р. з появою опозиційних платформ щодо лінії Сталіна. Найрадикальнішою з них була «платформа 15-ти» (названа за кількістю підписів під нею). Серед її авторів було чимало тих, хто в різні часи працював в Україні (Т. Сапронов, Т. Харечко, І. Дашковський та інші).

У цьому документі зазначалося, що «партійний апарат перетворюється зі слуги партії в її господаря», сталінська група застосовує фашистські методи боротьби з опозиційним блоком, заборонені дискусії, практикуються виключення з партії, погрози звільнити з роботи. Пропонувалось відновити режим внутріпартійної демократії, забезпечити партійцям право обговорювати всередині партії будь-які питання, ліквідувати матеріальну залежність посадових осіб як від вищих парторганізацій, так і від радянських та господарських органів; відновити виборність усіх парторганів, скасували практику надання привілеїв... На той час ці тези були досить сміливими й актуальними, але у пресі їх піддали нищівній критиці, заборонивши пропагувати. У боротьбі проти опозиції дедалі частіше використовувались «організаційні методи», особливо висилання у віддалені райони, а також за кордон. Лише за липень—серпень 1927 р. з партії було виключено до 600 осіб за поширення опозиційних вимог. Отже, у вирішенні внутріпартійних проблем тогочасне керівництво Компарії почало активно використовувати адміністративні заходи й репресивний апарат.

Коли в серпні 1927 р. на пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У генерального секретаря Компарії України Л. Кагановича запитали, чому Зинов'єву й Троцькому не дають друкувати свої статті, він змушений був визнати, що це справді так, оскільки опозиція є маленькою групою, яку не можна порівнювати з більшістю партії. Ця група дійсно не була численною, проте її лідери ще були членами ЦК і мали право на висловлення думки. Однак цього зробити їм не давали.

Опозиція не мала можливостей для проведення агітації та пропагандистської роботи, оскільки преса й апарат влади перебували під контролем Сталіна. Це значно послаблювало її, оскільки більшість комуністів через низький рівень освіти не могла розібратися у складних економічних питаннях. Багато з них голосувало автоматично, за вказівкою партійного керівника. Об'єднана опозиція зазнала поразки, її лідерів було виведено з керівних органів, що ще більше посилювало позиції Сталіна, якого багато хто щиро вважав відданим захисником «ленінського» курсу та єдності партії.

На цьому політична боротьба не закінчилася. Новий її виток викликала третя криза непу (1927–1928). Восени 1927 р. знову виникли труднощі з хлібозаготівлею. Погіршилось міжнародне становище країни, тому селяни, побоюючись війни, почали притримувати хліб. Іншою причиною були низькі ціни, через які селяни не продавали зерно, очікуючи на зростання ціни на нього. У відповідь уряд вжив надзвичайних заходів. Дозволялось застосовувати репресії до селян, які притримували хліб і мали його надлишок більше 30 тонн. Це означало повернення до воєнно-комуністичних методів управління. Проти такої партійної лінії виступали М. Бухарін, О. Риков та їх прибічники, обстоюючи економічні, ринкові методи господарювання. Проте й група Бухаріна зазнала поразки. Її оголосили «правим ухилом» і вивели з керівних органів. Це сталося тому, що в тих конкретно-історичних умовах програма Бухаріна не була оцінена більшістю ЦК як значно краща, ніж політика групи Сталіна. По-друге, Сталін і на цей раз вдався не стільки до захисту своїх поглядів, скільки до боротьби проти опонентів, яких було різко засуджено у пресі та партійних документах. Крім того, значна кількість партійців не позбулася настроїв і психології «воєнного комунізму». Вони, як і Сталін, виступали за використання рішучих, «революційних» методів будівництва соціалізму. З виведенням групи Бухаріна з керівних органів партії Сталін фактично став диктатором країни. Швидко почав формуватися культ його особи.

Одним з методів регулювання діяльності місцевих парторганізацій були «чистки» (виключення з КП(б)У). У середині 1921 р. в Компарії України нараховувалось 97869 комуністів, 18 % з яких були вихідцями з інших партій. Під час «чистки» було виключено 21260 осіб (22 %). Кількість вихідців з інших партій зменшилася до 5 %. У 1926 р. була проведена часткова перевірка й «чистка» сільських осередків, а в 1927 р. — всесоюзний перепис (перереєстрація) членів та кандидатів у члени партії. Ще одну «чистку» здійснили в 1929–1930 рр., під час якої було виключено з партії майже кожного десятого.

Водночас організовувалися масові партійно-політичні кампанії з метою збільшення чисельності партії. Після смерті В. Леніна в 1924 р. було проведено масовий прийом у партію робітників, так званий ленінський призов. В Україні чисельність партії збільшилася на 30 тис. Нова хвиля призову в партію відбулася з нагоди 10-річчя Жовтневої революції в листопаді 1927 — січні 1928 р. і дала 108 тис. новобранців. Усі ці заходи спричинили корінні зміни не тільки кількісного, а й якісного складу партії. Нові партійці були більш керованими, ними легше було маніпулювати за допомогою партійного апарату. Цьому також сприяли їх низький освітній рівень та ігнорування тих незначних демократичних елементів, які існували на початку 20-х років.

Фактично партія складалася з двох нерівних за значенням частин: апаратної меншості й рядової більшості. Протягом 20-х років її апарат виріс у могутню силу, намагався безконтрольно керувати партійними справами, виявляючи при цьому достатню гнучкість й адаптованість.

Партійна еліта України формувалася під активним впливом Москви. У зв'язку з недовірою до України ЦК РКП(б) виявляв особливо обережну кадрову політику в республіці. Тому протягом тривалого часу основним джерелом формування партійно-державної номенклатури в Україні були кадри, прислані з Москви або узгоджені з нею. Тільки з грудня 1920 по листопад 1921 року в розпорядження ЦК КП(б)У було направлено з Росії понад 5 тис. комуністів. Українців серед членів партії, особливо серед керівного складу, була незначна кількість. Навіть наприкінці 20-х років їх представництво в ЦК не перевищувало 25 %.

Контроль над партапаратом дав змогу Сталіну розставити на відповідальних постах у республіці своїх людей. У 1923 р. звільнено з посади Голови Раднаркому України Х. Раковського, який часто опонував Сталіну, до того ж був особистим другом Троцького. Після Раковського головною фігурою в керівництві стає вже не голова уряду, а керівник партійного республіканського органу. У 1925–1928 рр. на посаді генерального секретаря ЦК КП(б)У перебував один з найближчих клевретів Сталіна — Л. Каганович, який забезпечив підтримку політики свого патрона в Україні, зміцнив владу партапарату.

З початком політики українізації питома вага керівних працівників українського походження почала зростати, однак на ключові посади українців висували дуже рідко. Якщо в уряді республіки вони ще працювали, то керівна верхівка КП(б)У та головного карального органу — ДПУ УСРР — складалася з осіб некорінної національності.

В основу кадрової політики комуністичної партії було покладено теоретичні настанови В. Леніна. Визначаючи критерії добору кадрів, він указував на необхідність оцінювати їх «...а) з точки зору добросовісності; б) з політичної позиції; в) знання справи; г) адміністративних здібностей...». Унаслідок такого підходу до формування державного апарату відбувалося відчуження від нього найосвіченішої та найкультурнішої верстви населення і залучення до керівництва не підготовлених для цього верств — робітників та селян, які не мали ні спеціальних знань, ні управлінських навичок.

Уся робота з добору та розстановки керівних кадрів зосереджувалася у вищих партійних інстанціях. Для формування партійно-державного апарату в 1919 р. ЦК КП(б)У створив обліково-розподільчий відділ, який займався обліком, мобілізацією, переміщенням та призначенням членів партії. Працівників, які перебували на обліку, було поділено на чотири категорії. До першої, основної, належали комуністи, які працювали на посадах голів губвиконкомів, секретарів губернських комітетів, інші вищі керівники партійних і державних органів губернського та республіканського рівнів; до другої категорії — комуністи, які працювали в апаратах губернських установ; третьою — працівники повітового рівня, четвертою — рядові партійці.

Таку ж роботу проводили обліково-розподільчі підвідділи губернських комітетів КП(б)У, які виконували функції обліку деяких категорій відповідальних працівників місцевого рівня,

займалися «реєстрацією штрафних», вели облік резерву кадрів на висування, а також виявляли «кандидатів» на зняття з високих апаратних посад за партійно-адміністративні провини, переводили їх до «верстата й плуга».

Якщо на початку свого існування відділи обліку-розподілу займалися переважно мобілізацією комуністів, то з розростанням адміністративного апарату й у зв'язку з важливістю завдань господарського будівництва з'явилася необхідність, за словами Сталіна, «кожного працівника вивчати до кісточок». Так реалізовувалась одна зі стрижневих засад тоталітарного режиму — утримання під контролем основних ланок державного, партійного, господарського, профспілкового та інших апаратів.

Уперше перелік основних посад, що підлягали заміщенню за вказівкою ЦК КП(б)У (номенклатуру), було визначено у 1921 р. До нього ввійшли такі категорії відповідальних працівників: а) члени, кандидати у члени та завідувачі відділів ЦК КП(б)У; б) народні комісари, члени колегії наркоматів і завідувачі їх відділів; в) члени й кандидати у члени ВУЦВК; г) завідувачі відділів та інших важливих підрозділів ВУЦВК... Сюди ж входили керівники й відповідальні працівники ДПУ, профспілок, редактори українських газет тощо. Так, у 20-ті роки було створено специфічну адміністрацію, яка поєднувала господарські, судові, політичні, військові, ідеологічні та репресивні функції. Вищі партійні інстанції здійснювали керівні функції (у політичній та ідеологічній сферах) самі або ж через кадрові призначення на всі ключові пости представників «номенклатурної касти».

Отже, на початку 20-х років в Україні утворився своєрідний прошарок номенклатурних працівників, який сконцентрував у своїх руках владу в республіці в межах, дозволених Москвою. Коло це було досить вузьким і потрапити до нього, як і вибути з нього, було нелегко. Система безжалісно розправлялася з усіма, хто виявляв самостійність, непослух, ішов проти встановлених нею правил і норм.

Партійно-державна еліта формувалася за кастовим принципом. Наслідком цього стало виникнення могутніх апаратних угруповань, що боролися між собою за владу. Так, у ЦК КП(б)У довго домінувала катеринославська група, до якої входили Е. Квірінг (перший секретар ЦК КП(б)У в 1923–1925 рр.), Д. Лебедь (другий секретар ЦК КП(б)У в 1921–1923 рр., голова ЦК КП(б)У в 1924–1925 рр.), І. Клименко (другий секретар ЦК КП(б)У в 1925–1927 рр.). Вони, у свою чергу, спиралися на «вірних» людей на місцях. Навіть періодичні кадрові «перетруси» не могли зруйнувати цих угруповань. Переходячи з однієї номенклатурної посади на іншу, керівники груп перетягували за собою і своїх людей.

Недемократичні умови діяльності, відсутність критики та підлабузництво призводили до зловживань владою, створення місцевих мікрокультів. У 1925 р. були викриті протизаконні дії керівної верхівки Херсонського округу, у 1927 р. — за зловживання знято з роботи секретаря Сталінського (Донецького) окружкому К. Мойсеєнка. Найтиповішими рисами так званої херсонщини були беззаконня, адміністративні утиски, хабарництво, казнокрадство, пияцтво.

Встановивши диктатуру, номенклатура поширювала свій вплив на всі сфери життя суспільства, у тому числі й на виробничу. Партійний апарат перетворювався у власника засобів виробництва, оскільки контролював через посадові призначення виробничу сферу, черпаючи в ній свою силу і владу. Від волі парторгану ставали матеріально залежними трудящі маси. Так формувався економічно-примусовий механізм, який забезпечував підтримку значною частиною народу політики правлячої партії. Внаслідок перетворення держави (фактично партапарату) у власника основних засобів виробництва фізичне існування більшості трудящих, незважаючи на неп, було поставлене в залежність від головного працедавця, що значною мірою обмежувало матеріальні основи особистої свободи, у тому числі в питаннях політичного вибору.

Матеріальний достаток владної верхівки забезпечувався не лише порівняно високою зарплатою, а й напівприхованими привілеями і доступом до закритих спецрозподільників, можливістю одержувати додаткові, соціально-культурні послуги, мати кращі умови відпочинку.

Відсутність демократичного механізму зміни керівних курсів, призначенство, надмірний централізм сприяли формуванню нового типу керівника, який прийшов на зміну попередній більшовицькій еліті. Становище керівника, його доля залежали не від рядових партійців, які формально його обирали, а від ставлення до нього вищого начальства. Така система формувала психологію «людини-гвинтика», створювала сприятливі умови для безкарної сваволі та зловживання владою як у центрі, так і на місцях. У партійному апараті зосереджувались люди, головним критерієм роботи яких була особиста лояльність до Сталіна, що нерідко передбачало безпринципність, суб'єктивізм. Прихід у партію кар'єристів прискорював процес її переродження.

Переважаючий у партії класовий підхід спричинив суттєві деформації в її політиці та практиці, ігнорування загальнолюдських цінностей. Одні верстви, класи розглядалися як союзники пролетаріату, інших примусово залучали до соціалістичного будівництва, а тих, хто, як вважалося, заважав цьому, усували з історичної арени. Класовий підхід давав змогу агресивним силам партії, не рахуючись із законністю, ставити себе на позицію особливої «революційної моралі», згідно з якою моральним вважалося все, що сприяло революційним перетворенням. Теоретичним підґрунтям такої політики була висунута Сталіним у 1928 р. теза про загострення класової боротьби в країні з просуванням її по шляху до соціалізму.

Отже, глибокі кількісні та якісні зміни в середині РКП(б) та її складовій — КП(б)У, процес та наслідки ідейно-політичної боротьби всередині партії, трансформація принципів і методів керівництва призвели до переродження партії, перетворення її на покірне й активне знаряддя виконання сталінської волі. Партія стала важливою складовою тоталітарної системи.

Важливим засобом зміцнення тоталітарної системи було обожнювання вождя — власне культ особи, наділення його надприродними рисами. Культ особи Сталіна почав створюватися наприкінці 20-х років, під час підготовки до його 50-річчя.

21 грудня 1929 р. газета «Правда» вийшла на восьми сторінках, більша частина з яких була присвячена Сталіну. Статті мали такі заголовки: «Сталін і партія», «Сталін і Червона Армія», «Сталін і індустріалізація країни», «Стальний солдат більшовицької гвардії». З цього почалося відкрите й безсоромне пропагування його «величі». Особливо розвинувся культ особи Сталіна у 1934 р. Наприклад, один з керівників України П. Постишев на XVII з'їзді ВКП(б) говорив про вчення «Леніна—Сталіна», виділяв Сталіна як великого стратега і мислителя. Не відставали від нього й інші делегати. З часом Сталін сам наполегливо пропагував себе як класика, який і в теорії, і на практиці ніби досяг більшого від будь-кого.

Ретельно налагоджений апарат маніпулювання суспільною свідомістю насаджував містично-забобонне схиляння перед «вождем», «хазяїном», його «діяннями». Ця діяльність мала декілька наслідків: монополюєно-моністичне становище поглядів Сталіна в пропаганді й науці; заборона наукових положень, які суперечили б його догмам. Роль і діяльність Сталіна звеличував «Короткий курс історії ВКП(б)».

Усебічна і постійна пропаганда сприяла створенню ілюзорних і міфологічних уявлень про Сталіна. Поступово насаджувалась теза, що незгода з його поглядами та діями — антидержавний акт. У свідомості багатьох людей Сталін як реальна людина (з його особистими якостями, сильними і слабкими рисами, індивідуальністю) перетворюється на символ соціалізму, навіть держави.

§ 5. Українське відродження 20-х років

Українське відродження 20-х років ХХ ст. — яскравий феномен історії українського народу. Його коріння — у нетривалому, але важливому періоді відновлення української державності 1917–1920 рр. Ця доба дала такий сильний імпульс національного розвитку, що його не змогла зупинити ні братовбивча громадянська війна, ні масова еміграція української інтелігенції, ні тиск тоталітарної держави.

Українське Відродження охопило різні сфери життя, у тому числі освіту, науку, літературу, мистецтво. Важливим напрямом культурного будівництва були ліквідація неписьменності населення. У 1921 р. була прийнята постанова Раднаркому УСРР, в якій підкреслювалося, що все населення віком від 8 до 50 років, яке не вміє читати й писати, зобов'язане навчатися грамоті російською або рідною мовою за бажанням. У 1923 р. було створено товариство «Геть неписьменність!». У 1925 р. діяло 18 тис. шкіл, 145 технікумів, 35 інститутів. При вступі до вузів ураховувалося соціальне походження — для робітників не вимагалось атестата про середню освіту, не проводилися вступні іспити. Для них у 1921 р. були відкриті робітничі факультети (робітфаки). Протягом 20-х років кількість неписьменних скоротилася з 70 % до 43 % дорослого населення. Багато зробили для розвитку освіти наркоми О. Шумський, М. Скрипник. Центром української науки стала Всеукраїнська Академія Наук (ВУАН), в якій було три відділи: історико-філологічний, фізико-математичний і соціально-економічний. Найбільш плідно працювала перша секція, куди входили М. Грушевський (у 1924 р. повернувся із-за кордону), М. Слабченко, Д. Яворницький, С. Єфремов, А. Кримський.

Бурхливо розвивалась українська література, для якої характерне розмаїття літературних напрямків. У спілку селянських письменників «Плут» входили П. Панч, А. Головка, в спілку пролетарських «Гарт» — В. Еллан-Блакитний, В. Сосюра. До неокласиків належали М. Зеров, М. Рильський, до символістів П. Тичина. Широку популярність здобув гуморист Остап Вишня. Серед драматургів провідне місце посідав М. Куліш, Лесь Курбас і його театр «Березіль» стали ренесансом українського театру. О. Довженко здобув світове визнання своїми фільмами «Арсенал», «Земля». З середини 20-х років істотну роль у політичному, ідеологічному та культурному житті населення починає відігравати *радіо*. Перша радіостанція в Україні почала діяти в Харкові в 1924 р. Інтенсивно радіофікувалися села. У 1928 р. в них налічувалося вже 40,5 тис. радіотрансляційних точок.

З 1923 р. в країні почала проводитись політика коренізації, яка була спрямована на підготовку, виховання й висування кадрів корінної національності, врахування національних факторів при формуванні державного апарату, організацію мережі шкіл, закладів культури, видання газет, журналів та книг мовами корінних національностей.

Коренізація була викликана прагненням більшовиків заручитися підтримкою місцевого (корінного) населення з тим, щоб зміцнити свою соціальну базу; спробою спрямувати національне Відродження в соціалістичне русло. Нова національна політика мала на меті продемонструвати переваги соціалізму українцям у Польщі та ін. країнах, показати приклад вирішення національного питання колоніальним народам.

У середині 20-х років 80 % населення республіки склали українці, а 20 % — представники інших національностей. Тому політика коренізації здійснювалась у двох напрямках: українізація та створення необхідних політичних, соціальних і економічних умов для культурного розвитку національних меншостей. У зазначений період з 3702 відповідальних працівників губерньського, окружного і районного масштабу українською мовою володіли лише 797 чол. Ще меншим був відсоток українців серед відповідальних працівників республіканського масштабу.

Практичними кроками в напрямку українізації стали декрети ВУЦВК від 27 липня і 1 серпня 1923 р., в яких проголошувалась рівність мов і у зв'язку з цим необхідність надання допомоги в розвитку української мови, щоб піднести її до рівня російської.

Певна увага приділялась вивченню української мови молоддю, фахівцями, які після закінчення навчальних закладів повинні були прийти на виробництво та в державні установи. Одними з перших перейшли на викладання українською мовою Київський медичний інститут, хімічний, механічний та інженерно-будівельний факультети Київського політехнічного інституту. Однак здійснення українізації вищої школи ускладнювалося через відсутність необхідної кількості підручників і недостатню розробку української наукової термінології, особливо з природничих дисциплін.

Проте поступово становище змінювалося на краще. Найбільші зрушення відбулися у видавничій справі. Якщо 1 лютого 1923 р. в Україні з 65 газет українською мовою виходило 13, то на 1 жовтня 1924 р. — уже 23. У книговидавничій справі тираж друкованої продукції українською мовою досяг 70% загального тиражу книг, виданих у республіці. У 1924 р. з 5 млн підручників українською мовою було видано 4 млн, що дозволило перевести 12 тис. шкіл на навчання українською мовою. У 1927 р. шкіл з рідною мовою навчання стало 78%, технікумів — 39%. Майже 75% місцевих державних установ і організацій, у тому числі від 30 до 60% республіканських наркоматів і відомств розпочали діловодство українською мовою. Однак у той же час українізація партійного, профспілкового і комсомольського апаратів відбувалася повільно.

Для практичного керівництва політикою українізації була створена комісія по українізації на чолі з В. П. Затонським, куди ввійшли також В. Я. Чубар, М. О. Скрипник, О. Я. Шумський та ін.

Українізація не означала примусової денаціоналізації меншин. Для того щоб її проведення не завдало шкоди представникам інших національностей, які проживали компактно, під керівництвом Комісії у справах нацменшостей ВУЦВК (1924–1930) відбулося національне районування території республіки. У 1923–1925 рр. було організовано 12 національних районів (німецьких, болгарських, російських і польських), а також національні сільради: 167 російських, 153 німецькі, 115 польських, 86 єврейських, 27 грецьких, 24 болгарських. У 1924 р. утворилась Молдавська Автономна СРР у складі УСРР. У цей час у республіці працювало 566 шкіл з німецькою мовою навчання, 342 з єврейською, 31 — з татарською та інші. Цим створювались умови для національно-культурного відродження всіх народів України.

Під впливом національного Відродження в Україні виникло так зване націонал-ухильництво — прояв націонал-комунізму, представники якого намагалися поєднати комунізм з національним рухом. Його речниками в Україні були М. Хвильовий, О. Шумський і М. Волобуєв. М. Хвильовий вважав, що українська культура повинна орієнтуватись не на російську, а на європейську. Шумський намагався розширити українізацію, зміцнити її кадровими змінами; Волобуєв обстоював економічну самостійність республіки. Ці погляди були засуджені більшовицьким керівництвом України.

З кінця 20-х років політика українізації почала гальмуватися, що пояснювалося офіційною владою небезпекою «націонал-ухильництва» і націоналізму.

§ 6. Радянська модернізація України. Форсована індустріалізація

До 1926 р. економіка СРСР і України в основному була відбудована. Логічним стало питання про перспективи її подальшого розвитку. Ця проблема ускладнювалася для керівництва країни тим, що очікуваної більшовиками світової революції не відбулося, країни Заходу оговталися після повоєнної кризи і стабілізували свою економіку. У цих умовах навіть значна кількість керівних

діячів Комуністичної партії не вважала можливим будувати нове суспільство без революції на Заході при техніко-економічній відсталості країни. Але Сталін думав інакше. В упертій внутріпартійній боротьбі його точка зору перемогла, і вся країна почала на практиці здійснювати теорію будівництва соціалізму в одній країні — величезний за масштабами багаторічний соціальний експеримент. Вербалізм сталінського варіанта цієї теорії виявлявся в тому, що він базувався на ігноруванні особистої зацікавленості людини, настроях зрівнялівки, не враховував фактори техніко-економічної відсталості країни, її певну міжнародну ізоляцію.

Вирішальною ланкою будівництва соціалізму повинна була стати індустріалізація, тобто процес створення великої машинної індустрії в усіх галузях економіки. Індустріалізація була об'єктивно необхідною — не можна було базуватись на досягнутому рівні розвитку промисловості. Це було потрібно і для підвищення рівня життя людей, зміцнення обороноздатності, покращання стану культури, загального рівня цивілізованості, тобто сама по собі ідея індустріалізації була вірною.

Здійснення індустріалізації мало свої особливості. По-перше, індустріалізація почалася з розвитку важкої промисловості і цій галузі весь час надавалась перевага. Це пояснювалось партійно-радянським керівництвом перш за все необхідністю зміцнення обороноздатності держави. Легкій промисловості, яка зразу ж давала більшу віддачу, кращий обіг грошей, підвищення рівня життя, надавали другорядного значення.

По-друге, індустріалізація здійснювалась форсованим темпом. Висувалося завдання за 10–15 років збудувати соціалізм і наздогнати західні країни за рівнем промислового розвитку. Усе це досягалося за рахунок величезного напруження сил усього народу, збереження низького рівня його життя (особливо селянства).

По-третє, індустріалізація проводилась у рамках жорсткого плану, часто нереального і необґрунтованого, і цим відрізнялась від індустріалізації на Заході, де цей процес керувався доцільністю, потребами суспільства, хоч і проходив без суворої регламентації.

По-четверте, радянська індустріалізація здійснювалась за рахунок лише власних джерел фінансування, і пошук цих джерел був одним з головних завдань політики і предметом внутріпартійної боротьби.

Гострота ідейно-політичної боротьби з цих питань обумовлювалась нестачею коштів для одночасного розвитку всіх галузей народного господарства. Результатом дискусій стало рішення, пов'язане з перекачуванням коштів з села в місто для фінансування промисловості.

Перша п'ятирічка почалася з жовтня 1928 р., а підготовка плану у двох варіантах (відправному та оптимальному) завершилася тільки навесні 1929 р. У травні XI Всеукраїнський з'їзд Рад схвалив п'ятирічний план для України, який був частиною всесоюзного п'ятирічного плану.

Проте зразу ж плани було піддано волюнтаристському «корегуванню» з боку Сталіна. Його мета була в різкому форсуванні індустріалізації та колгоспного будівництва. Установлювались завищені й нереальні плани розвитку економіки: 32 % у рік для всієї промисловості й 46 % для важкої індустрії. Жодних об'єктивних підстав для таких темпів не було. У 1931–1933 рр. темпи розвитку індустрії швидко впали з 23,7 % в 1928–1929 рр. до 5 % в 1933 р.

Плани першої п'ятирічки, всупереч заяві Сталіна в січні 1933 р. про їх дострокове (за 4 роки і 3 місяці) виконання реалізувати не вдалося, хоча на шляху індустріалізації були досягнуті й значні успіхи. У жовтні 1932 р. було введено до ладу Дніпровську гідроелектростанцію — тоді найбільшу в Європі. У жовтні 1931 р. випустив перший трактор Харківський тракторний завод, а вже наступного року він дав країні 16,8 тис. машин.

Проте слід урахувати, що зростання промисловості й економіки в цілому було нерівномірним і характеризувалося посиленням диспропорцій. Однією з причин цього стали масові репресії технічних кадрів. Не відповідав дійсності висновок про дострокове виконання другого п'ятирічного

плану. Його результати були знову викривлені. Якщо взяти повний обсяг показників, то рівень їх виконання складає приблизно 70–77%. Виконання третьої п'ятирічки йшло з великими труднощами. В умовах світової війни, що в той час розпочалася, коли довелося значно збільшити асигнування на оборону, особливо давалися взнаки руйнівні результати сталінського механізму керівництва господарством.

Досягнення в промисловості багато в чому були забезпечені перекачуванням коштів, ресурсів з села, його нещадною експлуатацією в лабетах колективізації. Фактично саме село забезпечило індустріалізацію.

Напружені плани вимагали інтенсифікації праці робітників. Це досягалось двома шляхами: соціалістичне змагання («стаханівський рух») за перевиконання завдань, заснований на ентузіазмі, моральному заохоченні (нагородження орденами тощо) і адміністративний примус. Брак у роботі, запізнення на неї кваліфікувались як шкідництво і переслідувались у кримінальному порядку.

Наслідки індустріалізації були дуже суттєвими. У 1940 р. промисловий потенціал України всемеро перевищував рівень 1913 р. З аграрної країни республіка перетворилась в індустріальну, Україна посіла друге місце в Європі за виплавою чавуну, четверте за видобутком вугілля. Частка України в союзному виробництві залізної руди сягала 68%, паровозів — 74%. Однак Правобережжя та Полісся залишалися нерозвиненими у промисловому відношенні. Прискорився процес урбанізації: до 33% населення у 1938 р. мешкало в містах проти 20% за десять років до цього.

Зменшилось відставання від розвинених країн з виробництва продукції на душу населення: якщо в 20-ті роки різниця була в 5–10 разів, то в кінці 30-х років — у 1,5–4 рази.

Важливим результатом стало подолання якісного, стадіального відставання промисловості. У 30-ті роки країна стала однією з трьох-чотирьох, які були здатні виробляти будь-який вид промислової продукції, знаний у той час людством.

Проте стрибок у розвитку важкої індустрії був куплений тяжкою ціною відставання легкої і харчової промисловості, стагнації аграрного сектора, повільним зростанням добробуту населення, надцентралізацією економічного життя, репресіями та загибеллю мільйонів людей. На шляхах модернізації непу можна було досягти й значніших результатів, але без таких величезних жертв, які Україна заплатила за сталінський «великий стрибок» і «всеосяжну» колективізацію.

§ 7. Примусова колективізація сільського господарства в Україні. Голодомор 1932–1933 років

У другій половині 20-х років досить чітко виявилась тенденція до зниження темпів зростання продукції сільського господарства, що ставало гальмом і для розвитку промисловості.

У 1929 р. в Україні нараховувалось 4,6 млн селянських дворів і більшість селянських господарств була малоземельною.

У 20-х роках товарна продукція зернового господарства України порівняно з дореволюційним часом знизилась майже наполовину. В основі цієї відсталості лежала розпороченість, роздрібненість і загальний низький рівень сільськогосподарського виробництва і пов'язаний з ним напівнатуральний характер цього виробництва.

Вихід був в укрупненні господарств, зміцненні матеріально-технічної бази села, справедливий та гнучкіший політиці цін. Укрупнення господарств повинно було пройти еволюційно, у процесі саморозвитку. Більшовики вирішили форсувати укрупнення господарств шляхом її колективізації, тобто об'єднання з відчуженням засобів виробництва. Колективізація розглядалася як

засіб ліквідації залишків капіталізму, ринкових, товарно-грошових відносин, хлібозаготівельних криз, залучення селянських господарств до системи командно-адміністративної економіки, перетворення їх у кріпаків тоталітарного режиму.

Наприкінці 1927 р. 23,7% всіх селянських дворів склали бідняки, 72,3% — середняки, 4% — заможні.

У жовтні 1929 р. трохи більше 10% всіх господарств були об'єднані в колгоспи. Це були в основному бідняцькі господарства.

Гасло суцільної колективізації офіційно було проголошено в листопаді 1929 р.

У січні 1930 р. керівні органи встановили й терміни проведення колективізації для різних регіонів. Україну було віднесено до другої групи регіонів, де колективізацію планувалося закінчити восени 1931 р. або навесні 1932 р. Окремо розглядалося питання про долю найзаможнішого прошарку селянства. «Ліквідація куркульства як класу» стала одним з головних практичних заходів «всеосяжної колективізації». Згідно з нею всі куркульські господарства поділялися на три категорії. До першої належали «економічно міцні» господарства учасників та організаторів антирадянських виступів та терористичних актів. Відповідно до рішень судових органів їх треба було «ізолювати» в тюрмах або концтаборах. До другої категорії — «економічно міцні» господарства, які не чинили ніякого опору. Їх разом з сім'ями виселяли до північних районів країни. «Менш міцним» господарствам (фактично це були середняки), які не чинили ніякого опору, повинні були надаватися невеликі земельні ділянки за межами колгоспних масивів.

Перший етап розкуркулювання тривав в Україні з січня до початку березня 1930 р. За цей час під розкуркулювання підпало 61887 господарств (2,5% усієї кількості). Площа вилученої землі досягла 582 тис. га, кількість відібраної робочої худоби — 58,6 тис. голів, вартість конфіскованого майна — 40,3 млн крб. Майно надходило до неподільних фондів колгоспів.

Примусова колективізація з усупільненням майже всього майна, репресіями і свавіллям, розкуркулювання, яке зачіпало інтереси й долю не тільки заможних селян, викликали незадоволення й масові виступи селян.

Це змусило керівництво більшовиків дещо відступити. Після визнання «деяких помилок» і дозволу виходити з колгоспів, відсоток колективізації почав різко зменшуватись. З 10 березня по 20 червня, протягом 100 днів, з колгоспів вийшло півтора мільйона селянських господарств, тобто майже половина колгоспників. Восени в колгоспах залишалося менше третини селян України, причому залишилися в основному бідняки.

Новий наступ на селян почався восени 1930 р. Вишукуючи нових куркулів, залякували селян. Одноосібника намагалися задушити також податками. За таких умов селянин змушений був іти до колгоспу. І вже скоро колгоспний лад «переміг». До кінця 1932 р. у республіці було колективізовано майже 70% селянських господарств.

Колективізація супроводжувалась масовим забиванням селянами власної великої рогатої худоби, свиней, овець. Стан сільського господарства було погіршено в результаті знищення заможного прошарку селянства — людей, які вміли працювати. Тому валові збори зерна в Україні зменшились: у 1932 р. вони становили 78,6% від рівня 1923 р., поголів'я коней — 66,7% (від 1928 р.); великої рогатої худоби — 58,2%, свиней — 37,7%.

Одним з найстрашніших наслідків колективізації став голодомор 1932 — 1933 рр. Цілеспрямована політика хлібозаготівель стала безпосереднім приводом голоду в Україні. У 1930 р. в Україні було заготовлено 400 млн пудів хліба, у 1931 р. — 380 млн (що було досягнуто шляхом вилучення значної частини посівного фонду).

Розміри держпоставок продукції колгоспам заздалегідь не визначалися. Вважалося, що вся їхня товарна продукція мала здаватися державі. Але в умовах фактичної заборони на вільну торгівлю

саме поняття «товарна продукція» стало невизначеним. План здачі хліба та іншої продукції колгоспам встановлювався такий, що після його виконання на трудодні майже нічого не лишалося. Колгоспники змушені були розраховувати в основному на свої присадибні ділянки. Повна матеріальна незацікавленість у розвитку громадського господарства змушувала їх імітувати працю, а не працювати по-справжньому. Підірвані розкуркулюванням і колективізацією, продуктивні сили сільського господарства дедалі більше деградували через абсурдно деформовані відносини, які встановилися між державою та одержавленими колгоспами.

У результаті цього хлібозаготівлі в колгоспах проходили все важче. Заготівлі з урожаю 1931 р. тривали аж до весни 1932 р. Заготівельники тоді вимели в селян абсолютно все, у 44 районах України розпочався повальний голод з численними смертними випадками. Уже тоді були зареєстровані факти людодіства.

Після голодної зими посівна 1932 р. опинилася під загрозою. Фізично ослаблені та голодні і невдоволені селяни були неспроможні ефективно працювати в полі. На 20 травня 1932 р. в республіці засіяли лише трохи більше половини запланованих площ. Особливо відставали Одеська та Київська області (в останній засіяли 33,8% всіх площ). Унаслідок поганої обробки просапних культур значна частина посівів загинула. Дуже скрутним залишалося й продовольче становище сільського населення. У щоденнику угорського письменника Мате Залки, що провів літо 1932 р. в Україні, є такі рядки, датовані 11 — 13 червня: «Ознаки тяжкої хвороби наявні. Україна, незважаючи на нормальний урожай, приречена на голод... Це — трагедія. Я все частіше жену від себе тяжкі думки — що буде? Україна, і голодує!» З початком літа до недостиглих хлібів заходили так звані перукарі. Це були переважно жінки, що ночами крадькома зрізали ножицями колоски на кашу для своїх голодних дітей. З початком жнив з'явилися «несуни» — ці несли зерно додому в кишенях, за пазухою... У більшості колгоспів стали приховувати від обліку справжні розміри врожаю або залишали зерно в соломі, щоб перемолотити його вдруге.

У зв'язку з цим Сталін вирішив вдатися до найсуворіших заходів. 7 серпня 1932 р. ВЦВК і РНК СРСР прийняли власноручно написану ним постанову «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперативів та про зміцнення громадської (соціалістичної) власності». За розкрадання колгоспної та кооперативної власності передбачався розстріл з конфіскацією всього особистого майна, а за пом'якшуючих обставин — позбавлення волі не менш ніж на 10 років, знову ж таки, з конфіскацією майна. Амністія у судових справах такого роду заборонялася. Сучасники влучно назвали цей драконівський акт «законом про п'ять колосків». За півкишені зерна, принесеного з поля голодуючій сім'ї, колгоспник міг отримати 10 років концтаборів. За неповних 5 місяців після прийняття цього «закону» у країні було засуджено 54 646 осіб, з них 2110 — до вищої міри покарання.

Улітку 1932 р. голод в Україні тимчасово вдалося зупинити. Проте належних висновків зроблено не було. Навіть саме поняття «голод» обминалось. У виступах керівників республіки йшлося про «труднощі з харчами» на селі, «прорив» у сільськогосподарському виробництві. Зрив заготівель пояснювався відсутністю не хліба, а боротьби за хліб.

Хлібозаготівлі з урожаю 1932 р. пішли важче, ніж будь-коли. З червня по жовтень 1932 р. з колгоспів та односібників вдалося вичавити лише 136 млн пудів хліба, а з радгоспів — 20 млн. Після цього Сталін направляє в Україну хлібозаготівельну комісію на чолі з Молотовим, яка мала надзвичайні повноваження.

Надзвичайна комісія діяла з 30 жовтня 1932 р. до останніх днів січня 1933 р. Не ухвалюючи власних постанов, вона діяла від імені партійно-урядового керівництва республіки. Саме керівництвом республіки під натиском комісії Молотова було прийнято рішення «Про заходи по посиленню хлібозаготівель», що давали «зелене світло» грубому натиску на «відстаючі» господарства.

Райвиконкоми були зобов'язані «заготовляти» всі створені в колгоспах натуральні фонди. Ще раз підтверджувалась заборона торгівлі хлібом «до повного виконання хлібозаготівель» і необхідність «застосовувати рішучі заходи до спекулянтів і перекупників хліба». Основним засобом проведення хлібозаготівель, що його практикувала комісія Молотова, були репресії, які були особливо жорсткими щодо одноосібників. Разом із заходами громадського впливу до них рекомендувалося вживати штрафи за незданий хліб у розмірі його ринкової вартості без звільнення від хлібопоставки, судові репресії, відмови у відпуску промтоварів. Зміст і стиль багатьох документів з питань хлібозаготівель стало дедалі більше схожими на повідомлення з полю бою. Партійне керівництво республіки рекомендує у кожній області створити 5–10 додаткових роз'їзних судових сесій для розгляду справ «злісних саботажників» хлібоздачі, застосовуючи проти них, а також спекулянтів і перекупників хліба, особливо суворі репресії.

Вимоги будь-що «вичавити» хліб з українського селянства знаходили цілковиту підтримку Сталіна, який і був їх натхненником та ініціатором. Коли йому доповіли, що керівники Оріхівського району Дніпропетровської області дозволили колгоспам залишити собі посівні фонди й засипати страхфонд, він страшенно розлютився. 7 грудня 1932 р. за його підписом усім партійним органам було направлено циркуляр, де Сталін оголосив керівників цього району «обманщиками і шахраями, які вправно проводять куркульську політику під прапором своєї «згоди» з генеральною лінією партії». Він зажадав «негайно заарештувати і нагородити їх за заслугами, тобто дати їм від 5 до 10 років тюремного ув'язнення кожному». Хоч у згаданій постанові вказувалося 5 осіб, настанову вождя перевиконали і до судової відповідальності притягли 16 керівників Оріхівського району. Один з них був засуджений до розстрілу, 5 — до 10 років ув'язнення, решта — від 3 до 8 років позбавлення волі.

Постановою вищого партійного керівництва ЦК ВКП(б) та уряду СРСР від 14 грудня 1932 р. репресії проти колгоспного активу, особливо комуністів, а також районної керівної партійно-радянської ланки як засіб проведення хлібозаготівель фактично були узаконені. Дії місцевих керівників, що опиралися вивозові зерна, кваліфікувалися як «антирадянські», «націоналістичні», «контрреволюційні». Повідомлення про розстріли «шкідників» усе частіше вміщувалися в газетах.

Всі спроби місцевих керівників апелювати до Сталіна були марними. У кінці 1932 р. зі Сталіним зустрівся секретар Харківського обкому та міському партії Р. Я. Терехов, який доповів, що на область насувається голод і тому хлібозаготівлі слід припинити, а багатьом колгоспам надати продовольчу допомогу. Сталін не дослухав його до кінця і обірвав гнівною тирадою: «Нам говорили, що ви, товаришу Терехов, добрий оратор. виявляється ви добрий розповідач, — вигадали таку казку про голод, думали нас залякати, але — не вийде! Чи не краще вам залишити пости секретаря обкому і ЦК КП(б)У і піти працювати до Спілки письменників — будете казки писати, а дурні будуть читати. Якщо ви не в змозі виконати хлібозаготівлі, їх виконують інші». Розплата не забарилася. Уже в січні 1933 р. Р. Я. Терехова звільнили від партійних посад в Україні.

За 1933 р. за опір надмірним заготівлям харчів були зняті з роботи 237 секретарів райкомів, 249 голів райвиконкомів, 158 керівників районних контрольних комісій.

Репресивна політика хлібозаготівель «збагатилася» висилкою у віддалені райони країни сотень і тисяч селянських родин. Зокрема, 27 грудня 1932 р. Одеський обком КП(б)У і облвиконком ухвалили вислати за межі України «з конфіскацією всього майна 500 господарств за активне і злісне протидіяння та організацію куркульського саботажу хлібозаготівель». Висилку було проведено з 14 сіл 11 районів області. Проте вона, як свідчать документи, «проходила без підтримки мас», «деякі члени партії... проявляли співчуття класовому ворогу», «певного зрушення у хлібозаготівлях не дала». І все ж подібні жорстокі акції і з таким же розмахом повторили у Дніпропетровській області, а також у Харківській, де постраждало вже 1000 сімей.

Ще одним з надзвичайних методів «боротьби за виконання плану хлібозаготівель стало занесення на «чорну дошку» тих колгоспів, які особливо відставали у виконанні планів. Рішення про занесення на «чорну дошку» супроводжувалось припиненням поставок будь-яких товарів у дане село, його жителі позбавлялись права на виїзд. На колгоспи, занесені на «чорну дошку», накладалися грошові штрафи, у них забиралася худоба. Їх трудівники позбавлялись навіть надії на якусь допомогу. Наприкінці 1932 р. по Харківській області на «чорну дошку» було занесено 25 колгоспів. З них лише у трьох за допомогою економічної блокади і репресій на 10 січня 1933 р. вдалося «завершити» виконання продрозкладки.

У «процес» хлібозаготівель усе активніше включалися репресивні органи. З 15 листопада до 15 грудня 1932 р. у республіці за нездачу хліба було арештовано 16 000 осіб, у тому числі 409 голів колгоспів, 107 голів сільрад, з яких 108 засуджено до розстрілу, а за другу п'ятиденку січня 1933 р. і тільки по 153 районах УСРР — 2 709 осіб, з них 56 розстріляно за так званий контрреволюційний саботаж.

7 січня 1933 р. Й. Сталін, виступаючи на пленумі ЦК ВКП(б), заявив, що матеріальне становище робітників і селян СРСР поліпшується з року в рік. «У цьому, — твердив він, — можуть сумніватися хіба тільки вороги Радянської влади...» Ця заява звучала особливо цинічно на тлі тих трагічних подій, що відбувалися в цей час в Україні.

24 січня 1933 р. ЦК ВКП(б) приймає постанову, в якій відзначає, що «вважає установленим, що парторганізації України не справилися з покладеним на них завданням по організації хлібозаготівель...» Цією ж постановою були звільнені з посад керівники Одеської, Харківської та Дніпропетровської областей. В Україну з фактично диктаторськими повноваженнями направляється П. П. Постишев.

15–19 лютого 1933 р. у Москві проходив перший Всесоюзний з'їзд колгоспників-ударників. Сталін у своєму виступі відзначив, що «головні труднощі вже пройдені, а ті труднощі, які стоять перед вами, не варті навіть того, щоб серйозно говорити про них. В усьому разі, порівняно з тими труднощами, які пережили робітники років 10–15 тому, ваші нинішні труднощі, товариші колгоспники, здаються дитячою іграшкою». І знову не можна не відзначити винятковий цинізм Сталіна. У той час, коли вмирили мільйони людей, він заявляв, що «труднощі пройдені» і вони є «дитячою іграшкою».

Узимку 1932 — 1933 рр. багато колгоспників залишилися без зерна і посівного матеріалу, колгоспники й одноосібники — без продовольства, худоба — без фуражу. Виснажене до краю трирічною продрозкладкою село, що весь час балансувало на грані виживання, нарешті цю грань перетнуло. Коли в селян вичерпалися останні приховані запаси, голодування переросло в масовий голодомор, який охопив усю Україну. Значно збільшилася смертність населення, особливо серед старих та дітей, траплялися випадки канібалізму, типовим явищем стала голодна дистрофія, тяжкі шлункові захворювання, викликані вживанням у їжу нехарчових продуктів, лютував тиф. Селяни кидали свої домівки і намагалися дістатися до міст. Але шляхи в Україні було перекрито спецзагонами НКВС. Тих, хто намагався втекти з голодних районів і врятуватись, завертали назад, жінок і дітей викидали з поїздів. У поїздах і на станціях бригади працівників ДПУ перевіряли багаж пасажирів і конфіскували продовольство, яке везлося голодуючим сім'ям. Уже в лютому — березні 1933 р. голод мав місце в 738 населених пунктах 139 районів України. Особливо гостра ситуація склалася у Дніпропетровській, Київській, Донецькій, Вінницькій областях. Навесні 1933 р. живі вже не встигали ховати мертвих. На допомогу поховальним командам відряджали військові підрозділи. У деяких населених пунктах на сільських радах вивішувалися чорні прапори — це означало, що всі жителі померли. Доведені до відчаю люди їли жаб, трупи коней, полову, кору дерев, бур'яни. Про становище в Харкові та області свідчать такі дані ДПУ УСРР від 5 червня 1933 р.

За лютий 1933 р. на вулицях Харкова було підібрано 431 труп померлих від голоду селян, за березень — 689, за травень вже 992. На 1 червня 1933 р. у області було зареєстровано 221 випадок трупоїдства та людоїдства. Село Чепишки, яке складалося з 500 дворів, перетворилося на пустир. «Як вдень, так і ввечері ніякого шуму не чути», — доповідав начальник ДПУ області. — Уранці диму з труб не видно».

У цих умовах один з керівників України М. Хатаєвич із гордістю заявляв: «Між селянами і нашою владою точиться жорстока боротьба. Це боротьба на смерть. Цей рік став випробуванням нашої сили і їхньої витривалості. Голод довів їм, хто тут господар. Він коштував мільйони життів, але колгоспна система існуватиме завжди. Ми виграли війну!»

Керівництво країни, в якій від голоду вмирали мільйони людей, було зобов'язане зробити все можливе, щоб урятувати голодуючих. Можна було мобілізувати всі резерви, звернутися за терміновою допомогою до громадськості, у тому числі й зарубіжної, міжнародних організацій. Так частково вже було зроблено у 1921 — 1922 рр. Але після проголошення на початку 1933 р. «дострокового» виконання першого п'ятирічного плану, «побудови фундаменту соціалізму» Сталін та його оточення не пішли на визнання факту лютування в країні голоду, бо тоді треба було б визнати факт економічної катастрофи, спричиненої сталінським «великим стрибком» у соціалізм. Відповідаючи на численні запити із-за кордону про масштаби лиха, нарком (міністр) закордонних справ СРСР М. М. Литвинов вимушений був зробити офіційну заяву про те, що ніякого голоду в нас, мовляв, немає, що все це «вигадки і домисли».

Що ж до керівників України, то більшість з них наслідувала приклад С. Косіора, який улітку 1933 р., тоді як люди ще вмирали від голоду, продовжував твердити, що «план хлібоздачі — нерушимий закон», що цей трагічний рік — «був вирішальним у підйомі сільського господарства» (!), — «роком крутого перелому в результатах господарювання колгоспів». Керівництво республіки не змогло протистояти диктату московського центру на чолі зі Сталіним, фактично проводило політику, яка коштувала українському народові численних жертв. Голодомор 1932 — 1933 рр. став наслідком злочинного курсу Сталіна та його найближчого оточення (Молотов, Каганович) щодо селянства, безпринципності тодішнього керівництва республіки (Косіор, Чубар).

Існують різні дані щодо кількості жертв катастрофи 1932 — 1933 рр. С. Кульчицький вважає, що прямі втрати населення України від голоду 1932 р. становили близько 150 тис. У 1933 р. голодною смертю загинуло від 3 до 3,5 млн осіб. Народжуваність у сільській місцевості в голодні роки знизилася на порядок. Певні демографічні втрати в УСРР, включаючи зниження народжуваності, сягали в 1932 — 1934 рр. 5 млн осіб. Р. Конквест називає цифру 5 млн, Н. Верт — від 4 до 5 млн, С. Максудов — 4,5 млн, О. Субтельний — 3–6 млн. Останнім часом у низці публікацій називається цифра 8–9 млн.

У чому ж були причини голодомору 1932–1933 рр.? Це можна виявити, підсумувавши все вищесказане. Існує кілька точок зору: 1) голодомор був викликаний надмірними хлібозаготівлями, політикою продрозкладки; 2) голодомор був спланований та штучно створений для утвердження колективізації та упокорення селянства; 3) голодомор був державною політикою геноциду проти українського народу, боротьбою з «українським буржуазним націоналізмом». Але чітко зрозуміло, що голодомору не було б, якби Україна мала б реальний суверенітет, була б незалежною державою.

Відомий американський фахівець з історії СРСР А. Улам вбачає причини трагедії в економічних обставинах, хибній політиці Сталіна та його оточення щодо села. Інший західний дослідник В. Голубничий вказував на відсутність доказів, що «Сталін навмисне спланував голод, або П. Постишев був його організатором. Він був штучний у тому плані, що трагедії можна було б запобігти, знизивши квоти розверстки і плани індустріалізації. І Сталін, і Постишев несуть відповідальність

за те, що цього не було зроблено». Американський дослідник М. Левін вважає головною причиною голоду «колективізацію, яка викликала справжній хаос у сільськогосподарському виробництві».

Р. Конквест вважає, що «голод запланувала Москва для винищення українського селянства як національного бастиону. Українських селян нищили не тому, що були селянами, а тому, що були українцями-селянами». Це заперечує С. Кульчицький, який пише, що «люди гинули залежно від місця проживання, а не від національності. Звідси можна зробити висновок: у межах України геноцид цілив своїм вістрям не в українців як таких, а в сільське населення». Але ж Сталін неодноразово говорив, що національне питання тісно пов'язане з аграрним і репресії більшою мірою торкнулися саме *українського селянства*. Переконавшись в провалі планів хлібозаготівель, Сталін та його оточення почали шукати винних, формувати «постать ворога». Якщо в Росії це був, зрозуміло, куркуль, то в Україні до нього додавався ще і націоналіст. Виступаючи на XVII з'їзді ВКП(б), С. Косіор, наприклад, зазначав, що «націоналістичний ухил у компартії України... відіграв виняткову роль у створенні і поглибленні кризи в селянському господарстві».

Більшість західних дослідників вважають, що радянський геноцид мав насамперед антиукраїнську спрямованість. Ще у 1988 р. була підготовлена доповідь Конгресу США з приводу голоду в Україні, де підкреслювалось, що «Сталін та його оточення здійснили геноцид проти українців у 1932–1933 рр.».

Аргументуючи правомірність застосування терміна «геноцид» для характеристики голоду в Україні, дослідники спираються на положення Міжнародної конвенції «Про запобігання злочинну геноциду і покарання за нього». Вона була підписана 9 грудня 1948 р. у Парижі і ратифікована всіма країнами-членами ООН, у тому числі й СРСР, у 1954 р. У цьому документі геноцидом визнаються акти, здійснювані з наміром знищити (цілком чи частково) національні, етнічні, расові або релігійні групи. Сюди належать: а) убивство членів будь-якої групи; б) заподіяння важкої тілесної чи духовної шкоди членам групи; в) навмисне створення для цієї групи умов життя, що мають за мету призвести її повністю чи частково до фізичного винищення; г) вживання заходів, спрямованих на запобігання народжуваності всередині груп; д) насильницьке переміщення дітей даної групи в іншу групу. На наш погляд, зміст пунктів а, б і особливо в, а також певною мірою г може бути співставлений з діями сталінського керівництва в Україні під час голодомору 1932–1933 рр.

28 листопада 2002 р. Верховна Рада України прийняла постанову «Про 70-ті роковини голодомору в Україні», в якій відзначається, що голодомор 1932–1933 рр. був «політикою геноциду, що проводилася на державному рівні керівниками тоталітарного радянського режиму проти громадян України, національного духу, менталітету та генетичного фонду українського народу». Заплановано провести спеціальні парламентські слухання з цього приводу. Голодомор став національною катастрофою, однією з найбільших трагедій українського народу в усій його історії. Генофонд української нації зазнав відчутних втрат і це вплинуло на життя кількох поколінь українців і можливості розвитку країни протягом десятиліть.

§ 8. Політичні процеси й репресії наприкінці 20-х — у 30-ті роки

Наприкінці 20-х років сталінський тоталітарний режим перейшов до широкого та систематичного терору проти власного народу. Терор був викликаний передусім прагненням Сталіна захистити й зміцнити свою владу (у деяких партійців були наміри зняти Сталіна з поста генсека, що обговорювалося, наприклад, у кулуарах XVII з'їзду ВКП(б) у 1934 р.). У розгукі терору велику роль

відіграли масова звичка до насильства, що культивувалася починаючи з років громадянської війни і каталізувалася в період колективізації та досягла апогею у 1937 р., а також цілковите безсилля окремої особи перед державою, психологія бездумних «гвинтиків», взаємовідчуженість людей. У тоталітарній системі сформувалася своєрідна підсистема каральних органів, для яких репресії стали самоціллю, оскільки давали змогу зробити кар'єру. На розгортання репресій вплинула поведінка самого Сталіна, особисті риси його характеру: підступність, жорстокість, мізантропія (людиноненависництво).

Для виправдання репресій Сталін висунув тезу про загострення класової боротьби у процесі будівництва соціалізму. В Україні добавилася «наявність повзучих націоналістичних ухилів». Створювалася атмосфера загальної підозри, пошуку «ворогів народу» та замаскованих «троцькістів», «буржуазних націоналістів», фабрикавання справ і розгортання політичних процесів, здебільшого проти інтелігенції.

Першим політичним процесом стала так звана «Шахтинська справа» (1928 р.). За неї були притягнуті до відповідальності інженери та техніки Донецького басейну, яких обвинувачували у свідомому шкідництві, організації вибухів на шахтах, злочинних зв'язках з колишніми її власниками, закупівлі непотрібного імпортного обладнання, порушенні техніки безпеки, законів про працю. У справі проходили деякі керівники української промисловості, які нібито були членами «харківського центру». За даними обвинувачення, шкідницькі організації Донбасу фінансувались західними капіталістами. Насправді ніякої організації не існувало, хоча факти безгосподарності, порушення техніки безпеки, несумлінного ставлення до справи, безумовно, були. Однак вони не могли бути підставою для політичного процесу. Здебільшого обвинувачення у шкідництві, зв'язках з «контрреволюційними» організаціями додавали під час слідства до різних кримінальних обвинувачень або взагалі видумувались чекістами. Загалом цей процес мав на меті списати на технічних спеціалістів труднощі реконструктивного періоду, пояснити причини економічних невдач; залякати інтелігенцію, яка бачила недоліки в політиці радянської влади, нерідко не схвалювала її, тобто мала зухвалість думати по-своєму, що за тоталітарного режиму було неприпустимим. Суд повинен був підтвердити наявність класової боротьби в країні, створити атмосферу напруженості, підготувати ґрунт для нових репресій, відволікти увагу незадоволених від Компартії. План Сталіна полягав у тому, щоб використати створені через власну політику труднощі й провали собі ж на користь, набути цим процесом нового політичного капіталу.

«Шахтинська справа» зачепила до 1000 осіб. Деякі підсудні визнали лише частину обвинувачень, інші — повністю їх відкинули; були й такі, які визнали себе винними з усіх статей обвинувачення. 11 осіб засудили до вищої міри покарання — розстрілу, більшість була ув'язнена на строк від 4 до 10 років.

Поняття «шахтинці» стало узагальнюючим, синонімом «шкідництва». «Шахтинська справа» стала приводом до розгортання спеціальної кампанії на зборах в пресі, репетицією для організації нових процесів. У газетах було відкрито постійні рубрики: «Шкідники індустріалізації», «Методологія і практика шкідництва» та інші.

Через два роки після завершення «шахтинської справи» було організовано новий процес, спрямований проти шкідницької організації — буржуазно-кадетської «Промислової партії». Стверджувалося, що організація нараховувала до 2000 осіб (судили 8), сферою її діяльності були основні промислові райони Донбасу. Вона нібито намагалась повалити радянську владу й відновити капіталістичний устрій шляхом систематичного підриву економічного потенціалу СРСР. Цього разу на суді всі обвинувачені змушені були визнати себе винними у «шпигунській та шкідницькій діяльності», 5 з них були засуджені до розстрілу. Цей процес, як і «шахтинську справу», також було сфальсифіковано.

Після цих процесів найнезначніші неполадки в роботі можна було списати на шкідництво. До середини 1931 р. половину всіх інженерно-технічних працівників Донбасу було притягнуто до службової відповідальності, внаслідок чого їх було засуджено до різних строків ув'язнення.

Одним з перших в Україні був політичний процес у справі «Спілки визволення України» (СВУ), за яким на лаві підсудних опинилося 45 осіб, в основному представники української інтелігенції. Їх звинувачували в підготовці терористичних актів, шкідництві, намаганні повалити радянську владу, відокремити Україну від СРСР, сприянні іноземній інтервенції в Україну. Це був справжній політичний спектакль над невинними діячами української культури. Усі звинувачення ґрунтувалися на зізнаннях підставних свідків, які перебували на лаві підсудних. Жодних документальних, речових доказів, які підтверджували б існування СВУ, суд не одержав. За вироком суду «члени СВУ» отримали різні строки ув'язнення, але й після цього «філіали СВУ» продовжували «розкрити» ДПУ в інших містах України, що спричинило нові хвилі репресій.

У 1931 р. була сфабрикована справа «Українського національного центру» (УНЦ), в яку було втягнуто визначних українських істориків М. Грушевського та М. Яворського. Усіх 50 «членів УНЦ» у позасудовому порядку прирекли до різних строків ув'язнення. Пізніше 33 з них було засуджено повторно: 21-го розстріляли, іншим подовжили строки ув'язнення.

Новий виток репресій почався у 1933 р. Приховати таке масштабне лихо, як голод і смерть мільйонів людей, було неможливо, тому влада намагалася відвести від себе можливі звинувачення і перекинути їх на «шкідників» — передусім фахівців сільського господарства. У 1933 р. Сталін обвинуватив професорів-аграрників у тому, що вони спеціально «прищеплюють худобі в колгоспах і радгоспах чуму, сибірку, сприяють поширенню менінгіту серед коней та тощо». У березні 1933 р. колегія ОДПУ СРСР розглянула («за списком») справу 75 службовців наркоматів землеробства і радгоспів України, Білорусі та Північного Кавказу. На розгляд справи 75 осіб витратили менше доби. За вироком 35 осіб було розстріляно. Справжній погром було вчинено в харківських сільськогосподарському та зоотехнічному інститутах. Науково-дослідні установи та університети України втратили до 270 професорів і викладачів.

Так, наприкінці 20-х — на початку 30-х років, в умовах утвердження тоталітаризму, в партійно-державній політиці намітилося посилення репресивних заходів щодо інтелігенції. На думку влади, інтелігенція старої генерації вже виконала свою місію. Промисловість була відбудована, індустріалізації потребувала людей нового типу, з психологією, яка не передбачала сумнівів щодо доцільності партійно-державних директив, а виявляла готовність виконувати їх будь-якою ціною. До того ж політика підготовки кадрів технічної інтелігенції, в основі якої був класовий принцип, дала свої результати. Серед кадрів технічної інтелігенції стало менше спеціалістів старої генерації, збільшилась кількість «молодих інженерів».

Посилення тоталітарного режиму передбачало ліквідацію верств населення, які могли критикувати існуючий лад. Владі не потрібна була інтелігенція як носій демократичних традицій. Їй необхідні були люди, які повністю підтримували б її політику, не розмірковуючи щодо її доцільності.

Масштаби репресій значно зросли після вбивства С. Кірова — одного з керівників Компартії, що сталося 1 грудня 1934 р. Того ж дня за пропозицією Сталіна було прийнято постанову ЦВК СРСР «Про порядок ведення справ про підготовку або здійснення терористичних актів», яка ліквідувала будь-які гарантії прав обвинувачених з цієї категорії справ. Строк розслідування зменшувався до 10 днів, обвинувачення мало бути вручене за добу до суду, де справа розглядалась без участі сторін (тобто без прокурора та адвоката). Касаційне оскарження вироку та клопотання про помилування не дозволялось, а вирок виконувався негайно. 9 грудня 1934 р. Г. Петровський підписав постанову ВУЦВК «Про внесення змін до кримінально-процесуального кодексу УСРР», яка врахувала вищезгадані положення, що стали основою беззаконня на наступні роки в Україні.

Одразу ж було «викрито» велику кількість «терористів» у Москві, Ленінграді та Києві. У Києві відбувся суд (13–15 грудня 1934 р.) над учасниками об'єднання українських націоналістів — організації, що начебто мала на меті повалення радянської влади шляхом терористичних актів, шкідництва та диверсій. Розглядалися справи 37 осіб, 28 з яких були засуджені до розстрілу, інші — на 8–10 років ув'язнення. Серед них — громадський діяч, журналіст із Західної України Ю. Бачинський, письменник А. Крушельницький та його сини Іван і Тарас, письменники К. Буревій, Г. Кошинка та інші.

У березні 1935 р. відбувся новий процес, тепер уже у справі «боротьбистів», за яким О. Полоцький, Ю. Мазуренко, Г. Епик, О. Ковінька та інші колишні члени УКП (боротьбистів) звинувачувалися у підриивній роботі проти КП(б)У, підготовці терористичного акта щодо Сталіна тощо. Усі 17 осіб, які проходили за процесом, у тому числі й М. Куліш, який ніколи не належав до партії боротьбистів, були засуджені до позбавлення волі строком на 7–10 років. У 1937 р. більшість з них була розстріляна (процес «боротьбистів-2»).

У 1936 р. «за участь у контрреволюційній троцькістській організації» був заарештований Ю. Коцюбинський — син відомого українського письменника М. Коцюбинського, член першого українського радянського уряду. Його засудили до заслання строком на 5 років, але вже наступного року розстріляли. Усього за 1936 р. в Україні було «викрито» до 10 «троцькістських організацій».

Найжорстокішим щодо репресій був 1937 р. Суттєво змінилася спрямованість репресій. Якщо наприкінці 20-х—на початку 30-х років вони в основному були спрямовані проти непманів, «куркулів», старої інтелігенції, то у 1935–1936 рр. — проти учасників колишньої опозиції, ухилів, небільшовицьких партій. З 1937 р. репресії захопили широкий загал партійних, радянських працівників, командний склад армії, господарників.

Максимальний строк позбавлення волі у справах про державні злочини збільшився з 10 до 25 років. Справи осіб, притягнутих до відповідальності за політичними звинуваченнями, з ініціативи Кагановича розглядали в позасудовому порядку із застосуванням вищої міри покарання. Ураховуючи велику їх кількість, за пропозицією Молотова покарання почали визначати за списками. Особлива нарада діяла у формі трійки, а потім і двійки: нарком внутрішніх справ і прокурор СРСР. На місцях теж виникали трійки і двійки. Загалом судовий порядок розгляду справ мало чим відрізнявся від позасудового.

У 1937–1938 рр. до «філіалів» різних «контрреволюційних» організацій стали зараховувати переважно ортодоксальних більшовиків, у тому числі з вищого керівництва України. Багато з них, зокрема С. Косіор, П. Постишев, В. Затонський та інші, раніше доклали чимало зусиль для боротьби з «ворогами народу», а в ті роки самі стали жертвами терору. Перелік жертв репресій поповнили й співавтори сталінського «великого терору» — діячі, які очолювали НКВС України у 20-ті роки — В. Балицький, І. Леплевський, О. Успенський. Усього в республіці було знищено 1193 керівних працівники НКВС.

Усього в Україні з 1930 по 1941 рік було «розкрито» більше 100 різних «центрів», «блоків», «організацій». За сфабрикованими справами розстріляно сотні тисяч людей. Репресовано багато видатних діячів культури: письменника Остапа Вишню, режисера, засновника театру «Березіль» Леся Курбаса, засновника школи монументального мистецтва Михайла Бойчука, письменників Миколу Куліша, Олександра Досвітнього та інших. (до 500 українських письменників).

Особливо страшного удару зазнали військові кадри. Був повністю знищений штаб Київського військового округу, який очолював Й. Якір. З 11 членів Політбюро Компартії України було знищено 10. Під кулі йшли цілі райкоми, міськкоми, обкоми партій, а вслід за ними — нові склади партійних комітетів, які ледве встигали приступати до роботи. Репресії здійснювались за планом під централізованим керівництвом. За деякими даними, репресій зазнали до 270 тис. членів КП(б)У.

Про масштаби репресій в Україні свідчить хоча б те, що в післясталінські часи було реабілітовано більше 500 тис. осіб.

Репресії сталінського режиму завдали відчутного удару по усьому суспільству. Була понівечена доля мільйонів людей. В атмосфері страху, наклепів, насильства виховувалось ціле покоління людей. Україна зазнала величезних демографічних втрат, був знищений цвіт її інтелігенції, зруйновано генофонд. Засобами репресій в Україні утвердився сталінський тоталітарний режим.

§ 9. Стан культури в 30-ті роки. Монополізація духовного життя

У 30-ті роки насаджувався ідеологічний монополізм, культивувались особисті смаки Сталіна, переслідувались учені, освітяни, літератори, чий погляд або творчість не вписувались у контекст сталінізму.

Тим часом індустріалізація вимагала кваліфікованих кадрів, тому значна увага приділялась ліквідації неписьменності, розвитку освітніх установ та навчальних закладів. З 1932 р. існувало три типи шкіл: початкова (4 роки), неповна середня (7), середня (10). Були запроваджені єдиний день початку навчального року — 1 вересня, п'ятибальна система оцінювання знань. Основною формою викладання став урок, а замість комплексної системи запроваджувалась предметна.

Після одержання телеграми Сталіна і Молотова (грудень 1932 р.) з вимогою «припинити українізацію» всі школи були переведені в основному на російську мову навчання.

На початку 30-х років було здійснено уніфікацію вищої та середньої освіти. Вищим навчальним закладом став інститут, а середнім спеціальним — технікум. У 1934 р. було скасовано плату за навчання в усіх вузах і технікумах, запроваджені наукові ступені кандидата й доктора наук, вчені звання професора, доцента, ліквідовано бригадно-лабораторний метод навчання, запроваджено індивідуальне оцінювання знань, обов'язкове складання заліків та іспитів. На 1 січня 1941 р. в УРСР діяли 173 вузи (197 тис. студентів) і 693 середні спеціальні навчальні заклади (196 тис. учнів). Наприкінці 30-х років в Україні в основному було вирішено проблему створення кадрів нової інженерно-технічної інтелігенції. Чисельність фахівців перевищила 500 тис. осіб. Проте в навчальних програмах домінували політичні предмети, виробничий ухил, витісняючи загальноосвітні дисципліни.

Попри диктат, утиски сталінського тоталітарного режиму багато галузей науки досягли значних успіхів. У 1932 р. в Українському фізико-технічному інституті (м. Харків) вперше в СРСР було штучно розщеплене атомне ядро. Того ж року електрозварювальна лабораторія Є. Патона була реорганізована в Інститут електрозварювання. Всесвітньої слави здобув офтальмолог В. Філатов.

У 1936 р. у структурі Української академії наук було утворено суспільствознавчі інститути. У 1936 р. ВУАН було перейменовано на АН УРСР, а багатьох його співробітників репресовано. Репресії стали невід'ємним елементом сталінської «культурної революції». Діяльність митців, які змушені були прославляти Сталіна, Компартію, стала настільки регламентованою, що почала втрачати ознаки творчості. У 1934 р. різноманітні літературні об'єднання були закриті й злиті у Спілку письменників України. За письменниками об'єднувались у творчі спілки інші працівники мистецтва. Це дало змогу партії легше керувати «культурним фронтом». Культурні процеси були уніфіковані за допомогою єдиного методу — «соціалістичного реалізму», який вимагав передусім оспівування соціалізму. Поширилося нігілістичне ставлення до пам'яток культури. Були знищені поховання багатьох гетьманів України, зруйновані культові споруди (церкви), які

мали велику архітектурну цінність. Історико-художні цінності з музеїв за безцінь продавалися за кордон.

Національно-культурне відродження 20-х років було жорстоко придушене сталінізмом та увійшло в історію як «розстріляне відродження».

Більшовики, прийшовши до влади, почали формувати особливу політичну культуру, підпорядковану реалізації ідеї побудови соціалізму, боротьбі з його ворогами та утвердженню марксизму-ленінізму. Їх діяльність базувалася на ленінській тезі, висловленій у промові на Всеросійській нараді політосвіт 3 листопада 1920 р.: «Мета політичної культури... — виховати справжніх комуністів, здатних... допомогти трудящим масам перемогти старий порядок і вести справу будівництва держави... без експлуататорів».

Установленню монопартійної політико-культурної системи в Україні сприяла дія таких чинників:

- низький рівень загальної та політичної освіти і культури членів партії, релігієподібне розуміння ними соціальних процесів, спрощений погляд у світ;
- більшовицька етика (ідеологічна непримиренність, виправдання насильства, войовничий атеїзм). Етичним вважалося те, що служило справі революції. Класовому перегляду підлягали сімейні стосунки, особисте життя. Невідповідність соціального походження батьків суворим класовим вимогам приводили до штучного розмежування сімей;
- особливості тактики реалізації власного культурного ідеалу (мета виправдовує засоби, класовий розкол суспільства, нав'язування думки про експансію зовнішніх і внутрішніх ворогів, використання каральних органів).

Діяльність більшовиків сприяла створенню антагоністичного політико-культурного поля в Україні. Зокрема, існуючий антагонізм між більшовиками і українським селом поглибили діяльність комнезамів, штучне розшарування села, колективізація, голодомор, перепони на шляху до щонайменшої можливості його самоврядування.

Вплив Компартії на масову свідомість посилювався внаслідок деморалізації мас, соціального розпаду і маргіналізації суспільства в результаті війни і революції; використання неприязні мас до «старої» інтелігенції, навіть до тієї її частини, яка співпрацювала з владою; застосування таких методів боротьби, як нейтралізація «антирадянського» елемента, агентурний нагляд (інформатори, агенти), цілеспрямований розкол суспільства, нацькування одних верств населення на інші, неправове насилля, залякування, примус, знущання, використання соціально-економічних криз для знищення політичних опонентів.

Ефективність адаптації мас до комуністичних цінностей і норм забезпечили:

- створення суворо ієрархічної й централізованої мережі закладів політико-освітньої роботи та агітколективів; використання різних форм і видів індивідуальної, групової, масової агітації та пропаганди;
- уніфікація, тотальна ідеологізація та політизація національно-культурної сфери суспільства; замовчування духовного та політико-культурного смислу української історичної традиції, боротьба з нею;
- оформлення партійно-державної цензури, «чистка» бібліотек і книгарень від «ворожої» літератури;
- обов'язковість залучення населення у «добровільні» товариства, що опинилися під повним контролем і керівництвом Агітпрому ЦК КП(б)У;
- реорганізація і політизація системи освіти, «чистки» професорсько-викладацького складу, фільтрація при прийомі до вузів та аспірантури, мобілізація комуністів на педагогічну роботу, адміністративне втручання в навчальний, науковий та творчий процеси;

— боротьба з релігією та церквою (використання у перші роки непу українського національно-релігійного руху для боротьби проти церковних структур Російської православної церкви — РПЦ).

Ще з кінця 20-х років стала нав'язуватися думка, що радянська людина — це перш за все «соціальна людина», для якої інтереси колективу завжди мають вище значення ніж особисті, а сім'я — політичний осередок суспільства. Підкорення індивідуального колективному ставало законом для письменників, художників та науковців. Заперечувалися навіть індивідуальні переживання. Зокрема, іноземці, яким удалося побувати в радянській країні в цей час, зазначали, що драматичний показ любовних конфліктів у театрі та кіно розглядався як антиреволюційна пропаганда. Тим самим нормою існування ставав «радянський аскетизм», який визнавав особисте життя лише в суворо підконтрольних державі формах.

Важливе значення в системі політичного виховання населення, особливо на емоційному рівні, що сприяло інкорпорації українського суспільства в політико-культурний простір СРСР, набула інституціоналізація пантеону нових героїв. Центральне місце серед них, поруч з такими «маяками революції», як Спартак, Мюнцер, Маркс, Ленін, було відведено постаті Т. Шевченка. Новий культ Шевченка базувався на формулі «Шевченко — революціонер і пророк соціальної революції». Адже Шевченко, який писав і українською, і російською мовами, віддавна сприймався в Росії як частина загальноросійської лівої політико-культурної традиції. Включення українця, кріпака-селянина за походженням, до радянської міфології зміцнювало позиції комуністичного режиму і серед українських, і серед російських «лівих». «Радянський» Шевченко поволі поширився на сферу масової культури. У театрах ставилися його п'єси, але лише антицаристського антикріпосницького та атеїстичного змісту. А там, де Шевченко здавався більшовицьким пропагандистам «недостатньо революційним», його сміливо підправляли та перекручували. З творів Шевченка було викинуто Бога, національно-історичні мотиви. Усю «Катерину» було перекреслено за «шовінізм» («кохайтеся, чорнобриві, та не з москалями»).

Інкорпорація комуністичних політико-культурних норм в українське суспільство була забезпечена ще й тим, що більшовики спиралися на традиційні форми релігійної свідомості населення. Більшовицьке керівництво запозичило формальні, зовнішні форми і засоби виразу християнського віровчення для політичного виховання населення в радянсько-комуністичному дусі. Старі церковні обряди замінювалися новими революційними, влаштовувалися революційні свята, застосовувалися нові обрядності у сімейному житті (шлюб, народження дитини, урочисте надання їй імені). Організовувалися революційні октябрини замість хрещення, червоні весілля без церковного вінчання. Весільний поїзд їхав під червоним прапором, молоді присягали на вірність у присутності представників радянської влади, на могилах почали ставитиobelіски із зіркою замість хреста.

Нові гасла, доповіді, газети, журнали, радіо стали могутнім засобом придушення індивідуальності, свободи думки, руйнування духовності, боротьби з українською національною самобутністю, культивування комуністичного способу життя і поведінки.

Мовні кліше найбільш яскраво віддзеркалили становлення і посилення тоталітарної політико-культурної альтернативи в Україні. Її базовими засадами були: 1) вождизм, схилення перед партійно-комуністичними авторитетами; 2) пріоритет ідеологічних настанов над інформацією, культивування обстановки секретності й підозрливості, поліцейський нагляд за населенням; 3) окрема законність і мораль для партійців; безапеляційне нав'язування більшовицької ідеології; 4) спрощене сприйняття світу, його чіткий поділ на «ворожу буржуазну» і «передову пролетарську» культуру; 5) заперечення цінності опозиції, відсутність діалогу як методу вирішення проблем, зростаюча войовнича нетерпимість до опозиції; 6) національний нігілізм, що, зокрема, відобразилось у небажанні вживати саму назву «Україна» в офіційній термінології тощо.

Замість назви «Україна» перевага надавалась таким термінам, як «Південь Європейської Росії», «Південно-західний район», «Південь європейської частини СРСР». Такі мовні дефініції ілюструють підхід офіційної влади до України як звичайної провінції СРСР.

Для впровадження більшовицької ідеології у свідомість мас активно і широко використовувалась після незначної трансформації церковна лексика. У мові партійних діячів були поширені такі церковно-слов'янські за походженням терміни, як «апостоли світової революції», «революціонер-мученик» тощо.

Велике значення більшовицька влада надавала формуванню історичної свідомості населення республіки. Через розуміння історії як політики, перекинутої в минуле, суспільні науки мали виробляти марксистський світогляд. Різко змінився понятійний апарат історичної науки. Неодмінними термінами будь-якого історичного твору ставали «формація», «клас», «партія», «революція», «марксизм-ленінізм-сталінізм». Тим самим історія України почала втрачати свій національний характер, загальноцивілізаційне начало, патріотичні мотиви. Вона втискувалася в рамки спрощеного прямолінійно-прогресивного формаційного розвитку, теорії класової боротьби і неминучої соціалістичної революції.

Упровадження міфів комуністичної політичної культури в українське суспільство було забезпечено і синтезом таких груп заходів: 1) створення національно-державної, ритуально-процесуальної, політико-музичної, наочно-агітаційної символіки та політичної топоніміки; 2) адаптацією до комуністичної моделі політичної культури ключових елементів української національної ідеології (міфології), зокрема культивування міфу про можливість розвитку української державності лише в умовах пролетарської диктатури, про нове світове призначення України.

Нова конструкція політичної культури, створена у 20–30-ті роки суперечила основоположним ідеям українського політичного менталітету, з його демократизмом і толерантністю, визнанням значущості людської особистості, свободи як основи існування. Навпаки, комуністична влада всіма засобами намагалася запобігти усвідомленню українцями своєї здатності до самостійного національного життя, власних національних та громадянських прав, самобутності культури. На традиційні параметри української ментальності накладалися нові класові, тоталітарні правила поведінки, цінності і норми суспільно-політичного життя, які призвели до поступового викривлення внутрішньої освіти людини.

У січні 1937 р. була прийнята нова Конституція УРСР, створена відповідно до Конституції СРСР 1936 р., за якою УСРР перейменувалась в Українську Радянську Соціалістичну Республіку (УРСР). Вона проголошувалась соціалістичною державою робітників і селян, де політичною владою є ради депутатів трудящих. Економічною основою визнавалась соціалістична система господарювання і соціалістична власність на засоби виробництва у формі державної або кооперативно-колгоспної. Вищим органом влади проголошувалась Верховна Рада, яка обиралася на 4 роки. Вона утворювала уряд — Раднарком. Місцевими органами державної влади були ради депутатів трудящих. Конституція декларувала свободу слова, друку, зборів, мітингів, але в тоталітарній державі це було неможливим. Вибори представницьких органів влади повинні були проводитись на основі загального, рівного, прямого виборчого права таємним голосуванням. Та реально права і свободи громадян тоталітарний режим цілковито ігнорував.

Конституція своїм змістом абсолютизувала державу. Усебічний розвиток особи в ній розглядався не як мета соціалістичного будівництва, а як засіб досягнення мети — побудови сталінської моделі соціалізму. Вона не забезпечувала і не могла забезпечити втілення в життя основних своїх положень.

Сталіну вдалося створити специфічну адміністративну систему. Традиційна адміністративна система, формально звеличуючи керівника, фактично підпорядковує його собі. Її нединамічність

веде до застою. Сталін орієнтувався на високі темпи розвитку господарства, для цього йому була потрібна мобільна адміністративна система, яка тримала б апарат під постійним тиском не тільки зверху, а й знизу. Викривленою формою такого «контролю» стали в 30-ті роки постійні заклики до мас виявляти «дворушників», «троцькістів» у середовищі керівників. Парадокс полягав у тому, що Сталін неодноразово закликав до більшої демократизації внутріпартійного життя, відмови від практики кооптації, призначенства при формуванні керівних органів партії. Реально під гаслом демократизації внутріпартійного життя йому легше було замінити керівників на місцях новими, більш слухняними, які, оволодівши ситуацією, забезпечили б новий ривок. Ця модель не була достатньо ефективною і неодноразово призводила до паралічу суспільства.

Тоталітарний режим, сформований у СРСР у 20–30-ті роки, характеризувався тотальним відчуженням народу від власності й політичної влади, всеосяжним контролем компартійної верхівки над усіма сферами життя суспільства. Домінуючою рисою його була монополія на владу Комуністичної партії. Зрощування партійного і державного апаратів, монополізація політичної влади призвела до утвердження режиму беззаконня і політичного терору. Номенклатурний принцип (призначення та переміщення керівних кадрів з волі «вождя» і «вчителя») — головний антидемократичний стрижень командно-адміністративної системи управління, який забезпечував особисту залежність кадрів від вищих керівних органів, їх повну непідзвітність народу.

Радянському тоталітарному режиму було властиве широке використання єдиної ідеології (ідеократичність), намагання пояснити кожен аспект соціального життя. Соціальні цілі, зразки поведінки, ворогів він характеризував спрощено, іноді в перекрученій формі. Більшовицька ідеологія у своєму прагненні легітимізувати тоталітарний режим претендувала на повне уособлення істини, фальсифікуючи минуле, насаджуючи цінності, підпорядковані інтересам держави-партії. Існуючий суспільний устрій проголошувався вищою формою демократії, а політичний — благом народу. Тоталітарна ідеологія стала об'єктом фанатичної віри, неприступним для критики. Ідеологічна монополія була тісно пов'язана з монополією на інформацію. Головною функцією ідеологічної складової тоталітарного режиму було придушення інакомислення. Єдиним джерелом істини вважалася Комуністична партія. Однодумність культивувалась через позбавлення громадян об'єктивної інформації, яка живила б їх власні погляди.

Ще однією важливою рисою радянського тоталітаризму був контроль над економікою. Режим контролював усі галузі економіки через державне соціально-економічне планування, на підставі якого визначались завдання для кожного підприємства. Тому командно-адміністративна система поставала як певна форма організації суспільства та відповідного типу управління. Командна економіка була фундаментом тоталітаризму в СРСР.

Тоталітаризм як систему формували такі його складові:

Економічна складова. Виявлялася в тому, що особа перебувала в повній залежності від єдиного роботодавця — держави, а практично — від партійно-державно-господарської номенклатури. У її власності були земля, надра, води, ліси, основні засоби виробництва — усі засоби людського існування.

Правова складова. Означала верховенство прав держави над правами власності та свободи людини. Усі правоохоронні органи в «інтересах держави» застосовували будь-які методи, у тому числі й злочинні, порушували права людини, позбавляли її життя.

Організаційна складова. Впливала із всеосяжного і жорстокого централізму влади. Керівним для всіх владних органів був принцип демократичного централізму, який поєднував у собі декоративний демократизм із жорсткою централізацією влади, підкоренням меншості інтересам більшості, нижчих органів — вищим, напіввійськовою дисципліною. В установах, на підприємствах діяв принцип єдиноначальства з широкими дискреційними (франц. *discretionnaire* — за-

лежний від власного розсуду) повноваженнями керівників. Уся організаційно-управлінська діяльність була конфіденційною, а її документація зберігалась під грифом «таємно». За її розголошення передбачалася кримінальна та адміністративна відповідальність.

Порядок підлеглості та конфіденційності захищали НКВС, прокуратура, суд, органи партійного контролю. Ефективність усієї цієї системи посилювала діяльність політорганів, партійних, профспілкових, піонерських та інших організацій, преса, радіо, кіноматограф.

Соціально-психологічна складова. Забезпечувала домінування пропартійної громадської думки. Економічні, організаційні, ідеологічні, правові аспекти тотального контролю за діяльністю і поведінкою людей через чисельні соціально-психологічні механізми (громадську думку, міжособистісне спілкування, психологічний вплив, навіювання, наслідування, конформізм та страх) формували легіони ідейних і платних донощиків, пристосуванців, які пильно стежили за поведінкою та діяльністю найближчого оточення. Доноси були поширеним явищем через запровадження кримінально-правової відповідальності за недонесення про підготовку чи скоєння злочинів. Донощиків вважали героями (Павлик Морозов).

Оперативна складова. Містила в собі таємне та явне, державне стеження за всіма, особливо за тими людьми, які вибивались з колони «будівників комунізму».

Репресивна складова. Інтегрувала та вінчала тотальний контроль. Вона була останньою, але не єдиною «інстанцією», що утримувала народ і кожну окрему людину в страху перед порушенням партійно-державних приписів. Адже збереження і зміцнення тоталітарного режиму передбачало насилля, застосування терору як засобу внутрішньої політики.

Радянський тоталітарний режим характеризувався також тенденцією до мілітаризації суспільства, нагнітанням психозу щодо пошуку ворогів, вірогідного нападу капіталістичного оточення, що, у свою чергу, породжувало агресивну зовнішню політику. Тоталітаризм передбачає домінування державного над особистим, поглинання державою індивіда. Від громадян вимагалась не просто лояльність, а активна відданість, ентузіазм щодо режиму. Установлення і панування тоталітарного режиму в Україні у 20–30-ті роки було великою трагедією українського народу, спричинило величезні людські жертви, деформацію природного плину історії.

§ 10. Західноукраїнські землі у 1921–1938 рр.

Після Першої світової війни західноукраїнські землі опинилися у складі трьох держав: Польщі, Румунії та Чехо-Словаччини. Українські землі, що ввійшли до складу Польщі, становили третину її території, українці — 16 % населення всієї держави. Під контролем Польщі перебувало 125,7 тис. км земель Східної Галичини і Західної Волині. За переписом 1931 р. на цій території проживало 8,9 млн осіб, у тому числі 5,6 млн українців і 2,2 млн поляків. Проте у 1919–1923 рр. вважалося, що з погляду міжнародного права влада Польщі над Західною Україною не є легітимною. На Паризькій мирній конференції (28 червня 1919 р.) Польща обіцяла державам Антанти гарантувати українському населенню автономію. Крім того, за Ризьким договором від 18 березня 1921 р. вона була зобов'язана поважати права українського населення. З огляду на етнічний склад (64 % українців, 25 % поляків, 10 % євреїв, 1 % — представники інших національностей), українська Галичина повинна була отримати статус автономії. У ст. 109 Конституції Польщі (17 березня 1921 р.) проголошувалося, що «окремі державні закони забезпечать меншинам у Польській державі повний та вільний розвиток їх національних особливостей шляхом діяльності автономних органів меншин публічно-правового характеру, зокрема органів загального самоврядування». Закон від 26 вересня 1922 р. надавав самоврядування трьом галицьким воєводствам: Львівському, Станіславському

і Тернопільському. Проте це були декларації та дипломатичні маневри, щоб забезпечити сприятливе рішення Ради послів Антанти у Версалі. На ділі активно застосовувались репресії, внаслідок яких протягом 1919–1922 рр. до 100 тис. осіб було заарештовано та кинуто до в'язниць, таборів. Приблизно 27 тис. українців там і померли.

Боротьба українців за свої права точилася у двох формах. Політичні партії, товариства, соціальні та економічні групи використовували легальні методи. Однак значна кількість молоді, особливо колишні вояки національної армії, які не змирилися з поразкою і виступали проти політики репресій, вирішили продовжувати боротьбу нелегальними і силовими методами. У 1920 р. вони заснували підпільну військову організацію, яку назвали Українська Військова Організація (УВО), що влаштувала замах на представників польської влади (на маршала Ю. Пілсудського у 1921 р., на С. Грибовського у 1922 р., на президента Польської республіки С. Войцеховського у 1924 р. та інших).

Українці Галичини бойкотували перепис 1921 р. і вибори до сейму 1922 р. Проте, незважаючи на протести уряду ЗУНР та політично активної західноукраїнської громадськості, у вересні 1921 р. територію Східної Галичини було приєднано до Польщі, посаду намісника у Львові ліквідовано, а натомість утворено підпорядковані Варшаві три воєводства.

Польська влада намагалася різними політичними засобами послабити український національно-визвольний рух, використовуючи для цього адміністративно-територіальний поділ. До Східної Галичини було приєднано 6 повітів Західної Галичини. Це було зроблено для послаблення політичних позицій українського електорату на виборах. Водночас штучно роз'єднувались українці Східної Галичини та Західної Волині — між ними залишався так званий сокальський кордон, який відповідав колишньому державному між Австро-Угорщиною та царською Росією. Це мало на меті не допустити консолідації українців, які проживали на території Польської держави, протиставити їх один одному. Східна Галичина мала бути деукраїнізованою і повністю асимільованою. На Волині проводилася поміркованіша політика з огляду на її можливість, на думку польських державців, перетворитися на «троянського коня» для українців наддніпрянської України.

В арсеналі польської влади були також методи загострення міжконфесійних конфліктів, переслідування та переселення української інтелігенції, спроби подрібнити українську націю «відокремленням» від неї лемків тощо.

На початку 1923 р., у результаті зміни позиції Великобританії, Польщі вдалося вирішити питання про анексію Східної Галичини. 14 березня 1923 р. у Парижі Рада послів великих держав — Великобританії, Франції, Італії та Японії прийняла рішення про визнання суверенітету Польщі над Східною Галичиною.

Польський уряд став проводити політику інкорпорації, яка передбачала створення однопольської національної держави шляхом примусової асиміляції національних меншин. З цієї метою, незважаючи на аграрне перенаселення Східної Галичини, сюди спрямовувалися польські колоністи — «осадники» (200 тис.), яким надавалися кращі землі, фінансова допомога. Це загострювало міжнаціональні відносини і земельну проблему. Польський уряд розділив територію країни на дві частини: Польщу «А» (коронні польські землі) і Польщу «Б» (східні креси — Західна Україна та Західна Білорусь). Польща «А» мала привілейоване становище, сюди спрямовувалися основні інвестиції держави.

У 1923 р. польський уряд заборонив вживання слів «українець» і «український», замість них нав'язувалися назви «русин», «руський». Вживання української мови було заборонено в усіх державних установах.

З приходом до влади Ю. Пілсудського була висунута доктрина польського «прометеїзму», яка означала, що історична місія Польщі — допомогти звільненню східноукраїнських і східнобіло-

руських земель від влади Москви та об'єднати їх з Польщею на федеративних засадах. Тому передбачалося замінити курс на національну асиміляцію курсом на державну асиміляцію, тобто зробити українців свідомими патріотами Польщі.

У 1930 р. відносини між українським селянством і польськими осадниками різко загострилися. Було зареєстровано 2200 підпалів майна польських колоністів та інших дій проти них. У відповідь уряд вдався до репресій, названих «паціфікацією» (заспокоєнням), яка охопила 500 сіл. У 1934 р. в Березі Картузькій на Поліссі було влаштовано концтабір, в якому утримували 2 тис. політв'язнів, переважно українців. Того ж року Польща відмовилася від свого зобов'язання перед Лігою Націй забезпечувати права національних меншин.

Українці в Польщі поділялися на дві етнокультурні групи. Перша (3 млн) жила в Галичині — колишній частині Австро-Угорщини. Галичани були переважно греко-католиками. Друга (2 млн) проживала в Західній Волині, Холмщині, Підляшші — колишній частині Російської імперії. До 80 % українських селян страждали від малоземелля. Національної буржуазії майже не було, робітничий клас був нечисленним. Провідну роль у громадсько-політичному житті відігравала інтелігенція, хоча до неї належав всього 1 % українського населення.

Національний та соціальний гніт гальмував розвиток української культури, але не міг зупинити її поступу. Головним осередком української культури залишалося наукове товариство ім. Т. Шевченка (НТШ). У Львові існував таємний український університет (1921–1925 рр.), в якому навчалася до 1500 тис. студентів.

Літературна діяльність західноукраїнських письменників тісно перепліталася з політичною. Письменники, відповідно до своїх ідеологічних уподобань, поділялись на три напрями: 1) націоналістичний (Д. Донцов, О. Ольжич, О. Теліга); 2) пролетарський — прорадянський (Я. Галан, П. Козланюк, С. Тудор); 3) ліберальний (І. Вільде, Б. Лепкий, Н. Королева).

Суспільно-політичний рух теж мав три течії: 1) легальні партії; 2) націоналістична (підпільна); 3) комуністична. Найбільшою та найвпливовішою легальною партією було *Українське національно-демократичне об'єднання* (УНДО, з 1925 р.), лідерами якої були Д. Левицький, В. Мудрий. Її програма передбачала боротьбу за самостійну і соборну Україну легальними засобами, автономію українських земель у складі Польщі і нормалізацію українсько-польських відносин.

По суті, це була ліберальна партія. На виборах вона збирала до 600 тис. голосів. Об'єднання мало значний вплив на інші культурні та економічні українські інституції (Просвіту, Ревізійний союз кооператорів, Центрсоюз). Партії належало багато газет (щоденний часопис «Діло», тижневики «Свобода», «Неділя»).

У 1923–1927 рр. серед політичних партій Західної України відбулися значні перегрупування, що характеризувалися, з одного боку, поширенням радянофільства, а з другого — консолідацією національно-демократичного табору. Крім підпільної КПЗУ, на прорадянських позиціях стояли легальні партії: УСДП (до її заборони на початку 1924 р.), Українське соціалістичне об'єднання «Селянський Союз» (1924–1926 рр.), Українське селянсько-робітничє соціалістичне об'єднання «Сельроб» (утворилося в жовтні 1926 р.). З 1923 р. колишній президент ЗУНР Є. Петрушевич також орієнтувався на Радянську Україну, вбачаючи в ній зародок майбутньої самостійної держави, що об'єднає всі українські землі. Навіть в Українському національно-демократичному об'єднанні (УНДО), створеному у липні 1925 р. на базі УНТП, спочатку існувала сильна радянофільська течія. Проте незабаром у ньому перемогла «орієнтація на власні сили». У 1927 р. з УНДО вийшло його ліве крило, утворивши Українську партію праці (УПП), яка підтримувала радянофільську орієнтацію Петрушевича.

До середини 1930-х років керівництво УНДО дійшло висновку про безперспективність подальшої опозиції. На зміну його політики вплинуло кілька факторів: по-перше, поступова ліквідація

демократичного парламентарного устрою в Польщі, яка зводила нанівець можливість ефективної легальної опозиції; по-друге, антиукраїнський терор у Радянському Союзі (особливо голодомор 1933 р.), який поховав надії на еволюцію УСРР у напрямі національної державності; по-третє, тиск з боку українського кооперативного руху, з яким було тісно пов'язане УНДО та який потребував політичної стабільності для своєї господарської діяльності.

Остаточно УНДО дозріло до компромісу з урядом після «конституційного перевороту» в березні — квітні 1935 р. Нова конституція різко обмежила права сейму, який скорочувався з 444 до 208 послів, а положення про вибори (ординація) дало можливість правлячим колам відсіювати небажаних кандидатів у послы на окружних передвиборних зборах. Президент одержав право призначити третину сенаторів, решта їх обиралася колегіями виборців, що склалися із «заслужених» громадян (кавалерів польських орденів, випускників вищих навчальних закладів, представників органів самоврядування). За цих умов опозиційні партії не мали шансів сформувати скільки-небудь значне парламентське представництво. А розлучатися з польськими мандатами лідери УНДО не хотіли.

Усі опозиційні партії Польщі, у тому числі й українські соціалісти-радикали та соціал-демократи, бойкотували парламентські вибори 1935 р. на знак протесту проти антидемократичної виборчої ординації. Лише УНДО, Українська народна обнова (УНО) і Волинське українське об'єднання взяли участь у виборах спільно з Безпартійним блоком співпраці з урядом. Ці партії уклали угоду з Безпартійним блоком співпраці з урядом (ББ), яка полягала в тому, щоб у кожному виборчому окрузі Східної Галичини й Волині обрати одного українця та одного поляка. Усі українські кандидатури були погоджені з польським урядом. Виборча угода викликала критику не лише з боку інших українських партій, а й у самому УНДО.

Зближення УНДО з правлячими колами тривало і в новому сеймі. Українська парламентарна репрезентація уперше з 1923 р. голосувала за урядовий бюджет, за надання президентові І. Мосціцькому надзвичайних повноважень у господарських та фінансових справах, навіть пішла на створення спільної з поляками територіальної групи послів і сенаторів південно-східних воєводств.

У свою чергу польський уряд зробив кілька кроків назустріч українським домаганням. В. Мудрий був обраний одним з п'яти віце-маршалів сейму. Вийшла на волю більшість в'язнів-українців з концтабору в Березі-Картузській. Деякі українські економічні інституції й кооперативи одержали державні кредити. Однак ці поступки були мізерними. У цілому політика дискримінації українців тривала. Українські партії від КПЗУ до ОУН засудили «нормалізацію» і гостро критикували УНДО за угодовство.

У самому Українському національно-державному об'єднанні виникла опозиція проти політики ЦК, яка гуртувалася навколо газети «Діло». Уже у 1936 р. стало зрозуміло, що політика «нормалізації» не принесла очікуваних результатів.

Під впливом державотворчих процесів, що відбувалися в Закарпатті, Українська парламентарна репрезентація (УПР) 9 грудня 1938 р. внесла на розгляд сейму «Проект конституційного закону Галицько-Волинської землі», що передбачав надання територіальної автономії західноукраїнським землям у межах Станіславського, Тернопільського, Волинського, більшої частини Львівського й Поліського, окремих повітів і гмін Люблінського, Білостоцького та Краківського воєводств. Пропонувалося створення автономного уряду і сейму Галицько-Волинської землі, територіальних збройних сил, рівноправність польської й української мов у державних установах. Проте маршал сейму навіть не прийняв законопроект до розгляду. Це остаточно переконало українських парламентарів у марності подальших спроб порозуміння з правлячими колами Польщі.

Спроби УПР перевести деструктивний польсько-український конфлікт у русло конструктивної співпраці не мали і не могли мати успіху в умовах авторитарного режиму пілсудчиків. Провал

політики «нормалізації» призвів до занепаду впливу УНДО й інших легальних партій серед мас і зростання популярності ОУН напередодні Другої світової війни.

Другою за впливовістю серед легальних партій була *Українська соціалістично-радикальна партія* (з 1926 р.), член Соціалістичного Інтернаціоналу з 1931 р. Ця партія видавала щотижневу газету та іншу періодику. Її лідерами були Л. Бачинський, І. Макух. Серед програмних вимог — обмеження приватної власності, незалежність України. Головними ворогами української незалежності вони вважали СРСР та Польщу. На виборах ця партія отримувала до 280 тис. голосів.

Ще одна легальна партія — *Українська соціал-демократична партія*, заснована у 1900 р., відновила свою діяльність з 1929 р. Вона мала три періодичні видання. У 1930 р. була створена *Українська національна католицька партія*.

У 1925 р. українці мали 12 політичних партій і досягли певного представництва у сеймі. У 1927 р. до нього входило 25 послів і 6 сенаторів, у 1930 р. — 50 послів і 14 сенаторів. Політична орієнтація українських парламентаріїв була тривекторною: 1) пропольською; 2) самостійницькою; 3) прорадянською.

Польське гноблення, неефективність легальних партій (українські радикали звинувачували УНДО, що вона «погоджується їсти крихти з польського столу») посилювали позиції українських націоналістів.

Окрім Української Військової Організації, у середині 20-х років утворилися інші націоналістичні групи, здебільшого створені студентською молоддю. Представники цих груп і УВО зібралися 29 січня 1929 р. на з'їзд і вирішили злитися в єдину підпільну революційну організацію — *Організацію Українських Націоналістів* (ОУН). Керівництво ОУН вважало, що тільки суверенна держава, яка найбільше відповідає національним інтересам українського народу, є «умовою, що забезпечує нації тривалу активну участь у світовому середовищі». Організація вважала своєю метою безкомпромісну революційну боротьбу аж до відновлення втраченої незалежності України та встановлення українського суверенітету на всіх землях українського народу.

Головою Проводу ОУН став Євген Коновалець.

Ідеологія ОУН базувалась на «інтегральному націоналізмі», розробленому Д. Донцовим. Згідно з нею в історії є один закон — «закон боротьби і вічного суперництва націй». Українська нація є абсолютною цінністю; незалежна Україна — найвищою метою, для досягнення якої виправдані будь-які засоби. Передбачалося встановлення національної диктатури під керівництвом єдиної націоналістичної партії, керованої вождем з абсолютною владою. ОУН проголосила свою опозиційність до соціалізму і демократизму, протиставляючи їм національний солідаризм. Націоналісти міфологізували історію України, пропагуючи культ боротьби, самопожертви, національного героїзму. Особливе значення надавалося соборності (національній єдності). Передбачалось, що соціально-економічна організація Української держави повинна базуватись на розвитку аграрної сфери, спиратися на співпрацю між державою, кооперативами та приватним капіталом.

У практичній діяльності ОУН застосовувала тактику «перманентної революції», що передбачала постійні збройні акції проти польської влади. Вони особливо посилились, коли крайовим провідником ОУН на західноукраїнських землях став Степан Бандера.

У 30-ті роки було здійснено сотні актів саботажу, десятки експропріацій державних фондів, понад 60 замахів та вбивств, організованих членами ОУН (найвідоміша акція — вбивство у 1934 р. польського міністра внутрішніх справ Б. Перацького, на якого ОУН поклала відповідальність за пацифікацію). Процес над учасниками теракту відбувався з 18 листопада 1935 р. до 13 січня 1936 р. у Варшаві, завершившись трьома вироками до страти, які потім були замінені на довічне ув'язнення (С. Бандера, М. Лебедь, Я. Карпинець) і двома вироками до довічного ув'язнення.

Інших було засуджено до ув'язнення від 7 до 15 років. Варшавський процес дав змогу польській громадськості дізнатися про боротьбу українців.

ОУН нараховувала до 40 тис. членів. Її посиленню сприяло розчарування в легальних методах боротьби, західних демократіях, радянській системі, піднесення національної свідомості. Це все радикалізувало політичний рух, зростання політичного екстремізму, посилення його динамізму. У 1938 р. Є. Ковалець був убитий радянським агентом, а його наступником став Андрій Мельник, який сподівався, що боротьба гітлерівської Німеччини з СРСР допоможе здобути незалежність України.

Неп і українізація в Східній Україні спричинили прорадянські симпатії в Західній Україні. З 1919 р. в Галичині діяла Комуністична партія Східної Галичини, яка у 1923 р. була перейменована в *Комуністичну партію Західної України* (КПЗУ). Вона була складовою частиною Компартії Польщі. Програма КПЗУ, яка діяла в підпіллі, передбачала курс на соціалістичну революцію і приєднання Західної України до УСРР.

У часи перших стримувань українізації на підрадянській Україні КПЗУ активно виступала на захист одного з її провідників — О. Шумського. Кампанія проти «націоналістичного ухилу» О. Шумського в Радянській Україні призвела до розколу КПЗУ на початку 1928 р. на «меншість», що користувалася підтримкою Москви, та «більшість», або «васильківців» (за псевдонімом лідера КПЗУ Й. Крілика (Васильківа), які виступали з критикою національної політики Сталіна і Кагановича.

КПЗУ перебувала ніби під подвійним тиском — з одного боку Комінтерну (реально ВКП(б) через КП(б)У), а з іншого — Комуністичної партії Польщі (КПП), яка занепокоєно спостерігала за автономістськими тенденціями в КПЗУ. Один із лідерів КПЗУ М. Заячківський (Косар) вбачав у боротьбі низових ланок ОУН «протиокупаційне вістря», фактичну боротьбу «за національне визволення українського народу з -під польської окупації», що не могло не викликати підозри в його московських «сюзеренів». Голод 1932–1933 рр. і масові репресії в СРСР приглушили прорадянські настрої. Керівники КПЗУ були розстріляні в СРСР. У 1938 р. Комінтерн розпустив КПП і КПЗУ, затаврувавши керівництво партій як фашистську агентуру.

У 1926 р. було створено *Українське селянське робітниче соціалістичне об'єднання* (Сельроб), яке діяло під керівництвом КПЗУ. Проте згодом воно розкололося на два крила (національне і промосковське). У 1928 р. обидва крила налічували до 10 тис. осіб і збирали на виборах приблизно 240 тис. голосів. У 1932 р. Сельроб був розпущений польським урядом.

Важливим чинником суспільного життя в західноукраїнських землях було товариство «Прогрес». У 1936 р. воно налічувало 275 тис. учасників, 3071 бібліотеку і читальні зали, 190 пересувних бібліотек. Наукове товариство ім. Т. Шевченка (НТШ) проводило колоквиуми, видавало наукові праці з української історії та культури.

Інші товариства працювали над підвищенням культурного рівня українського населення: Товариство українських жінок (приблизно 50 тис. учасників у 1936 р.), Товариство вчителів, Товариство адвокатів, численні товариства взаємодопомоги, спортивні товариства.

У Польщі виходило 83 українські газети, 21 з них — політична. Незважаючи на сувору цензуру, українська політична думка мала можливість бути оприлюдненою.

Суттєвим чинником суспільно-політичного життя у Західній Україні була греко-католицька церква. У 1939 р. вона налічувала 4,4 млн віруючих і 4440 церков. Значний вплив мала діяльність митрополита Андрія Шептицького, який енергійно протестував проти політики пацифікації і підтримував політику нормалізації. Шептицький виступав проти екстремістських дій, не схвалюючи ні теракти ОУН, ні політику комуністів. Проте його діяльність стримувало протистояння з єпископом Г. Хомишиним і Василіанським орденом, які не бачили специфіки діяльності греко-католицької церкви в Україні.

Православна церква налічувала до 2 млн віруючих. У 1924 р. під тиском польського уряду вона розірвала зв'язки з Московським патріархатом і проголосила автокефалію.

У 1918 р., скориставшись розпадом Російської та Австро-Угорської імперій, частину українських земель (Ізмаїльський, Акерманський, Хотинський повіти Бессарабії, Північну Буковину) окупувала Румунія. Режим тут був жорстокішим, ніж у Польщі: до 1928 р. на цих територіях тривав воєнний стан. Українців (500 тис. осіб) проголосили «зукраїнізованими румунами» і намагалися насильно їх асимілювати. Українські школи були закриті або румунізовані, українська преса заборонена. На румунський взірць змінювалися прізвища.

У 1927 р. почалася деяка лібералізація режиму, що дало змогу активізувати громадське життя. Як і в Польщі, суспільно-політичний рух розвивався трьома напрямками: 1) легальним; 2) комуністичним; 3) націоналістичним. Найважливішою серед легальних була *Українська національна партія* (УНП) на чолі з В. Залозецьким. Завдяки її діяльності українці здобули кілька місць у румунському парламенті, в уряді створили відомство у справах національних меншин. Комуністи Буковини приєдналися у 1926 р. до Компартії Румунії та діяли нелегально, виступали за приєднання Буковини до УСРР.

Націоналісти не були організаційно оформлені, використовуючи для своєї діяльності спортивне товариство «Мазепа» і студентське «Залізник». У 1938 р. в Румунії була встановлена військова диктатура, партії та організації розігнано.

Дещо кращим, ніж у Румунії та Польщі, було становище українців у Чехо-Словаччині. Закарпаття в чехо-словацькій державі мало статус окремого краю і називалося Підкарпатська Русь (згодом Підкарпатський край). Край займав 9% площі Чехо-Словаччини, а його населення — 5% населення країни. У 20-ті роки тут була проведена аграрна реформа: 2/3 земель отримали чеські військові колоністи, 29 тис. га було розподілено між 32 тис. господарств. Зарплата робітників була в 1,5–2 рази меншою, ніж у центрі країни.

Певні успіхи були у сфері освіти. Наприкінці 30-х років у Закарпатті існувало 483 початкові школи, у містах — 21 чотирирічна. Проте через відсутність вищих навчальних закладів українська культура не могла самодостатньо розвиватись.

Суспільно-політичні течії в Закарпатті мали значне національне забарвлення і відрізнялися своєю зовнішньополітичною орієнтацією: 1) русофіли («общество Духновича») вважали русинів частиною єдиного російського народу; 2) «мад'ярони» доводили, що карпатороси — це окрема національність і прагнули приєднати край до Угорщини; 3) народовці (українофіли) на чолі з Августиним Волошином пропагували ідею єдності закарпатських українців з усім українським народом, вели боротьбу з русофілами і «мад'яронами», вимагали автономії Закарпаття; 4) комуністи, які входили до легальної Компартії Чехо-Словаччини, визнавали українську ідентичність Закарпаття, підтримували ідею приєднання до УСРР.

Наприкінці 30-х років центр західноукраїнського національного життя тимчасово перемістився до Закарпатської України. Українське питання в Закарпатті стало центром європейської політики, за альтернативне його вирішення змагалися впливові зовнішньополітичні сили. Варіантів було три: 1) чехо-словацький; 2) угорський; 3) український — створення окремої держави «Карпатська Україна». Після Мюнхенської угоди 1938 р., коли частина чехо-словацької території була передана Німеччині, празький уряд 11 жовтня 1938 р. надав автономію Карпаторуській державі, яка повинна була знаходитись у федерації з Чехією та Словаччиною. Головою уряду став А. Волошин.

Претензії на Закарпаття заявила Угорщина. Згідно з рішенням німецько-італійського арбітражу у Відні 2 листопада 1938 р. міста Ужгород, Мукачеве, Берегове переходили до Угорщини. Столиця Карпатської України була перенесена з Ужгорода до Хуста. Розпочалася українізація освіти й державних установ, були заборонені всі партії, крім урядової — *Українського Національного*

об'єднання (УНО). 12 лютого 1939 р. відбулися вибори до сейму Карпатської України, де УНО здобула до 90 % голосів.

15 березня 1939 р. сейм проголосив незалежність Карпатської України, яка ставала республікою на чолі з президентом. Державною мовою визнавалась українська, барвами державного прапора — синя і жовта. Президентом було обрано А. Волошина. Розпочалося створення організації національної оборони — «Карпатської Січі». Волошин звернувся до Німеччини з проханням узяти Карпатську Україну під протекторат, але німці відмовилися, порадивши не опиратися угорській армії, яка 14 березня 1939 р. напала на Карпатську Україну. 40-тисячна угорська армія тиждень воювала з удесятеро меншою Карпатською Січчю. Загинуло 5 тис. закарпатців, угорцям удалося окупувати все Закарпаття.

Незважаючи на короткочасність існування, Карпатська Україна стала яскравим епізодом у боротьбі за українську незалежність.

20–30-ті роки ХХ ст. були складними й трагічними у політичній історії України. У Східній Україні, де існувала УСРР, відбувалося становлення й утвердження тоталітарного політичного режиму з масовими репресіями, трагічною загибеллю мільйонів людей. Радянська політична система, яка сформувалася в ці роки, не передбачала демократії та свободи, українська державність була лише формальною.

Західноукраїнські землі, перебуваючи у складі чужоземних держав, повною мірою відчували на собі політичне, економічне, соціальне, національне та релігійне гноблення.

Тим часом згущувалися хмари Другої світової війни. Україну чекали ще трагічніші події.

3.3. Україна в роки Другої світової війни та повоєнний період

§ 1. Включення Західної України, Бессарабії та Північної Буковини до УРСР

23 серпня 1939 р. був підписаний пакт про ненапад між Німеччиною та СРСР. У таємному протоколі Гітлер і Сталін домовилися про розподіл Європи на відповідні сфери впливу та окупації. За ним Радянському Союзові передавалися майже всі західноукраїнські землі.

1 вересня 1939 р. Німеччина напала на Польщу, поклавши цим самим початок Другій світовій війні. Кваплячись оволодіти «своєю» частиною польської держави (як і передбачалося в секретних протоколах), 17 вересня 1939 р. радянські війська перейшли кордон і зайняли майже всі землі, населені українцями і білорусами (територія площею більше 190 тис. км² із населенням майже 12 млн чол.). Розмежувальна лінія між СРСР і територією, окупованою німецькими військами, була уточнена в радянсько-німецькому договорі про дружбу і кордони від 28 вересня 1939 р. Українські землі Лемківщина і Холмщина були зайняті Німеччиною, а Закарпаття — Угорщиною. У червні 1940 р. СРСР змусив Румунію віддати Бессарабію та Буковину. Таким чином, до УРСР було прилучено понад 7 млн мешканців Західної України.

На початку жовтня 1939 р. на західноукраїнських землях відбулися вибори до Народних Зборів, а 26–28 жовтня 1939 р. у Львові пройшли і самі Українські Народні Збори, які прийняли декларацію про встановлення радянської влади на Західній Україні і про возз'єднання з УРСР. У складі

УРСР були утворені 8 нових областей: Львівська, Дрогобицька, Станіславська, Тернопільська, Волинська, Рівненська, Ізмаїльська та Чернівецька.

Спочатку населення Західної України вітало прихід Червоної Армії. Пояснювалось це тим, що Західна Україна була до цього напівколонією Польщі з досить сильним політичним, національним та економічним гнобленням, жорстокою експлуатацією, масовим хронічним безробіттям, напівкріпосницькими порядками на селі, безправ'ям українців.

Деякі політичні та економічні заходи, які вживалися новим режимом після возз'єднання, принесли українцям конкретні поліпшення. Сотні тисяч безземельних і малоземельних селянських господарств отримали понад мільйон гектарів землі, значну кількість худоби та різного реманенту, що були конфісковані в поміщиків, монастирів та великих державних чиновників. Були створені машинно-тракторні станції, різні обласні та районні установи й організації, які надавали послуги в розвитку рослинництва і тваринництва. Чимало було зроблено і в соціальній сфері: ліквідовано безробіття, введено 8-годинний робочий день, підвищувалась заробітна плата робітників. Реконструювались існуючі і будувалися нові підприємства, розвивалася виробнича кооперація, помітно поліпшилося медичне обслуговування. За перший рік радянської влади тут почали діяти 184 лікарні, 492 амбулаторії та поліклініки. Українізувалась та зміцнювалась система освіти. У цей час працювало 6900 шкіл, у тому числі 6 тис. з українською мовою навчання, діяло 15 вузів, у тому числі 2 університети, 13 театрів.

Однак усе це відбувалося в умовах тоталітарного режиму, що призвело до поширення репресій, депортацій і на західноукраїнських землях. Були розпущені українські політичні партії, а їх лідери депортовані. Ліквідовувалось багато кооперативів, а інші реорганізувались на радянський зразок. Припинили свою діяльність читальні та бібліотеки товариства «Просвіта».

Через деякий час було оголошено, що землі, експропрійовані у польських землевласників і віддані найбіднішим селянам (спочатку це був найпопулярніший захід нового режиму!), підлягають колективізації. Методи її проведення були ще жорстокішими, ніж у Східній Україні. Супроводжувались вони масовими репресіями, «розкуркуленням» середняків, депортацією тисяч селян до Сибіру. Погіршувало ситуацію те, що краєм керували люди, направлені з інших регіонів СРСР, які не розуміли місцевої специфіки, не володіли українською мовою.

Утисків зазнавала греко-католицька церква. Священиків зобов'язували мати спеціальні паспорти, а за використання церков уряд вимагав платити високі податки. Викладання релігії в школі заборонялося, церковні землі конфісковувалися.

Широкі репресії були розгорнуті проти місцевої інтелігенції. З осені 1939 р. лише з Галичини радянська влада депортувала близько 400 тис. українців.

Таким чином, входження західноукраїнських земель до складу УРСР було подією величезної історичної ваги і мало прогресивне значення, оскільки вперше за багато століть українці з'єдналися в межах однієї державної структури. Але здійснено це було тоталітарним режимом з порушенням норм міжнародного права, за допомогою секретних угод. Радянська влада була поширена і на західноукраїнські землі.

§ 2. Початок Великої Вітчизняної війни

22 червня 1941 р. Німеччина напала на Радянський Союз. Ще 18 грудня 1940 р. Гітлер підписав директиву № 21 «Барбаросса» (від імені німецького імператора XII ст., який безславно загинув під час третього хрестового походу). Відповідно до цього плану війна повинна була тривати 1,5–2 місяці і за цей час війська мали вийти на рубіж Архангельськ — Волга — Астрахань.

Фашистська армія налічувала на той час 190 дивізій, з них 157 німецьких, 47 тис. гармат, 4,3 тис. танків, 5 тис. літаків. У союзі з Німеччиною виступили Фінляндія, Угорщина, Румунія, Італія. Загальна чисельність Червоної Армії складала понад 5 млн чол. У західних прикордонних округах було зосереджено 170 дивізій та 2 бригади, які мали 2,9 млн чол., 9,2 тис. танків, 8,5 тис. літаків і 468 тис. гармат і мінометів.

Український напрям за планом «Барбаросса» був одним з найголовніших. Ставилося завдання оволодіти розвинутою економічною базою України, її багатими сировинними та паливними ресурсами, щоб послабити військово-промисловий потенціал СРСР і зміцнити власний, створити вигідний плацдарм для подальшої війни і перемоги над СРСР. Саме тому найбільша частина німецьких сил — група армій «Південь» (57 дивізій і 13 бригад) — мала завдання протягом короткого часу завдати головного удару в напрямку на Київ, зайняти переправи, підготувавши наступ далі на схід. В Україні німецьким військам протистояли два фронти: Південно-Західний (командуючий — генерал М. П. Кирпонос); Південний (командуючий — генерал І. В. Тюленев). З сухопутними військами взаємодіяли моряки Чорноморського флоту (командуючий — адмірал П. С. Октябрський), Дунайська і Пінська військові флотилії. В прикордонних боях, незважаючи на мужність радянських воїнів, Червона Армія терпіла поразки. За перші три тижні війни вона втратила 850 тис. осіб, 3,5 тис. літаків, 6 тис. танків, 9,5 тис. гармат. Німецькі втрати були вдсятеро меншими.

30 червня 1941 р. німецькі війська увійшли у Львів. Разом з ними ввійшли частини ОУН. У цей же день представники українських національних політичних сил на чолі з ОУН прийняли Акт відновлення Української держави, а також декрет, за яким Я. Стецька було призначено головою уряду — Українського державного правління (з 26 міністрів). Українська держава оголошувалась союзницею Німеччини. Але Німеччина реагувала на Акт відновлення Української держави негативно. С. Бандера і Я. Стецько були інтерновані.

5 липня 1941 р. радянський уряд України прийняв рішення про евакуацію промислових і сільськогосподарських об'єктів, населення України. У ході евакуації, переважно в Росію та Казахстан, було вивезено 550 великих заводів, 3,5 млн населення. В армію мобілізували 2 млн жителів республіки (з них 200 тис. добровольців), 2 млн осіб створювали оборонні споруди. На 1 листопада 1941 р. від населення України у фонд оборони надійшло близько 1 млрд карбованців, багато дорогоцінностей.

73 дні тривала героїчна оборона Одеси. Тут загарбники втратили 200 тис. осіб. Проте швидко, незважаючи на опір Червоної Армії, німцям удалося захопити більшу частину території України, узяти у полон у районі Києва 650 тис. солдатів і офіцерів.

25 жовтня 1941 р. німецькі війська захопили Харків. До кінця 1941 р. німці контролювали територію, де до війни проживало 80 млн чол. (42 % населення СРСР). Крім того, у полон потрапило 3,8 млн радянських військових (з них 1,3 млн українців).

Причини поразок Червоної Армії в початковий період війни:

- репресії командного складу Червоної Армії, знищення маршалів і генералів (40 тис. командирів), на зміну яким прийшли недостатньо досвідчені (з них лише 7 % офіцерів мали вищу освіту);
- прорахунки Сталіна в оцінці воєнно-політичної ситуації та терміну нападу Німеччини на СРСР;
- невірна воєнна доктрина СРСР, коли планувалося воювати на «чужій території» і «малою кров'ю», війська не навчалися обороні і відходу;
- СРСР не встиг повністю переозброїтись, нові кордони не були захищені укріпленнями;
- Німеччина ще задовго до нападу на СРСР перевела свою економіку на військовий лад, на неї працювала вся Європа;

- німецькі війська мали досвід ведення сучасної війни, який вони здобули у Європі;
- були допущені прорахунки у визначенні напрямку головного удару Німеччини (головним вважався Південно-Західний, тоді як німці зосередили головні сили на Західному).

Велику Вітчизняну війну можна розділити на такі періоди:

I — 22 червня 1941 р. — 18 листопада 1942 р. (початковий);

II — 18 листопада 1942 р. — кінець 1943 р. (рік корінного перелому);

III — 1944 р. — 8 травня 1945 р. (час завершальних операцій).

Весною 1942 р. після перемоги під Москвою радянські війська спробували здійснити наступ на території України в районі Харкова, але внаслідок прорахунків командування зазнали поразки. У полон потрапили 240 тис. солдатів. На початку липня 1942 р. після 250-денної героїчної оборони було залишене місто Севастополь. 22 липня 1942 р. Червона Армія залишила м. Свердловськ Луганської області. Таким чином, уся Україна була окупована ворогом.

§ 3. Встановлення окупаційного нацистського режиму. Розгортання діяльності партизан та українського визвольного руху. Визволення України

На окупованих українських землях фашисти встановили жорстокий окупаційний режим. Територію України було розчленовано: Північну Буковину, Ізмаїльщину та землі між Південним Бугом та Дністром з центром в Одесі, названі Трансністрією, Гітлер віддав Румунії; західні області («дистрикт Галичина») — Львівська, Дрогобицька, Станіславська, Тернопільська — були передані до польського генерал-губернаторства. 12 центральних областей республіки стали рейхскомісаріатом «Україна» на чолі з Е. Кохом. Східні українські землі перебували під владою військового командування. У перспективі Україна повинна була стати арійською імперією — «Остготією». 65 % населення передбачалося депортувати до Сибіру. Українська нація оголошувалась неповноцінною. На всі найважливіші адміністративні та господарські пости аж до повітового рівня призначалися німці. Створювалось цивільне управління — міські управи на чолі з бургомістрами, волосні управи на чолі з старшинами. Українцям дозволялося займати найнижчі посади, такі як сільський староста, бургомістр містечка, поліцей, які вербувалися переважно з карних злочинців.

Найбільші промислові підприємства оголошувались власністю Німеччини і були поділені між німецькими економічними магнатами. Колгоспи і радгоспи перетворювались у «общинні господарства» з кріпацьким режимом. На селянські двори накладалися 12 різних видів податків. Під загрозою суворої кари запроваджувались обов'язкова трудова повинність. Результатом такої експлуатації було те, що 85 % усього постачання Німеччини продуктами з окупованих радянських територій вивозилося з України. Терор став державною політикою фашистів в Україні. Гітлер говорив, що слов'яни не повинні знати більше, ніж значення дорожніх знаків, а географія для них обмежується фразою «столиця рейху — Берлін».

Українська молодь примусово вивозилася на роботу в Німеччину. За 1942–1944 рр. у німецьке рабство було забрано 2,4 млн українців. Десятки тисяч з них загинули. Цілеспрямовано здійснювався геноцид. Планувалося щорічно знищувати 10 млн неарійців, у першу чергу євреїв.

Жертвами масових розстрілів у Києві стали 195 тис. осіб, у Рівному — 99 тис. В Україні було створено 50 гетто і 180 великих концтаборів.

У ході війни проводилась політика колонізації українських земель, заселення їх німцями. У 1942 р. в 486 українських селах проживало 45 тис. німецьких колоністів. Було розроблено план

заселення німцями території СРСР, у тому числі й України до 2001 року, де передбачалося поселити 90 млн німців.

Для покращання постачання німецького населення в рейх було вивезено 3,8 млн голів великої рогатої худоби, 4,4 млн свиней, 5,4 млн овець і кіз, 3 млн коней. Вивозився навіть український чорнозем, 1 млн фруктових дерев. З музеїв України забрали 40 тис. експонатів.

На українській землі окупанти знищили 5 млн 264 тис. мирних громадян (у тому числі 2,4 млн євреїв, більше 200 тис. циган, 1,8 млн військовополонених) населення Харкова скоротилося з 833 тис. осіб до 273 тис. Війна забрала життя більше 8 млн громадян України.

В Україні розгорнулася масштабна партизанська боротьба, яка складалася з двох потоків: радянські партизани та частини ОУН-УПА. Під час війни в Україні діяло 46 великих партизанських з'єднань і 160 самостійних партизанських загонів. У своєму розвитку радянський партизанський рух пройшов 2 основні етапи: 1) виникнення й становлення (червень 1941 р. — листопад 1942 р.); 2) активізація і розширення (грудень 1942 р. — 1944 р.).

На першому етапі (особливо до весни 1942 р.) дії радянських партизан були малоактивними. Вони зазнавали значних втрат. Хоча спочатку було створено 23 підпільних обкоми партії, 685 міськомів і райкомів, 4316 підпільних осередків, але фактично у підпіллі змогли зберегтись лише 15–20% залучених кадрів. Причинами цього була недостатня організаційна підготовленість, прорахунки в підборі кадрів, зневіра частини партизан у можливостях боротьби в умовах військових успіхів німців, зрада частини підпільників, недостатня озброєність.

Наприкінці 1941 — влітку 1942 р. було розгромлено підпілля Дніпропетровська, Києва, Миколаєва, Одеси, Харкова, Вінниці, Сімферополя, Сталіна та інших міст. Зазнали провалу спроби формування великих партизанських загонів восени — взимку 1941 р.

У червні 1942 р. було створено Український штаб партизанського руху (УШПР) на чолі з генералом Т. Строчаком, який керував загонами і координував дії партизан, постачав їм зброю, кадри фахівців (радистів, підричників, шифрувальників). У серпні 1943 р. за командою штабу розпочалася «рейкова війна» — руйнування залізниць. Під час цієї операції було виведено з ладу близько 2 тис. км залізниць. УШПР керував рейдами партизанських з'єднань у тилу ворога, зокрема С. Ковпака — у Карпати, О. Сабурова — на Житомирщину, О. Федорова — на Волинь. Всього протягом війни партизанські формування України провели 19 рейдів загальною довжиною 52 тис. км. У 1944 р. партизани почали широко взаємодіяти з регулярними військами. Було сформовано 1-шу Українську партизанську дивізію, яка здійснила рейд на Сан і Віслу.

Найпоширенішими формами боротьби підпільників були збір інформації, саботаж і диверсії. У 1941–1944 рр. у партизанських загонах налічувалось майже 180 тис. осіб, 30% з них — загинули. У підпільних організаціях брали участь до 100 тис. осіб. 96 підпільників і партизан відзначені званням Героя Радянського Союзу. Партизанський рух став стратегічним фактором війни, фактично другим фронтом, який прикував до себе до 10% сил вермахту на Східному фронті. За роки війни партизани знищили і взяли в полон 1,5 млн гітлерівців, 2300 танків, 1100 літаків, пустили під укіс 21 тис. потягів.

Офіційною датою народження УПА стало 14 жовтня 1942 р., запроваджене пізніше як свято українського війська, приурочене до дня покровительки Війська Запорізького Святої Богородиці.

УПА нараховувала до 90 тис. чол. ОУН розділялася на бандерівців (ОУН-Б) і мельниківців (ОУН-М), які ворогували між собою. ОУН-Б у 1943 р. фактично злилася з УПА. Вояки ОУН боролися проти всіх, хто виступав проти незалежності України. Їх діяльність носила суперечливий характер: з одного боку, вони боролися проти гітлерівського фашизму і сталінського тоталітарного режиму за створення української суверенної держави; з іншого — їх діяльність пов'язана зі співробітництвом з німецькими окупаційними властями (наприклад, створення дивізії СС «Га-

личина»), терором проти польського населення, а також тієї частини власного, яка не підтримувала їх поглядів. УПА очолив Роман Шухевич (Тарас Чупринка). За зонами дії УПА розділялася на три групи: УПА — Північ (Волинь і Полісся); УПА — Захід (Галичина, Буковина, Закарпаття); УПА — Південь (Поділля). Перший бій з німцями відбувся 7 лютого 1943 р., коли перша сотня УПА напала на містечко Володимирець Волинської обл. УПА прагнула закріпитися в Україні як «третя сила» (крім німецької і радянської влади). Тільки в жовтні-листопаді 1943 р. вона провела 47 боїв проти німців і 54 бої проти радянських партизанів. Гостре протистояння виникло в УПА з польськими підпільними формуваннями — Армією Крайовою (АК). Початком конфлікту стали масові вбивства українців на Холмщині ще в 1941 р. Операція «Буря», яку почала АК, передбачала відновлення контролю над землями, втраченими в 1939 р. Репресії, початі АК, повинні були показати, хто є реальною владою на цій території. У результаті це призвело до етнічного чищення, як з боку АК, так і з боку УПА. Тільки на Холмщині в 1943–1944 р. польські формування знищили майже 5 тис. українців. ОУН тероризувала польське населення на Волині.

З виходом Червоної Армії до Дніпра керівництво УПА приймає рішення про зміну тактики. Воно вирішує не втручатися в боротьбу між німецькими і радянськими військами. Це пояснювалося тим, що УПА не хотіла витрачати сили на війну з німецькими окупантами, владу котрих уже вважала тимчасовою. Частина українських націоналістів (Український центральний комітет — УЦК, на чолі з В. Кубійовичем) пішла ще далі і дала згоду на формування української дивізії в складі німецької армії. Вони вважали, що це поліпшить ставлення німців до українців і підготує кістяк майбутньої армії. Коли в червні 1943 р. УЦК оголосив набір добровольців, то їх виявилось 82 тис. чол., 13 тис. стали солдатами дивізії СС «Галичина». У липні 1944 р. ця дивізія зазнала важких втрат у боях під Бродами. Після переформування дивізія перебазувалася до Югославії, а в квітні 1945 р. здалася в полон американцям у Граці (Австрія).

УПА як партизанська армія в основному не йшла на відкриті бої з регулярними військами Радянської Армії, хоча окремих сутичок було чимало. Під час одного з них навесні 1944 р. був смертельно поранений командуючий 1-им Українським фронтом генерал армії М. Ватутін. Лише в 1944 р. УПА здійснила 800 рейдів.

Складність діяльності ОУН полягала в тому, що її, на відміну від Руху Опору в Європі, не підтримувала жодна держава і вона змушена була покладатися тільки на власні сили і використовувати своєрідну тактику.

Процес визволення України від німецької окупації можна розділити на декілька етапів:

1. *Грудень 1942 р. — червень 1943 р.:* у ході розгрому німецьких військ під Сталінградом була звільнена частина Ворошиловградської, Сталінської і Харківської областей. 18 грудня 1942 р. був звільнений перший населений пункт української території — с. Півнівка Міловського району Луганської обл. 14 лютого 1943 р. першим з обласних центрів було визволено Ворошиловград (Луганськ). Цього ж місяця звільнено було й Харків, але в березні 1943 р. його знову захопили німці.

2. *Липень 1943 р. — листопад 1943 р.:* після Курської битви радянські війська звільняють Харків (23 серпня 1943 р.), а згодом — Київ (6 листопада 1943 р.). За подвиги, здійснені у ході битви за Дніпро, 2438 воїнам надано звання Героя Радянського Союзу (понад 20% від усіх, хто одержав це звання за період війни). За визволення Києва віддали своє життя близько 260 тис. осіб.

3. *Грудень 1943 р. — травень 1944 р.:* цей період пов'язаний з бойовими діями 4-х Українських фронтів за визволення Правобережної України. Успішне досягнення цієї мети в основному було забезпечено перемогою у січні-лютому під Корсунь-Шевченківським (німці втратили 55 тис. солдатів). 25 березня 1944 р. на 1003 день війни війська 2-го Українського фронту вийшли на державний кордон з Румунією, а 8 квітня — з Чехо-Словаччиною, у травні 1944 р. було визволено Крим.

4. *Червень — жовтень 1944 р.*: завершальний етап звільнення України. Львівсько-Сандомирська операція забезпечили визволення західних областей України. 28 жовтня 1944 р. остаточним вигнанням німецьких військ із Закарпаття було завершено визволення України.

Битва за визволення України тривала 22 місяці і складалася з ряду великих операцій (Корсунь-Шевченківська, Львівська, Карпато-Ужгородська), в яких брало участь до половини живої сили й бойової техніки всієї Радянської Армії. Вона стала одним з найважливіших етапів на шляху до Перемоги.

Кожний десятий житель України (4,5 млн) воював у лавах Червоної Армії, а 2070 українців були удостоєні звання Героя Радянського Союзу. З 15 фронтів, що діяли в період війни, більше половини очолювались маршалами і генералами, які були за походженням українцями. Солдати й офіцери, жителі України, які виявили масовий героїзм, отримали 2,5 млн орденів і медалей із загальної кількості 7 млн нагород, вручених воїнам Збройних Сил. Мільйони трудівників України кували зброю перемоги в тилу. 120 тис. українців брали участь у війні в складі військ США, Канади, Франції, польських та чехо-словацьких формувань. Водночас 250 тис. служили у сформованих німцями українській поліції та допоміжних військових частинах вермахту. Українська еміграція США і Канади у 1944–1945 рр. надала допомогу для лікарень і дитбудинків України на суму 600 тис. доларів.

§ 4. Післявоєнна відбудова та розвиток України у 1945 р. — на початку 1950-х років

Україна зазнала дуже великих втрат за роки окупації німецько-фашистськими загарбниками. Було спалено і зруйновано 714 міст і селищ, більше 26 тис. сіл, більше 16 тис. промислових підприємств. Загальна сума збитків складала майже 1,2 трлн. крб. Тяжким наслідком війни стало різке скорочення чисельності людських ресурсів. Загибло близько 8 млн людей. Навіть у 1950 р. населення України становило лише 36,6 млн чол., тоді як у 1940 р. — 41,3 млн. Довоєнного рівня вона досягла тільки у 1958 р. У 1945 р. на території республіки було вироблено лише 23 % електроенергії, виплавлено 15 % сталі від рівня 1940 р.

Дуже важким було становище сільського господарства. Відновлювати його було набагато складніше, ніж промисловість, що пояснюється як різким зменшенням кількості працездатного населення, так і гострою нестачею та зношеністю тракторного парку, значним скороченням поголів'я робочої і продуктивної худоби. Коней залишилось 30 % від довоєнної чисельності, великої рогатої худоби — 43 %, тракторів — 39 %, комбайнів — 40 %. Оплата праці на селі фактично була символічною. Селянин жив з присадибної ділянки, що давало йому 70 % грошового доходу, 80 % м'яса, 90 % картоплі.

Труднощі посилювались також голодом, що був викликаний великою посухою 1946 р., надмірними хлібозаготівлями. У наслідок цього по 16 східних, а також Ізмаїльській і Чернівецькій областях республіки у 1946 р. померло 282 тис., а у 1947 р. — 528 тис. чол.

У результаті напруженої праці економіка республіки була швидко відбудована. У 1950 р. промислове виробництво в Україні на 15 % перевищувало рівень 1940 р. Проте легка промисловість досягла лише 80 % довоєнного рівня, а виробництво зерна — 60 %. Це означало, що життєвий рівень залишався низьким, хоча у 1947 р. була скасована карткова система. До того ж грошова реформа 1947 р. девальвувала карбованець, фактично поглинула особисті заощадження і супроводжувалась підвищенням цін.

Розвиток західних областей республіки в повоєнні роки відзначався певними особливостями. Ішла гостра політична боротьба: радянська влада намагалася ліквідувати націоналістичне під-

підля в особі УПА (боротьба йшла до 1950 р.), греко-католицьку церкву (офіційно «возз'єднана» з православною у 1946 р.).

Можна виділити 2 етапи збройної боротьби ОУН і УПА: 1) 1944–1946 р.; 2) 1947–1950 р. На першому етапі характерним було прагнення УПА утримувати під своїм контролем великі території, вести бої значними силами із застосуванням мінометів і артилерії. Але у важких боях 1944–1946 р. УПА втратила до половини особового складу. На другому етапі тактика була змінена. Були створені невеликі загони (10–50 чол.), що вели боротьбу партизанськими методами. Основними тактичними прийомами УПА були: несподівані напади на супротивника, як правило, із засідки; знищення комунікацій; диверсії; напади на адміністративні центри; замаху на представників партійно-радянського апарату; пропаганда ідей ОУН за допомогою листівок і іншої друкарської продукції. Загони УПА тією чи іншою мірою контролювали територію площею до 150 тис. км². Суттєвою втратою для УПА стала загибель її головнокомандуючого Р. Шухевича 5 березня 1950 р. Його змінив В. Коваль (Крук), який у 1954 р. був схоплений органами держбезпеки. До 10 тис. повстанців під керівництвом М. Лебеда в 1947–1948 р. прорвалися з боями через територію Чехо-Словаччини в Західну Німеччину.

З 1946 по 1949 рр. на Західній Україні бандерівське підпілля провело 3190 збройних акцій, у результаті яких було вбито 30 тис. партійно-радянських працівників, прибічників радянської влади, загинуло 22 тис. військовослужбовців Радянської Армії. Для боротьби з націоналістичним підпіллям влада використовувала масові депортації: до Сибіру виселили 203 тис. осіб. Політична ситуація загострювалась українсько-польським розбратом, жертвами якого стали 40 тис. поляків і стільки ж українців. Крім цього, проводилася політика колективізації (до 1951 р. було колективізовано 1,5 млн селянських господарств Західної України і створено 7 тис. колгоспів). Одночасно проводилась й індустріалізація, що мало позитивні наслідки. За 1945–1951 рр. промислове виробництво в Західній Україні збільшилося на 230 %. Розширились можливості для здобуття освіти: у 1950 р. у 24 вузах Західної України навчалось 33 тис. студентів. Проте цей процес супроводжувався русифікацією.

Одним з найсуттєвіших наслідків війни стало завершення об'єднання українських земель, встановлення і юридичне оформлення її кордонів. Уперше у своїй історії Україна стала соборною, об'єдналися всі етнічні українські землі. Ці питання вирішувались на Тегеранській (1943) та Ялтинській (1945) міжнародних конференціях, а також радянсько-польськими, радянсько-чехословацькими та радянсько-румунськими договорами. Відповідно до радянсько-польського договору споконвічні українські землі: Лемківщина, Надєяни, Холмщина, Підляшшя опинилися у складі Польщі. Тут проживало майже 800 тис. українців. У результаті було прийнято рішення про примусове переселення українців з цих земель (операція «Вісла», 1944–1947). Остаточо українсько-польський кордон було встановлено у 1951 р., коли на прохання Польщі відбувся обмін прикордонними ділянками, майже однаковими за площею. Україна віддала Устриківський район Дрогобицької області, а за це отримала територію навколо м. Кристонополя (нині м. Червоноград). У результаті всіх цих процесів у складі України залишилась Західна Україна, Закарпаття, Північна Буковина.

У 1944 р. сталінське керівництво депортувало з Криму 191 тис. татар, 15 тис. греків, 12,5 тис. болгар, 10 тис. вірменів, 1,1 тис. німців огульно звинувативши їх у співробітництві з німецькими окупантами. Кримська АРСР була ліквідована. У Кримську область було почато організоване переселення людей переважно з центральних районів Росії, проте воно йшло мляво і сільське господарство відновлювалось дуже повільно. Для тодішнього керівництва Росії Крим, відрізаний від основної території Україною, із зруйнованою війною економікою, був складною проблемою. При фактично унітарному устрої СРСР, коли незалежність окремих радянських республік була декларативною, усі принципи питання вирішувались в Москві, у радянського керівництва виникла

думка про адміністративне підпорядкування Кримської області УРСР. Був використаний і ідеологічний момент — урочисте 300-річчя так званого возз'єднання України з Росією.

Відповідно до Конституції СРСР 19 лютого 1954 р. відбулося засідання Президії Верховної Ради СРСР, на якому були присутні всі зацікавлені сторони. Одноголосно був затверджений указ про передачу Кримської області зі складу РСФСР до складу УРСР. Остаточним рішенням цього питання став Закон, прийнятий Верховною Радою СРСР 26 квітня 1954 р., оскільки відповідно до законодавства СРСР змінити існуючі межі між республіками за їх згодою могла лише Верховна Рада СРСР. У тексті Закону затверджувався Указ Президії Верховної Ради СРСР від 19 лютого 1954 р. і вносилися зміни до ст. 22 і 23 Конституції СРСР. Таке рішення не тільки не суперечило законодавству РРФСР, УРСР і СРСР, а й відповідало існуючим нормам міжнародного права.

Частина етнічних українських територій залишилася за межами України. Це північно-східні райони Слобожанщини і Кубань (частина території сучасних Білгородських, Воронежської областей і Краснодарського краю); південні райони Брестщини в складі БРСР; Підляшшя, Холмщина, Посяння і Летлівщина в складі Польщі; Прятовщина в складі Словаччини; частина Мараморщини в складі Румунії. Але Україна не має територіальних претензій до сусідніх країн.

Таким чином, територія України та її населення в цей період значно збільшилися.

Після війни відбулися зміни в національному складі республіки. У Польщу переселився 1 млн поляків з Галичини та Волині. Натомість у радянську Україну іммігрувало близько 520 тис. українців з Польщі. Крім того, з України було депортовано 650 тис. німців, 200 тис. кримських татар. Значно зменшилась кількість єврейського населення — з 2,7 млн до 800 тис. чол. Зросла кількість росіян: з 4 млн у 1939 р. до 7 млн у 1959 р. Із Західної України за реальний чи вигаданий зв'язок з УПА було депортовано близько 500 тис. українців.

У повоєнний час досить плідно працювали діячі культури України. Проте тоталітарний режим не давав змоги творити на повну силу. Тому для багатьох творів була характерна політична кон'юнктура, відхід від правди життя, удаваний пафос тощо. Значний негативний вплив на духовне життя республіки справила «жданівщина» (за ім'ям секретаря ЦК ВКП(б) А. О. Жданова, який «відповідав» за ідеологію та культуру). Насаджувались підозрілість і критиканство, тривав пошук «ворогів народу», усіялих «ухилів», націоналістів. Розгорнулася критика української інтелігенції. Необґрунтованим нападкам були піддані роботи Інституту історії України, розпочалося цькування М. Рильського, В. Сосюри за його вірш «Любіть Україну!», в немилість впали Ю. Яновський та І. Сенченко. Розгул жданівщини свідчив, що готується новий тур репресій.

У 1948 р. в Україні розвернулася кампанія боротьби проти «низькопоклонства» перед Заходом і «космополітизму», що означало ігнорування досягнень західних країн у всіх сферах і перебільшення власних успіхів, а також розгортання антисемітської кампанії. У сільськогосподарській науці розгрому піддали теорію «менделізму-морганізму», тобто генетику. Жертвами цієї кампанії, яку очолював президент Академії сільськогосподарських наук Т. Д. Лисенко, стали відомі вчені — генетики М. М. Гришко, У. М. Поляков, Л. М. Делоне та інші.

У 1946 р. Раднарком України було перетворено на Раду Міністрів, а наркомати — на міністерства. Це більш відповідало світовій практиці. У 1949–1950 рр. були внесені зміни в державний герб і державний прапор УРСР. До герба, основною частиною якого були серп і молот, додали ще й п'ятикутну зірку. Прапор зберігав традиційно червоний колір, затверджений центром як обов'язковий для всіх союзних республік. Національні особливості відображала лише голуба смуга внизу прапора розміром у третину полотнища.

У квітні 1945 р. Україна і Білорусія були включені разом з СРСР до складу 47 країн — засновниць ООН. Головним мотивом Сталіна було прагнення отримати додаткові голоси в цій організації. УРСР до 1950 р. стала також членом 20 міжнародних організацій і самостійно уклала 65 угод.

Проте в ООН, як і в інших організаціях, Україна за весь час існування СРСР ніколи не займала особливої позиції, відмінної від загальносоюзної.

§ 5. Україна в умовах десталінізації

Після смерті Сталіна (1953 р.) в країні сталися суттєві зміни в соціально-політичному житті та економічній політиці. Почався процес часткової десталінізації, який був названий «відлигою». Значною віхою в цьому процесі був XX з'їзд КПРС (1956 р.), де тодішній керівник партії М. С. Хрущов зробив доповідь «Про культ особи та його наслідки». У ній він піддав досить різкій критиці діяльність Сталіна, вказавши на численні незаконні дії з його боку. Було припинено масові репресії, почалася реабілітація незаконно репресованих. На кінець 50-х років було переглянуто справи 5,5 млн чол., які перебували на обліку репресивних органів. З цього обліку знято (фактично реабілітовано) 58 % справ. Ці цифри свідчать про жакликий масштаб репресій і одночасно — про обмеженість процесу реабілітації їх жертв. Поза реабілітацією залишилася більшість жертв репресій 20-х — початку 30-х років, діячі ОУН-УПА, майже всі, хто обвинувачувався в «націоналізмі». Жорстокий ідеологічний контроль дещо ослаб, ішла критика «культу особи» Сталіна. Тіло Сталіна винесли з мавзолею. Його численні пам'ятники були знищені, названі на честь нього міста, вулиці, колгоспи — перейменовані, його твори вилучені з масових бібліотек.

Було ліквідовано концтабори і визволено сотні тисяч жертв сталінського терору, у тому числі українців. Підвищувалась роль і розширювалася компетенція республіканських, обласних і місцевих органів влади, депутатів Рад. Проте вибори в ради всіх рівнів були формальними, а самі ради не мали реальної влади. Профспілки, комсомол, творчі спілки залишилися додатками державних структур. Процес демократизації йшов непослідовно і повільно. Головними причинами цього були неспроможність командно-адміністративної системи до глибокого реформування, половинчастість у подоланні сталінізму, відрив ідеології і політики від реального життя, слабка участь широких народних мас у реформах, стиль керівництва самого М. С. Хрущова. Виступаючи з критикою Сталіна і проводячи реабілітацію його жертв, Хрущов виявив мужність і справедливість, проте будучи сином свого часу і лідером командно-адміністративної системи, не міг бути послідовним, нерідко допускаючи суб'єктивізм і волюнтаризм. Проте навіть його паліативний курс на десталінізацію зустрів опір з боку консервативних соратників Сталіна (Молотова, Кагановича, Маленкова), які намагалися усунути у 1957 р. Хрущова, проте невдало. Спроба реанімувати сталінізм провалилася.

Прагнучи «поліпшити соціалізм», повернути суспільно-політичне життя до «ленінських норм», М. С. Хрущов провів деякі реформи та здійснив низку експериментів у економіці.

Реформи почалися з сільського господарства. При Сталіні сільське господарство було збитковим, і збитки покривалися державними кредитами і дотаціями, що з економічної точки зору було абсурдом. З 1953 р. почалося підвищення заготівельних та закупівельних цін на сільськогосподарські продукти, які до кінця 50-х років зросли втричі. Були скасовані обов'язкові поставки сільськогосподарських продуктів із колгоспних дворів, удвічі знижені податки з присадибних господарств. З середини 50-х років сільське господарство вперше за довгі роки стало рентабельним. Валовий збір зерна в Україні зріс за 1954–1958 рр. на 20 %, цукрових буряків — удвічі, м'яса — більш як удвічі, молока — втричі. Однак у кінці 50-х років знов посилювалися обмеження розвитку особистого підсобного господарства, бо Хрущов наказав, щоб усі колгоспники звели корів до колгоспу і брали молоко з магазинів. У результаті питома вага особистих господарств у загальній товарній продукції сільського господарства знизилась з 27 % у 1940 до 15 % у 1960 р.

Хрущов намагався вирішити проблему продовольства за рахунок екстенсивних факторів — освоєння цілих земель у Казахстані і Сибіру. Це суттєво позначилося на ситуації в Україні, яка повинна була взяти на себе значну частину витрат. До 1956 р. звідси на цілину було перекинуто тисячі тракторів і 80 тис. досвідчених сільськогосподарських робітників, що для України мало негативне значення. Практика показала, що більший ефект мало б вкладення коштів в інтенсивний розвиток сільського господарства України.

Інший експеримент передбачав вирощування величезної кількості кукурудзи. Хрущов побачив у цьому головний важіль, за допомогою якого можна вирішити продовольчу проблему, адже кукурудза дає і корм худобі (силос), і борошно, і олію. Проте її значення перебільшувалось і посіви насаджувались командним методом на шкоду іншим традиційним для України культурам, перш за все пшениці.

У 1958 р. ліквідували машинно-тракторні станції (МТС), а їх техніку передали колгоспам, що було неоднозначним рішенням, адже за техніку треба було платити значні кошти, а вона знаходилась не в дуже добромому стані.

Розвитку сільського господарства заважала надмірна централізація, коли в центрі продовжували вирішувати, що і де треба сіяти, не враховуючи місцевої специфіки. З 1958 р. у сільському господарстві почався спад.

У 1957 р. почалася реформа управління. У результаті створили таку структуру, яка повинна була поєднати централізоване планове керівництво з підвищенням самостійності республік і областей. Економіка переходила на управління за територіальним принципом через ради народного господарства (раднаргоспи), що створювалися в економічних адміністративних районах. На території УРСР їх було утворено 11.

Це робилося для того, щоб зменшити бюрократизм у центрі. Під контроль раднаргоспів України було передано понад 10 тис. промислових підприємств, а під кінець 1957 р. вони наглядали за 97 % заводів у республіці. Спочатку реформа дала певний ефект. У рамках економічних районів розширились можливості спеціалізації і кооперування, господарники дещо звільнилися від диктату центру, покращилося використання місцевих ресурсів. Проте тенденція до територіальної відокремленості все більше вступала в суперечність з об'єктивним процесом поглиблення галузевої спеціалізації виробництва. Не вдалося знайти й оптимальні форми поєднання місцевих та загальнодержавних інтересів. Повною утопією було проголошення «розгорнутого будівництва комунізму», твердження Хрущова, що «теперішнє покоління радянських людей буде жити при комунізмі».

Передбачалося, що протягом 20-х років (до 1980 р.) радянське суспільство повинно стати «в основному комуністичним», економіка — обігнати США, реалізується перехід до розподілу «за потребами».

Хоч хрущовські реформи не виправдали пов'язаних з ними сподівань, але рівень життя людей усе ж значно зріс, вражаючих успіхів було досягнуто в космосі (у 1957 р. — запущено перший штучний супутник Землі, а у 1961 р. — першу людину в космос). Лібералізація радянської системи дозволила сформуватись цілому поколінню «шістдесятників» (діячів культури, науки), які виступали за поглиблення реформ і подальшу демократизацію суспільства. З'явилася нова багатообіцяюча генерація діячів культури, яка відіграла важливу роль у суспільно-політичному житті республіки, особливо у 80–90-х роках.

Реформи Хрущова містили позитивні елементи, він щиро бажав підвищення добробуту народу, але вони з об'єктивних та суб'єктивних причин не могли бути радикальними. З ініціативи М. С. Хрущова були введені положення про оновлення керівних органів компартії не менше ніж на чверть та можливість бути обраними в ці органи не більш трьох термінів підряд. Це дуже зачепило інтереси високопоставлених партапаратчиків, що стали побоюватися за своє майбутнє,

побачивши перспективу втратити керівне крісло. Невдоволення номенклатури викликала і ліквідація різноманітних привілеїв, різке зменшення кількості службових автомобілів. Проти Хрущова почала формуватися нова група змовників.

У 1964 р. Хрущова було знято з усіх постів і відправлено на пенсію. Консервативні сили перемогли.

§ 6. Україна в період загострення кризи радянської системи (середина 60-х — початок 80-х років)

Згодом після зняття М. С. Хрущова у 1965 р. була здійснена спроба запровадження господарської реформи, перш за все вдосконалення управління виробництвом. Раднаргоспи були ліквідовані, натомість створювались понад 40 міністерств і відомств. Передбачалося посилення економічних методів управління промисловістю, розширення прав підприємств, перехід їх на госпрозрахунок, посилення економічного стимулювання. Але в умовах надцентралізації виробництва здійснення цієї реформи ставало проблематичним. Хоча збільшилася зарплата робітників і службовців у всіх галузях, зростало житлове будівництво, кількість проблем не зменшувалась, а збільшувалась. Основним гаслом брежневського керівництва стала стабільність, що фактично означало незмінність, застій. У 60–80-х роках політичний курс радянського керівництва відрізнявся різко вираженим консерватизмом. Будь-який опозиційний рух нещадно придушувався. Проте неосталіністи не могли повернутися і до відкритого і масового терору.

Криза радянської системи виявлялася в зростанні науково-технічної відсталості країни порівняно з передовими західними країнами, уповільненні темпів економічного розвитку, низькій якості більшості вітчизняних промислових товарів, нездатності колгоспно-радгоспної системи забезпечити країну продовольством відповідно до потреб і життєвих норм, явній безгосподарності. Потенційні можливості командно-адміністративної системи вичерпалися, вона стала нечутливою до науково-технічного прогресу. Темпи занепаду економіки України все зростали. Якщо у 1961–1965 рр. середньорічний приріст валового суспільного продукту в УРСР становив 6,9 %, то у 1981–1985 рр. — 3,5 %.

З 1965 р. почала проводитись реформа в аграрному секторі. Укотре вже були підвищені закупівельні ціни на сільгосппродукцію, збільшені капіталовкладення в сільське господарство, в колгоспах вводилася гарантована оплата трудодня грошима, а також надбавка за кінцеві результати, знижувалась ціна на сільгосптехніку. Проте технічних засобів, необхідних для впровадження індустріальних технологій, не вистачало. Нераціонально використовувалась земля. Залишалося невирішеним питання про соціальний розвиток села, його газифікацію, теплофікацію, водопостачання, медичне й торговельне обслуговування. Трудові ресурси на селі значно зменшилися внаслідок процесів урбанізації. Усе це призвело до уповільнення темпів розвитку виробництва. У 1982 р. була прийнята Продовольча програма УРСР, яка передбачала зміни в управлінні аграрним сектором (створення структури агропрому), інтенсифікацію виробництва. Проте вона не була виконана.

Екстенсивна спрямованість виробництва потребувала величезних матеріальних ресурсів і робочої сили. Через недостатнє використання досягнень науково-технічного прогресу навіть на нових підприємствах діяли застарілі, екологічно небезпечні технології. Зростання видобувних галузей призводив до розбазарювання природних багатств, забруднення території республіки відходами мінерально-сировинного комплексу вдсятеро інтенсивніше, ніж у СРСР у цілому. Вичерпувалися ресурси Донбасу. Якщо в 1971–1976 рр. Донбас давав щорічно більш 200 млн т вугілля,

то в 1981–1986 р. менше 180. Збільшувалася собівартість видобутку, погіршувалися умови праці шахтарів, зростала небезпека для їхнього життя.

Основним гальмом у сільському господарстві був не дефіцит машин, а виробничі відносини в колгоспах, що не відповідали здоровому глузду, мала зацікавленість колгоспників у результатах своєї праці. 5 % присадибних ділянок, де за допомогою простих інструментів, але з високою особистою зацікавленістю трудилися селяни, давала 1/3 виробництва м'яса, 1/4 — молока, 40 % картоплі.

Прагнучи збільшити збір сільгоспродукції, влада розширяла посівні площі. Ступінь ріллі безпосередньо сільськогосподарських угідь досягала 80 % проти 25 % у США і 48 % у Франції. Це призводило до посилення ерозії ґрунтів, і Україна щорічно втрачала до 600 млн т родючих ґрунтів.

Низький рівень життя і важкі умови праці призводили до відтоку населення із сіл. За 1966–1985 рр. з українського села виїхало 4,6 млн чол., в основному молодь. Змінилася соціальна структура населення республіки. Якщо в 1960 р. сільські жителі складали половину населення республіки, то в 1985 р. — 1/3.

Рівень постачання населення, особливо в 70-ті роки, підтримувався в основному за рахунок продажу нафти за кордон. На ці «нафтодолари» купувалися за кордоном одяг, взуття і продовольство, що дозволяло створювати ілюзію наявності товарів, хоча їх для більшості населення все ж хронічно не вистачало. Ситуація погіршувалася гонкою озброєнь, на яку витрачалися величезні кошти, війною в Афганістані (з 1979 р.), підтримкою прорадянських режимів в Африці, Азії і Латинській Америці, на що теж ішли величезні кошти. Соціальним злом стало поширення алкоголізму і пияцтва. Вживання алкоголю набуло таких масштабів (у 1984 р. держава одержала від продажу алкогольних напоїв 90 млрд руб. прибутку), що це стало загрожувати генофонду народу.

Протягом 1959–1988 рр. населення України зросло на 9,6 млн осіб. І в 1989 р. складало 51,7 млн. Проте народжуваність знизилася. Природний приріст перестав забезпечувати просте відтворення поколінь. У 7 областях було зафіксоване зменшення чисельності населення, а у двох (Чернігівській і Сумській) припинився і природний приріст населення: кількість померлих почала перевищувати кількість народжених.

У 1978 р. була прийнята Конституція УРСР, в якій декларувалися принципи розширення й поглиблення «соціалістичної демократії» шляхом активізації діяльності Рад народних депутатів, залучення мас до участі в управлінні державою. Але це були лише декларації. Панували адміністративно-командні методи управління, підміна Рад партійними органами, їх диктат. У республіці всевладдя бюрократії проявлялося у вигляді узаконеного самоправства всесоюзних міністерств, які нехтували місцевими інтересами. В умовах надцентралізації роль місцевих органів обмежувалась «палким» і «цілковитим» схваленням рішень, прийнятих у Москві.

Офіційно оголошувалось, що в СРСР побудовано «розвинутий соціалізм», проте рівень життя був набагато нижчим, ніж у країнах Європи. Споживання товарів обмежувалось наявністю багатьох «дефіцитів», тобто їх відсутністю. Люди не могли купити необхідні їм речі навіть маючи гроші. Відбувалося зміщення життєвих орієнтирів, коли в суспільстві почали домінувати апатія, скептицизм, зневіра в справедливість, а у верхніх ланках влади — корупція і цинізм. Погіршувалась екологічна ситуація, зменшувалась середня тривалість життя. За рівнем смертності Україна посідала третє місце серед республік СРСР.

Виходячи з свого постулату про «злиття» радянських народів, партійне керівництво, особливо за часів В. В. Щербицького (1972–1989), почало проводити в Україні політику русифікації.

Усі ці явища викликали появу дисидентства — руху інакомислячих, які критикували політику уряду. Вони вимагали ширших громадянських, релігійних і національних прав. Власті переслідували їх, організувавши декілька політичних процесів. Обвинуваченими стали В. Чорновіл, В. Стус, І. Дзюба та інші. У 1976 р. група дисидентів створила Українську гельсінську групу (УГГ), яка по-

винна була сприяти виконанню Гельсінських угод у сфері прав людини. У неї входили М. Руденко, О. Бердник, П. Григоренко, Л. Лук'яненко та інші. Проте цей рух не набув значного поширення у зв'язку з тим, що більшість людей лякало інакомислення, вони десятиліттями виховувались у покорі, до того ж питання, які ставили дисиденти, не були проблемами щоденного буття.

На життя країни все більше впливала некомпетентність керівництва, самозаспокоєність. Почав роздуватися культ особи Л. І. Брежнєва, який захопився самонагородженням орденами та званнями героя і зовсім не думав ні про які зміни, необхідність яких все більше назривала. Соціалістична система опинилася в глибокій кризі.

§ 7. Розвиток культури в Україні в 50–80-ті роки ХХ століття

Лібералізація радянського режиму після смерті Сталіна створила сприятливіші умови для розвитку культури.

У 1953 р. здійснено перехід до обов'язкової семирічної освіти. В 60-ті роки був запроваджений восьмирічний всеобуч, а в 70-ті — завершено перехід до загальної середньої освіти.

Розширялася підготовка фахівців у системі середньої спеціальної і вищої освіти, особливо з інженерних спеціальностей. У 1986 р. в республіці діяли 146 вищих навчальних закладів проти 135 у 1960 р., а кількість студентів збільшилася з 417 тис. до 850 тис. У цілому освітній рівень населення був досить високим. Вищу й середню освіту (повну і неповну) на 1987 р. мали 84 % зайнятого населення. Але *національної* школи, де в основі навчально-виховного процесу лежать вивчення рідної мови, історії, культури, в Україні не було. Абсолютна більшість предметів викладалася російською мовою. Учителям російської мови встановлювались 15 % надбавки до ставок. Україна мала на 25 % менше студентів на 10 тис. населення, ніж Росія. Навчання було занадто заідеологізованим.

Тривав розвиток науки. Українські вчені чимало зробили для розвитку ракетної техніки, космонавтики, використання атомної енергії в мирних цілях, кібернетики. Загальна кількість науковців у республіці на 1987 р. становила понад 213 тис. (у 1960 р. — 46 тис.), з них понад 6 тис. докторів та більше 71 тис. кандидатів наук. Проте в ряді галузей вітчизняна наука відставала від розвинутих країн Заходу, де активно проходило науково-технічна революція. Заважали надмірна централізація управління наукою, партійне керівництво, яке обмежувало можливості об'єктивних досліджень у сфері гуманітарних наук.

Атмосфера «відлиги» створила сприятливі умови для розвитку літератури і мистецтва. Продовжували плідно працювати митці старшого покоління: П. Тичина, М. Рильський, М. Бажан, В. Сосюра. На перші позиції в прозі вийшли М. Стельмах і О. Гончар. З'явилася ціла плеяда молодих поетів і прозаїків, які отримали назву «шістдесятників» (за назвою років активізації їх діяльності). До них належали Д. Павличко, І. Драч, В. Симоненко, Л. Костенко, Г. Тютюнник, В. Стус. Вони виступали за гуманізм, свободу самовираження, національно-культурне відродження України, проти лакування радянської дійсності. Проти них влада застосовувала різноманітні репресії, їм забороняли друкуватися. У зв'язку з цим у 60-ті роки з'явився і згодом поширився самвидав: система розповсюдження офіційно не визнаної або забороненої літератури, у тому числі й політичної. Ці твори передруковувались на машинках, перефотографувались на фотоплівку, надиктовувались на магнітофони, переписувались від руки і читалися тисячами людей.

Дещо поживалося у 50–70-ті роки театральне життя. У 50-ті роки в Україні діяло 70, а в 80-ті роки — близько 100 професійних театрів. Провідними театрами України є академічні драматичні театри ім. І. Франка в Києві, ім. Т. Шевченка в Харкові та ім. М. Заньковецької у Львові, Київський російський драмтеатр ім. Лесі Українки, Київський театр опери й балету ім. Т. Шевченка.

У них працювала ціла плеяда талановитих акторів: А. Роговцева, Б. Ступка, А. Гашинський, співаки Д. Гнатюк, А. Солов'яненко, Є. Мірошниченко. Серед драматургів провідну роль відігравали М. Зарудний, О. Коломієць.

Значного розвитку набуло кіномистецтво. Щорічно випускалося до 20 художніх фільмів. Серед найвідоміших кінофільмів «Тіні забутих предків» С. Параджанова, «Білий птах з чорною ознакою» Ю. Іллєнка, «У бій ідуть лише «старики» Л. Бикова. У 70-ті роки почався швидкий розвиток мультиплікаційного кіно. Серед найпопулярніших — серія про пригоди козаків. Проте репертуар кінотеатрів на 99% був російськомовним.

З початку 50-х років в Україні почало розвиватися телебачення, яке поступово стало відігравати дуже суттєву роль у політичному та культурному житті населення. Перша телевізійна передача відбулася 5 листопада 1951 р., її дивилися лише у 150 квартирах киян по чорно-білих маленьких телеприймачах.

Успішно розвивався пісенний жанр музичного мистецтва. Велику популярність здобули в цей час естраді співаки С. Ротару, Н. Яремчук. Звужилась сфера функціонування української мови. Між 1969 і 1980 рр. частка журналів, що виходила українською мовою, знизилась з 46% до 19%. Ідеологізувалися всі види мистецтва. Митців привчали мислити не стільки художніми образами, скільки політичними категоріями.

Таким чином, у 50–80-ті роки культурне будівництво мало певні успіхи, але з кінця 60-х років розвиток культури загальмувався, панувало «всезаборонство», ідеологічний диктат, русифікація, існували суттєві обмеження для поступу української національної культури.

§ 8. Україна в добу «перебудови». Розпад СРСР і відродження незалежності України

Після смерті Л. І. Брежнєва (1982 р.) до влади прийшли спочатку Ю. В. Андропов (1982–1984), а потім К. У. Черненко (1984–1985). Андропов намагався навести порядок у розладнаному механізмі соціалізму перш за все за допомогою налагодження дисципліни, проте хвороба і смерть завадили йому зробити щось суттєве. Тяжко хворий Черненко фактично продовжував уже скомпрометований брежнєвський курс. Країна опинилася на грані економічної, соціальної і політичної кризи. У 1985 р. до влади приходять М. С. Горбачов, який проголошує політику «перебудови». Метою перебудови було збереження радянської системи шляхом її модернізації.

Періодизація доби перебудови:

- 1985–1986 рр. — пошуки шляхів модернізації соціалістичного суспільства; курс на «прискорення»;
- 1987–1988 рр. — початок реальних перебудовних процесів, спроби реформ у промисловості, гласність. «Перебудова згори»;
- 1989–1991 рр. — «перебудова знизу». Падіння авторитету комуністичної партії, кінець її політичної монополії, утворення нових партій. Значна активізація політичної діяльності мас, посилення дезінтеграційних процесів у СРСР.

На початковому етапі «перебудови» М. С. Горбачов спробував «прискорити» розвиток економіки СРСР за рахунок ширшого впровадження наукових досягнень у промисловість і випереджаючого розвитку машинобудування, не змінюючи економічних відносин. Поряд з цим активно проходила антиалкогольна кампанія, яка призвела до дефіциту бюджету, інфляції, непродуманого вирубування виноградників, стимулювала розвиток самогонваріння.

У 1987 р. почалася спроба реформувати управління економікою — перейти від адміністративних методів господарювання до економічних з демократичними засадами управління. До 1989 р. належить розробка і впровадження нових підходів до аграрної політики. Були прийняті рішення, спрямовані на розвиток орендних відносин, сімейного підряду, акціонерних товариств. Визнавалось право на розвиток різних форм господарювання, що було дуже радикальним заходом. У травні 1990 р. була оприлюднена урядова програма переходу до ринку. Цим самим ставилось питання про перехід від планової системи управління до регулювання промисловості через вільні ціни і прибуток.

Перебудова почалася й у сфері ідеології. Виник чисто радянський термін «гласність», що означав перехідний етап у напрямі до свободи слова. Раніше вся інформація була під жорстким контролем, а частина її взагалі була заборонена, тому така політика означала значний радикалізм. Гласність перш за все поширилася на історію. Були вперше в такому обсязі опубліковані матеріали про сталінські злочини і голодомор 1932–1933 рр., переоцінювалось історичне минуле українського народу: діяльність І. Мазепи, громадянська війна і національно-демократична революція 1917–1920 рр., боротьба УПА тощо. За часів перебудови постійно йшла боротьба між консерваторами і реформаторами у керівництві КПРС. Це призводило до певних коливань і непослідовності в діяльності М. С. Горбачова.

У 1989 р. у країні склалася нова політична ситуація. Реформація почала здійснюватись тепер не лише «згори», а й «знизу», з боку широких мас. Відбувалася поляризація суспільних сил, почали формуватись нові політичні партії, зароджувався реальний політичний плюралізм, різко зростає значення національного питання.

Здійснення політики перебудови в Україні мало свої особливості:

1. Процеси реформування йшли повільніше, ніж у центрі та прибалтійських республіках, оскільки гальмувалися сильним партійно-державним апаратом на чолі з В. В. Щербицьким.

2. На здійснення «перебудови» дуже вплинула Чорнобильська катастрофа (аварія на Чорнобильській атомній електростанції у квітні 1986 р.). У результаті катастрофи було виведено з користування 144 тис. га землі, 492 тис. га лісу, забруднено площу в 10 млн га. Масштаби катастрофи тривалий час замовчувались тодішнім партійним керівництвом республіки, що негативно вплинуло на соціально-економічну ситуацію людей. Наслідки аварії негативно позначилися на здоров'ї 2,5 млн людей. У найкоротші терміни потрібно було відселити 160 тис. осіб, побудувати їм житло. Ліквідація наслідків аварії вимагала і вимагає величезних економічних і фінансових затрат.

3. Процеси «перебудови» в Україні відбувалися без кровопролиття, як це було в Прибалтиці, Грузії, Азербайджані, Узбекистані, Таджикистані та інших республіках тодішнього СРСР.

Соціально-економічна ситуація у 1989–1990 рр. погіршується. Цим, а також викриттям сталінських злочинів компартія дискредитована. На протигагу компартії у 1989 р. створюється Народний Рух України («Рух»), програма якого включала в себе ідею суверенітету України, відродження української мови та культури, гостро ставила екологічні проблеми, виступала за подальшу демократизацію політичної та економічної систем. З 1990 р. з'являються нові політичні партії (Українська республіканська, Демократична партія України, Українська Селянсько-Демократична — усього 16).

У березні 1990 р. в Україні відбулися перші порівняно вільні вибори до Верховної Ради та місцевих Рад. На 450 мандатів до Верховної Ради претендувало близько 3 тис. кандидатів — у середньому по 6–7 чол. на одне місце. Основне суперництво розгорнулося між двома силами: Демократичним блоком, який складався з Руху, Гельсінської спілки, екологічних груп і численних «неформальних» організацій та кандидатами від комуністичної партії. Комуністи мали певні пе-

реваги, сконцентрувавши у своїх руках засоби масової інформації, фінансові ресурси. До того ж на політичну свідомість багатьох громадян України ще впливали стереотипи минулого: вихована десятиліттями тоталітаризму політична дисципліна і побоювання «націоналізму». Комуністи дістали більшість і сформували в парламенті свою депутатську групу («група 239»), а демократичний блок (90 депутатів) — свою Народну Раду. Хоча комуністи і значно переважали чисельністю своїх суперників, їм уперше довелося зіткнутися з легальною опозицією у стінах парламенту. Між двома групами розгорілася гостра боротьба, що часто негативно впливала на прийняття конструктивних рішень. У цілому результати виборів засвідчили значне зростання впливу національно-демократичних сил. Після виборів головні питання життя республіки вперше стали вирішуватися не в ЦК Компартії України, а у Верховній Раді України. Головою Верховної Ради України, на посаду якого також уперше балотувалося 10 претендентів, був обраний В. Івашко, якого незабаром (липень 1990 р.) змінив Л. Кравчук.

16 липня 1990 р. Верховна Рада прийняла Декларацію про державний суверенітет України, що проголошувала «верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території і незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах». Взаємини УРСР з іншими радянськими республіками повинні були будуватися на основі договорів, укладених на принципах рівноправності, взаємодопомоги і невтручання у внутрішні справи. Прийняття Декларації було важливим кроком у боротьбі за незалежність республіки, створило для цього правові передумови, але не означало виходу України зі складу СРСР.

У 1990 р. вперше за багато років відбулися масові страйки робітників Донбасу і Дніпропетровська (250 тис. учасників); голодування студентів у жовтні 1990 р. призвело до відставки голови уряду В. А. Масола. Була відновлена діяльність греко-католицької церкви в Україні.

На політичну авансцену активно вийшов і кримсько-татарський національний рух. Під тиском чисельних акцій влада змушена була дозволити повернення кримських татар на свою історичну батьківщину. У квітні 1989 р. на півострові їх уже проживало 40 тис., улітку 1991 р. — 130 тис. Для захисту національних прав депортованого народу навесні 1989 р. була створена Організація кримсько-татарського національного руху.

20 січня 1991 р. в Криму було проведено референдум. Питання було сформульовано у такий спосіб: відновлювати або не відновлювати державність у формі Кримської АРСР. Більшість населення підтримала відновлення державності Криму.

Верховна Рада у 1989 р. прийняла «Закон про мови», де українська мова оголошена державною. У 1991 р. загострилася боротьба між консерваторами і демократичними силами. Реформаторські сили прагнули прискорити реформування суспільства, його демократизацію, змінити політичну та економічну системи. З іншого боку, посилились спроби зберегти панування КПРС, зміцнити СРСР, який почав розвалюватись, повернутись до ситуації «доперебудовного» періоду.

19–21 серпня 1991 р. найближче оточення президента М. С. Горбачова спробувало здійснити державний переворот. Президента ізолювали у Криму, а у Москві був створений Державний комітет по надзвичайній ситуації (ДКНС) на чолі віце-президентом Г. Янаєвим. У Москву було введено війська. Опір путчистам організували й очолили в Москві президент Б. Єльцин та Верховна Рада Росії.

В Україні голова Верховної Ради Л. Кравчук, не маючи змоги контролювати збройні сили, зайняв позицію очікування. Кінець-кінцем Президія Верховної Ради України прийняла рішення про невизнання постанов путчистів на території України. Самі путчисти діяли пасивно і зазнали поразки. Незважаючи на короткочасність цих подій, їх наслідки були епохальними в історії України.

24 серпня 1991 р. позачергова сесія Верховної Ради України майже одногласно проголосила незалежність республіки, прийнявши відповідний Акт. Віднині на території України повинні були

діяти виключно Конституція і Закони України. Було прийнято також рішення про підпорядкування військових формувань, дислокованих в Україні, Верховній Раді України і створення Міністерства оборони України, департизацію державних органів і установ.

1 грудня 1991 р. відбулися Всеукраїнський референдум і вибори Президента України. Народ України повинен був остаточно вирішити питання про існування своєї держави. 90 % учасників референдуму віддали свої голоси за незалежність, сподіваючись на краще життя в окремій українській державі. Слід відзначити, що за незалежність проголосували й представники неукраїнського населення: росіяни, євреї, білоруси, поляки та інші.

На президентських виборах з шести конкурентів найбільше голосів отримав Л. Кравчук (62 %).

3.4. Україна в умовах незалежності

§ 1. Початки державотворення і політичний розвиток України

Після проголошення незалежності України і підтвердження цього акта Всеукраїнським референдумом почалася розбудова незалежної держави — України.

Головними завданнями цього процесу були:

- творення власної суверенної держави;
- демонтаж тоталітарних структур;
- становлення багатопартійності;
- перетворення централізованої державної економіки в багатоукладну ринкову економіку;
- національне відродження;
- утвердження України як повноправного суб'єкта міжнародного права.

Усі громадяни СРСР, які постійно проживали на території України, стали її громадянами. Була введена нова державна символіка й атрибутика. У січні 1992 р. затверджено новий гімн «Ще не вмерла Україна» (автор музики — М. Вербицький). Державний прапор — синьо-жовтий; у лютому 1992 року — малий герб у вигляді тризуба, який є головним елементом великого Державного герба. Україна створила власні збройні сили, були сформовані інститути влади. Таким чином, було утворено всі атрибути держави — від кордонів до нагородної системи.

У країні склалася реальна багатопартійність, яка традиційно поділяється на три напрямки: ліві партії, центристські та праві. *Ліві партії* проголошують своєю метою соціалізм чи суспільство, де буде забезпечена соціальна рівність громадян, домінуватиме державна власність на засоби виробництва. Сюди належать Комуністична партія України, Соціалістична партія України, Прогресивна соціалістична партія України. *Центристські партії* притримуються поміркованих політичних позицій, виступають за розвиток ринкових відносин, розвиток приватної власності у поєднанні з необхідністю соціального захисту населення. До них належать Соціал-демократична партія України (об'єднана), Партія Зелених, Народна-демократична партія України. *Праві партії* виступають за ринкові реформи, пріоритет приватної власності, захищають ліберальні цінності. До них належать Народний рух України, Українська Республіканська партія, Конгрес Українських Націоналістів.

У 1992–1994 рр. політична ситуація в країні була досить гострою. Погіршувалось соціально-економічне становище, калейдоскопічно змінювались прем'єр-міністри, ішла боротьба за владу

між президентом Л. М. Кравчуком та Верховною Радою, яка заперечувала проти передачі виконавчої влади від рад до президентської структури. За 1992–1994 рр. Верховна Рада прийняла близько 450 законів, але більшість з них не спрацювала. Суперники обвинувачували один одного в погіршенні соціально-економічного становища. У цій ситуації президент і Верховна Рада вирішили достроково припинити повноваження і провести нові вибори.

У березні 1994 р. були проведені вибори до Верховної Ради (в багатьох округах цей термін було потім подовжено), а у червні-липні вибори Президента України. У результаті виборів значну частину місць отримали комуністи і соціалісти. На це вплинуло тяжке соціально-економічне становище республіки, погіршення рівня життя людей, віра частини населення в те, що можна повернути дешевизну товарів і доперебудовний рівень життя за допомогою комуністів. Цьому сприяло також певне розчарування частини громадян у результатах функціонування незалежної держави, побутування думки, що в усіх бідах винна незалежність. Головою Верховної Ради України було обрано соціаліста О. О. Мороза.

У червні-липні відбулися президентські вибори. Основна боротьба розгорнулася між Л. Д. Кучмою та Л. М. Кравчуком. У другому турі переміг Л. Д. Кучма (52 % голосів), який і став Президентом України. Його програма передбачала поглиблення реформ шляхом прискорення приватизації, зміцнення власної валюти, покращання відносин з Росією та країнами СНД.

Історичною заслугою Л. Кравчука є те, що він послідовно реалізовував ідею незалежності України й очолив здійснення процесів державотворення на першому етапі розбудови самостійної України.

Головним підсумком виборів стало те, що органи влади дійсно почали формуватися за участю народу, реально існує політичний плюралізм. Вибори не призвели до послаблення напруги між президентом і Верховною Радою. Лінія розходжень торкалась усе тієї ж структури влади (президентська вертикаль чи система рад), відношення до приватизації землі (ліві сили проти приватизації землі, вважаючи її найбільшим багатством України, яким не можна торгувати), політики щодо Росії і СНД (ліві сили виступали за посилення інтеграції з Росією і навіть відновлення СРСР).

Загострення політичної ситуації стримувало хід реформ і утруднювало функціонування виконавчої влади, тому з метою послаблення протистояння 8 червня 1995 р. було підписано Конституційний договір між Верховною Радою України і Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України. Згідно з цим договором значна частина владних повноважень надавалась Президенту України з тим, щоб він міг використати їх для покращання соціально-економічної ситуації.

На деякий час це послабило політичну боротьбу. Проте після опублікування в березні 1996 р. проекту Конституції України почався новий спалах цієї боротьби, оскільки ліві сили виступили проти інституту президентства взагалі, аргументуючи це тим, що він не відповідає українським традиціям і республіка повинна бути лише парламентською.

У жовтні 1997 р. Верховна Рада приймає новий Закон України «Про вибори народних депутатів». Вибори повинні проходити за мажоритарно-пропорційною (змішаною) системою. 225 депутатів обираються, як і до цього, в одномандатних округах на підставі відносної більшості (тобто обраним буде той, хто набере більше голосів стосовно інших кандидатів), а ще 225 депутатів обираються за списками кандидатів у депутати від політичних партій, виборчих блоків партій у багатомандатному загальнодержавному окрузі на основі пропорційного представництва. Мандати пропорційно кількості одержаних голосів матимуть ті партії і блоки, які отримують підтримку 4 і більше відсотків виборців, що взяли участь у голосуванні.

Вибори у Верховну Раду України відбулися 29 березня 1998 р. 30 партій та виборчих блоків, 6449 кандидатів у депутати змагалися за місця у парламенті. У виборах узяли участь 70 % виборців. 4-відсоткову межу вдалося подолати 8 партіям і блокам. Серед партій найбільшого успіху досягли комуністи (24,68 % голосів по багатомандатному загальнодержавному округу), Рух — 9,42 %, Блок соціалістичної і Селянської партій — 8,54 %, Партія зелених — 5,45 %, Народно-демократична партія — 4,99 %, Громада — 4,68 %, Прогресивно-соціалістична партія — 4,03 %, Соціалдемократична партія (об'єднана) — 4,02 %. 114 депутатів, обраних в одномандатних округах — безпартійні. 40 % депутатів обрані вдруге.

Успіх комуністів можна пояснити скрутним соціально-економічним становищем, від якого страждала більшість населення республіки, падінням довіри до уряду, ностальгією старшого покоління за минулим, яке їм здається стабільним і кращим, роз'єднаністю зусиль національно-демократичних партій.

Разом з тим у багатьох одномандатних округах перемогли великі бізнесмени, прибічники ринкового курсу. Така строкатість складу Верховної Ради призвела до загострення політичної боротьби на шкоду конструктивній роботі державотворення, підйому економіки і рівня життя.

Це на багато днів (57) затягнуло вибори Голови Верховної Ради і цей процес влучно було охарактеризовано як «спікеріаду». Лише 7 липня 1999 р. Головою Верховної Ради України було обрано лідера Селянської партії Олександра Ткаченка, 1939 року народження.

31 жовтня 1999 р. відбувся перший тур виборів Президента України. На найвищий пост у республіці претендувало 13 осіб, у тому числі діючий Президент Л. Кучма, экс-прем'єр-міністр Є. Марчук, колишній Голова Верховної Ради О. Мороз, народні депутати України Н. Вітренко, П. Симоненко та інші. У другий тур вийшли Л. Кучма та лідер комуністів П. Симоненко.

У другому турі виборів, який відбувся 14 листопада, перемогу здобув Л. Кучма, який набрав 56,2 % голосів проти 37,8 % у П. Симоненка. Головний підсумок виборів у тому, що більшість виборців не підтримала ідею «червоного реваншу», тобто повернення комуністів до влади. При цьому слід відзначити значну активність виборців.

У другому турі своїм правом вибору скористались 26 млн 913 тис. осіб, або більше 70 % тих, що мають право голосу; дуже активною була молодь.

У січні 2000 р. у Верховній Раді сформувалася правоцентристська більшість, яка відсторонила від керівництва парламентом представників лівих — Олександра Ткаченка та Адама Мартинюка. Новим Головою Верховної Ради України було обрано Івана Плюща, який уже очолював парламент у 1991–1994 роках.

З метою загострення політичної ситуації та протидії президенту опозиція намагалася використати так званий касетний скандал (магнітофонні записи нібито зроблені з кабінету президента), спроби організувати демонстрації і маніфестації (події 9 березня 2001 року, які вилилися в масові безпорядки) та інше.

Верховна Рада третього скликання ввійшла в історію як «парламент кодексів». За часи її діяльності були прийняті Кримінальний, Цивільний, Бюджетний, Митний, Земельний кодекси, що має велике значення для розвитку правової держави в Україні.

31 березня 2002 р. відбулися вибори в Верховній Раді України. У голосуванні взяли участь 65,22 % виборців. За їх голоси боролися 33 політичні партії та блоки. Однак у парламент удалося пройти тільки 6 з них. Більше всього голосів отримав блок «Наша Україна» (лідер В. Ющенко) — 23,53 %, далі Комуністична партія України (лідер П. Симоненко) — 20,01 %, блок «За єдину Україну!» (лідер В. Литвин) — 11,83 %, «Блок Юлії Тимошенко» — 7,24 %, Соціалістична партія України (лідер О. Мороз) — 6,89 %, СДПУ(о) (лідер В. Медведчук) — 6,27 %. Уперше за період незалежності України на перше місце в багатомандатному загальнодержавному окрузі вийшла не Комуністична

партія. Блок «За єдину Україну!» отримав найбільшу кількість місць в одномандатних округах. «Блок Юлії Тимошенко» і Соціалістична партія України зібрали голоси протестного електорату. Таким чином, у парламенті України утворилося три полюси: центристський (навколо блоку «За єдину Україну!»), правий (навколо блоку «Наша Україна») та лівий (навколо КПУ). Ректор Національного університету внутрішніх справ генерал-полковник міліції професор Бандурка О. М. був обраний у четвертий раз в одному й тому ж окрузі, що є феноменальним результатом. У травні 2002 р. Головою Верховної Ради України обрано Володимира Литвина, історика за фахом, колишнього Главу Адміністрації Президента. У листопаді 2002 р. Прем'єр-міністром України — десятим за часів незалежності України призначено Віктора Януковича — колишнього главу держадміністрації Донецької обл. Така калейдоскопічність зміни прем'єрів свідчить про складність управління соціально-економічними процесами в республіці, нестабільність у верхніх ешелонах керівництва, постійну боротьбу за владу, недоліки у проведенні кадрової політики.

31 жовтня 2004 р. відбувся перший тур виборів Президента України. На найвищий пост у державі претендувала безпрецедентна кількість кандидатів — 24, у тому числі чинний Прем'єр-міністр В. Янукович, экс-прем'єр-міністри В. Ющенко та А. Кінах, лідер соціалістів О. Мороз, лідер комуністів П. Симоненко та інші. У II тур, який відбувся 21 листопада, вийшли два кандидати В. Ющенко та В. Янукович. Центральна Виборча Комісія оголосила переможцем В. Януковича, який за її даними отримав на 800 тис. голосів більше. Проте представники В. Ющенка опротестували це рішення у Верховному Суді України, який скасував рішення ЦВК і призначив переголосування II туру на 26 грудня 2004 р. У Києві відбулися грандіозні, безпрецедентні для України мітинги на підтримку В. Ющенка (за деякими даними до 500 тис. учасників), які тривали більше 2 тижнів. Такі мітинги відбулися і в деяких інших містах України. Оскільки їх учасники носили як розпізнавальні знаки одяг, шарфи, косинки, стрічки жовтогарячого кольору, то ці події отримали назву «помаранчева революція». Учасники протестів у Києві блокували Будинок уряду та Адміністрації Президента, чим певною мірою паралізували їх роботу. Для врегулювання політичного конфлікту в Україну тричі приїжджали посередники: президенти Польщі, Литви, Голова Державної Думи Росії, представники Ради Європи, Організації по безпеці і співробітництву в Європі. У результаті були досягнуті певні компроміси, але головним для стабілізації становища в цей час стали рішення Верховної Ради України від 8 грудня 2004 р. Одночасно «пакетним голосуванням» були прийняті зміни до Конституції України, до Закону «Про вибори Президента України», оновлено склад ЦВК. Згідно зі змінами в Конституції України здійснено перерозподіл повноважень між Президентом України, Верховною Радою України та Прем'єр-міністром. Повноваження Президента дещо зменшуються, а Верховної Ради — збільшуються. Це в першу чергу стосується Кабінету Міністрів, який формується Верховною Радою, термін дії якої подовжено до 5 років. Повноваження парламенту значно розширюються: він призначає значну частину перших керівників органів виконавчої влади, а також має право контролю за діяльністю уряду. У той же час депутати не матимуть права суміщати роботу в парламенті та органах виконавчої влади, бізнесі тощо. Розширюється список підстав для позбавлення депутата його мандату. За Президентом залишено право призначати та звільняти голів місцевих держадміністрацій. Значно збільшуються повноваження Прем'єр-міністра. Таким чином, Україна повинна перетворитися з президентсько-парламентською на парламентсько-президентську республіку.

26 грудня 2004 р. в Україні за високої явки виборців (77% від тих громадян, що мають право голосу) відбулося переголосування II туру виборів Президента республіки, що є безпрецедентною подією в історії. В. Ющенко отримав трохи менше 52% голосів, а його суперник — В. Янукович — більше 44%. В. Ющенко переміг у 17 регіонах (західні, центральні області України та м. Київ), а В. Янукович — в 10 (східні та південні області, м. Севастополь). В. Ющенка підтримувала молодь,

а за Януковича голосувала основна маса людей старшого покоління. Такої політичної напруги і протистояння, вибуху емоцій, як під час цих виборів, новітня історія України ще не знала. Прихильники В. Януковича спробували оскаржити результати виборів у Верховному Суді України, але безрезультатно. 23 січня 2005 р. відбулася урочиста інавгурація Президента України В. Ющенка. Віктор Ющенко народився 1954 р. в Сумській області, закінчив Тернопільський фінансово-економічний інститут, за фахом — бухгалтер. З 1993 р. по 1999 р. був Головою Національного банку України, у 1999–2001 рр. — Прем'єр-міністром України.

4 лютого 2005 р. Верховна Рада України дала згоду на призначення Прем'єр-міністром України Юлії Тимошенко, яка стала першою жінкою, що обійняла цю посаду. Але згодом через суперечності між оточенням Президента і прем'єр-міністром Ю. Тимошенко була відправлена у відставку (8 вересня 2005 р.).

26 березня 2006 р. відбулися чергові вибори до Верховної Ради України, які проходили за пропорційною системою. Більше 3% голосів виборців (а це означало прохідний бал до українського парламенту) набрали лише 5 блоків та партій: Партія регіонів (лідер В. Янукович) набрала 32,14% голосів) Блок Юлії Тимошенко (22,29%), «Наша Україна» (лідер Ю. Єхануров, 13,95%), Соціалістична партія України (лідер О. Мороз, 5,69%), Комуністична партія України (лідер П. Симоненко, 3,66%). 6 червня Головою Верховної Ради України вдруге було обрано соціаліста О. Мороза (він займав цей пост також і у 1994–1998 рр.). Прем'єр-міністром України знову було призначено В. Януковича. У Верховній Раді було створено коаліцію, в яку ввійшли Партія регіонів, Комуністична партія, Соціалістична партія.

Навесні 2007 р. загострилося протистояння між Президентом України В. Ющенком та урядовою коаліцією. У результаті двомісячної боротьби (квітень–травень 2007 р.) Верховну Раду України V скликання було розпущено і на 30 вересня 2007 р. призначено дострокові вибори до Верховної Ради України.

У листопаді 2002 р. Прем'єр-міністром України — десятиим за часів незалежності України було призначено Віктора Януковича — колишнього главу держадміністрації Донецької обл. 31 жовтня 2004 року відбувся перший тур виборів Президента України. На найвищий пост у державі претендувала безпрецедентна кількість кандидатів — 24, в т. ч. В. Янукович, В. Ющенко, А. Кінах та ін. У II тур, який відбувся 21 листопада, вийшли два кандидати — В. Ющенко та В. Янукович. Центральна Виборча Комісія оголосила переможцем В. Януковича, який за її даними отримав на 800 тис. голосів більше. Проте представники В. Ющенка опротестували це рішення у Верховному Суді України, який відмінив рішення ЦВК і призначив переголосування II туру на 26 грудня 2004 р. У Києві відбулися масові мітинги на підтримку В. Ющенка. Оскільки їх учасники носили як розпізнавальні знаки одяг, шарфи, косинки, стрічки жовтогарячого кольору, то ці події отримали назву «помаранчева революція». Учасники протестів у Києві блокували Будинок уряду та Адміністрації Президента, чим певною мірою паралізували їх роботу. Для врегулювання політичного конфлікту до України тричі приїжджали посередники: президенти Польщі, Литви, Голова Державної Думи Росії, представники Ради Європи, Організації з безпеки та співробітництва у Європі.

26 грудня 2004 р. в Україні відбулося переголосування II туру виборів Президента, що є безпрецедентною подією в історії. В. Ющенко отримав трохи менше 52% голосів, а його суперник — В. Янукович — більше 44%. Прем'єр-міністром України стала Юлія Тимошенко. 30 вересня 2007 р. відбулися дострокові вибори до Верховної Ради України. Найбільше голосів набрала «Партія регіонів». У січні–лютому 2010 р. відбулися вибори Президента України. Усього було 18 кандидатів: В. Литвин, П. Симоненко, Ю. Тимошенко, С. Тигіпко, О. Тягнибок, В. Ющенко, В. Янукович, А. Яценюк та ін. Президентом України було обрано Віктора Януковича — 48,95% (12 481 268 голосів); Юлія Тимошенко відстала на 3,48% — 45,47% (11 593 340 голосів). Прем'єр-міністром

України призначено Миколу Азарова. Партія регіонів сформувала у Верховній Раді України більшість разом із Блоком Литвина та Комуністичною партією. Почалося активне реформування країни. Проведено реформу судоустрою, започатковано Адміністративну реформу. Скорочено кількість міністрів та їх заступників. У грудні 2010 р. Верховною Радою ухвалено Податковий кодекс, на черзі — розгляд пенсійної реформи, Трудового та Житлового кодексів.

§ 2. Прийняття Конституції України

Сучасний конституційний процес пройшов у два етапи: 1) 1990–1993 рр. — опрацювання на основі чинних конституційних положень проекту Конституції; 2) 1994–1996 рр. — опрацювання на основі проекту Конституції 1993 р. діючих у цей час Конституції 1978 р. і Конституційного договору 1995 р. документа, який би узгоджував позиції різних політичних сил. Під час обговорення проекту 1993 р. було опрацьовано 7 його концепцій, запропоновано 47 тис. поправок, доповнень, заперечень.

28 червня 1996 р. п'ята сесія Верховної Ради України від імені українського народу — громадян України всіх національностей прийняла Конституцію — Основний Закон України.

8 грудня 2004 р. Верховна Рада України прийняла зміни до Конституції України, які передбачають перехід до парламентсько-президентської форми правління.

Конституція складається з 15 розділів (розділ XV містить перехідні положення) і 161 статті. Згідно з Конституцією Україна є унітарною державою (ст. 2) з єдиним громадянством (ст. 4). Державна влада здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову (ст. 6). Державною мовою в Україні є українська (ст. 10). У ст. 20 визначаються державні символи України, про які вже говорилося вище.

Проголошений у ст. 8 принцип верховенства права означає, що вся поведінка державних органів і державних осіб повинна відповідати вимогам права, що є втіленням вищої справедливості. Вольове, командне правління повинно бути замінено управлінням на основі законів.

Принципове значення має проголошення принципів економічної, політичної та ідеологічної багатоманітності. Це означає ліквідацію колишнього монополізму у власності, політиці, світогляді. Ключовою для всієї Конституції є ст. 3, яка проголошує людину найвищою соціальною цінністю в Україні. Утвердження і збереження її прав є головним обов'язком держави.

Розділ II присвячений правам, свободам та обов'язкам людини і громадянина. Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості (ст. 23). Кожна людина має невід'ємне право на життя (ст. 27), свободу та особисту недоторканність (ст. 23); кожному гарантується недоторканність житла (ст. 30), таємниця листування, телефонних розмов (ст. 31), свободи пересування, вільний вибір місця проживання (ст. 33), свобода думки і слова (ст. 34). Важливою є ст. 41, в якій проголошується, що кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності. Кожен має право на працю (ст. 43), на відпочинок (ст. 45), на житло (ст. 47), на охорону здоров'я (ст. 49), на освіту (ст. 53).

Україна є парламентсько-президентською республікою. Значні права надані Президенту України (розділ V). Він є главою держави (ст. 102) і обирається на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на 5 років, може бути переобраний, але не більше ніж два строки підряд (ст. 103). Президент є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України, нагороджує державними нагородами, здійснює помилування.

Кабінет Міністрів України є вищим органом у системі органів виконавчої влади. Він призначається Верховною Радою України за згодою Президента. Кабінет Міністрів забезпечує проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики; політики у сферах праці й зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки і культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування (ст. 116).

Єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент — Верховна Рада, яка складається з 450 депутатів, обраних на 5 років (розділ IV, ст. 75–76). Верховна Рада може вносити зміни до Конституції України, приймати закони, затверджувати Державний бюджет, розглядати і приймати рішення щодо Програми діяльності Кабінету Міністрів України, усунення Президента України з поста в порядку особливої процедури (імпичменту) (ст. 85).

Розділи VII і VIII Конституції України присвячені прокуратурі та системі правосуддя. На прокуратуру покладається підтримання державного обвинувачення в суді, нагляд за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство (ст. 121).

Правосуддя в Україні здійснюється виключно судами (ст. 124). Система судів загальної юрисдикції в Україні будується за принципами територіальності і спеціалізації. Найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції є Верховний Суд України (ст. 125). У ст. 129 визначаються основні засади судочинства: законність, рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом, забезпечення доведеності вини; змагальність сторін; забезпечення обвинуваченому права на захист; гласність судового процесу. Відповідальність законів та інших правових актів Конституції України вирішує Конституційний Суд.

Розділи IX і X присвячені територіальному устрою України і статусу Автономної Республіки Крим.

Розділ XI визначає конституційний статус місцевого самоврядування. Місцеве самоврядування здійснюється територіальною громадою як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування: сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи. Органами місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ та міст, є районні та обласні ради (ст. 140).

§ 3. Соціально-економічне становище республіки

Після розвалу СРСР економіка України опинилася у кризовому стані: падіння виробництва, інфляція, зниження рівня життя людей. **Причини економічної кризи:**

1. Стара економічна система зруйнована, а нова, ринкова, ще не створена. Колишня економічна система була командною, затратною, планово-суб'єктивістською. Вона була нездатна сприяти розподілу товарів капіталів і робочої сили згідно з реальними потребами суспільства. Чітких ознак криза набула з 1992 р. Після вивільнення з-під державного контролю переважної більшості цін і саморозпаду системи державного планового розподілу продукції криза діючих підприємств і непотребість частини товарів стали відкритими.

2. Розрив господарських зв'язків з Росією та іншими країнами СНД.

80% торгового обороту України припадало на Росію. Загальносоюзним міністерствам було підпорядковано понад 2 тис. найбільших підприємств України, які після розвалу СРСР втратили споживача і фінансування. Промисловість України виробляла не більше 20% кінцевого продукту. Основна частина її товарної продукції — це напівфабрикати або комплектуючі вироби, які ще необхідно «доводити» до готового продукту. Крім того, розрив зв'язків призвів до ліквідації диспро-

порції цін, особливо в паливно-енергетичній галузі. Україна, не маючи достатньо нафти і газу, змушена була платити за них світовими цінами. Недостача енергоносіїв стала найболючішим місцем української економіки. Вибуховий перехід до нового цінового рівня не дав змоги підприємствам своєчасно накопичити ресурси оборотного капіталу з тим, аби не переривати виробничий процес. Темп падіння обсягу виробництва за 1991 р. склав 4 %, а за 1992–1993 рр. — 35 %. У цілому падіння виробництва в Україні на 30 % зумовлене розривом економічних зв'язків з республіками СНД.

3. Помилки при проведенні економічної політики. З перших днів незалежності України йшла боротьба за напрям економічної політики: підновлювати фасад старої економічної системи, а державним регулюванням чи йти по шляху ринкових реформ. Політична боротьба і значний вплив колишньої комуністичної номенклатури зумовили значні коливання в проведенні економічної політики, її паліативний характер, повільний темп. Ринкові реформи в Україні почалися фактично вимушено, оскільки на цей шлях з 1992 р. стала Росія, а наша республіка тоді була дуже прив'язана до російської економіки. Це було пристосування своєї економіки до ринкової економіки інших країн.

Довготривалість кризи зумовлена глибинністю тих протиріч, які утворилися в національній економічній системі. Лібералізація цін у Росії призвела до зростання цін на газ в Україні за 1992 р. в 100 разів, на нафту — в 300 разів. Це призвело до гіперінфляції. У 1992 році інфляція склала 2100,5 %, в 1993 р. — 1025,5 %. Таких масштабів інфляції не було тоді в жодній країні світу. Це перша особливість кризи в Україні.

У 1992 р. були введені купоно-карбованці багаторазового використання — попередники національної валюти. Україна вийшла з рубльової зони.

Характерним для економічної кризи був ступенеподібний рух рівнів цін. Останні у 1992–1994 рр. змінювались через 2–3 місяці, підвищуючись при цьому щоразу у 2–5 разів. У 1992 р. індекс споживчих цін підвищився в 21, в 1993 — в 103, в 1994 — в 5 раз. Всього за 1991–1994 рр. споживчі ціни в Україні зросли (по відношенню до 1990 р.) в 42022 рази.

У період економічної кризи значно знизився рівень життя людей. За 1994 р. реальна зарплата склала лише 33 % від рівня 1990 р. Практично розтанули грошові заощадження людей, які вони збирали роками (залишки у банках у реальному обчисленні скоротились в 10–12 разів). Тривалість життя зменшилась на 4 роки і склала 61,5 років для чоловіків і 71,5 — для жінок. Посилюється процес *депопуляції* — зменшення чисельності населення внаслідок переважаючої кількості померлих над народженими. Кожен третій чоловік вмирає, не доживши до пенсійного віку.

Народжуваність почала знижуватись ще з 1984 р., а смертність зростати з початку 70-х років. Смертність з розрахунку на 1000 чоловік скоротилася з 15,2 у 1996 р. до 14,3 у 1998 р. Дитяча смертність з 14,3 у 1996 р. до 12,8 у 1998 р., що відповідає рівню 1980 р. На 1 січня 2005 р. населення України склало 47,3 млн людей, зменшившись майже на 5 млн з 1989 р.

Слабкими елементами соціальної структури є 13 млн пенсіонерів і 1,3 млн людей, які отримують допомогу для дітей. Лиш 13 млн осіб виробляють матеріальні блага. Значно поглибилася майнова диференціація суспільства між найбагатшими і значним прошарком незаможних. Доходи 10 % найбагатшої частини відносно 10 % найбіднішої у 12 разів більші (у США цей показник — 5,5). На початок 2004 р. в Україні нараховувалося, за офіційними даними, 142 мільйонери (у доларовому обчисленні) або 850 у гривневому обчисленні. За рівнем життя Україна знаходиться на 83 місці у світі.

Спад виробництва обумовлений усім попереднім шляхом розвитку у складі СРСР. Звідси значна технологічна відсталість, витрато- та енергоємність виробництва. Саме ці об'єктивні причини, а також величезна залежність від зовнішніх джерел енергії спричинили низьку продуктивність підприємств України і конкурентоспроможність їх продукції. Процес реформу-

вання економіки відбувається недостатньо активно, окремі позитивні зрушення, нові ефективні виробництва ще не досить відчутно впливають на розвиток економіки та соціальної сфери.

Основні компоненти специфіки перехідної економіки України:

- повільний процес здійснення ринкових реформ і становлення ринкової економіки;
- певна спільність просування до ринку разом з Росією і СНД;
- криміногенний (значною мірою) характер реалізації і роздержавлення державної власності;
- гальмування процесу формування верстви підприємців, середнього класу, що уповільнює активізацію інвестиційного процесу, обмежує самостимулюючу роль приватної і акціонерної власності, підприємницькі акції населення та зміну його побутового ринковим, а потім економічним мисленням;
- підтримка перехідної економіки України з боку західних країн (Україна посідає третє місце у світі за обсягом фінансової допомоги з боку США). За 1994–1996 рр. утричі зросли інвестиції іноземних держав.

У 1995 р. подолано гіперінфляцію, за 1997 р. інфляція склала 10 %. Рівень реальних доходів громадян у грудні 1995 р. порівняно з відповідним періодом 1992 р. зріс на 40 %, купівельна спроможність на 54 %. У вересні 1996 р. проведено грошову реформу. Замість купоно-карбованців була введена гривня. Обмін тривав два тижні, мав прозорий характер, тобто можна було обміняти будь-яку суму. Обмін здійснювався з розрахунку 1 гривня за 100 тис. купоно-карбованців. Грошова реформа дещо покращила фінансовий стан держави, але без підйому виробництва цей захід є малоефективним.

Певні зрушення відбуваються в аграрній сфері економіки України. У республіці створено (хоч і не зовсім досконали) законодавчі основи для ліквідації монополії власності на землю і становлення різних, але юридично рівноправних форм земельної власності, серед яких найпоширенішою повинна стати приватна власність у різних формах функціонування — індивідуальна (сімейна), групова, колективно-пайова (дольова). Суть цього процесу в перетворенні підприємств на акціонерні, що об'єднують земельних власників, які мають статус працюючого власника з правом отримання доходів відповідно не лише праці, а й розміру земельно-пайового внеску.

У більшості колективних господарств відбулося розпаювання земель з наданням права власникам паїв передавати їх у спадщину і для продажу. На середину 2003 р. власниками землі стали 6880042 особи.

Іде процес становлення сектора фермерства. У 1996 р. в Україні нараховувалося більше 38 тис. фермерських господарств, яким виділено більше 900 тис. земель (середній розмір — близько 25 га). Прийняття парламентом України Земельного кодексу України (жовтень 2001 р.), в якому основною формою власності на землю визнається приватна, повинне сприяти підйому сільсько-господарського виробництва.

Разом з тим гострим продовжують залишатись соціальні проблеми. Кількість безробітних на кінець 2001 р. склала 1 млн 120 тис. осіб. Кожен третій житель села непрацездатного віку.

Дуже складною є кримінальна ситуація. Щодобово в країні відбувається 13 убивств, 14 розбійних нападів, 24 пограбування. З 1991 р. загинуло близько 800 міліціонерів, які захищали правопорядок у країні.

Восени 1998 р. під впливом кризових явищ на фінансових ринках Південно-Східної Азії та Росії фінансово-економічна ситуація в Україні погіршилася. Гривня була девальвована, її курс знизився у 2,5 раза. За 2005 р. середньомісячна заробітна плата збільшилася на 36,7 % і становила 806, 18 грн. Мінімальна заробітна плата підвищилася з 57,8 % (262 грн.) до 73,3 % (332 грн.) від прожиткового мінімуму для працездатних осіб. З 1 вересня 2005 р. запроваджено I етап оплати праці працівників

бюджетної сфери на основі Єдиної тарифної сітки, що забезпечило підвищення посадових окладів у середньому на 15 %. Чисельність безробітних порівняно з 2004 р. скоротилася на 354,2 тис. осіб та становила 1,55 млн осіб. Допомогу при народженні дитини за соціальним страхуванням у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності збільшено до 8 497,6 грн. Кількість отримувачів у 2005 р. становила 274,5 тис. осіб. Проте інфляція у 2007 році перевищила 16 %. Реальні доходи громадян за 2007 рік виросли на 12,8 %. На початку 2008 р. почалася часткова виплата збережень громадян, які були зроблені в Ощадбанк СРСР.

Основні принципи економічної політики уряду України:

- прискорення приватизації, підйом економіки за рахунок приватної ініціативи;
- пріоритетний розвиток аграрної сфери, прагнення використати природні умови України (перш за все наявність значних площ чорноземів) для підвищення продуктивності сільського господарства, а з його допомогою — усієї економіки країни;
- лібералізація економіки, відмова держави від безпосереднього керівництва підприємствами; залучення іноземних інвестицій, «відкритість» зовнішньої економічної діяльності, скорочення витрат на соціальні потреби;
- зміцнення грошово-кредитної і фінансової систем, реформування податкової політики.

За останні роки закладено перспективні основи ринкової моделі господарювання, фундамент для економічної стабілізації. Мільйони людей стали власниками. Природними стали відсутність черг, дефіцитів, значний асортимент товарів.

§ 4. Зовнішня політика України

За радянської доби Україна мала міжнародні відносини у 1921–1922 рр. (Так, наприклад, разом з Росією уклала 18 березня 1921 р. Ризький мирний договір з Польщею.) Після утворення СРСР Україна втратила право на державні зносини із зовнішнім світом, хоча з 1945 р. була співзасновником ООН. У ті часи вона змушена була йти ідентичним з СРСР зовнішньополітичним курсом.

Шлях до самостійної зовнішньої політики відкрився лише після проголошення незалежності і Всеукраїнського референдуму, який став юридичною підставою для міжнародного визнання України. Уже на другий день після референдуму про визнання України заявили Канада і Польща, 3 грудня — Угорщина, 4 грудня — Латвія і Литва, 5 грудня — Аргентина, Болгарія, Болівія, Росія і Хорватія.

25 грудня після відставки М. Горбачова, яка знаменувала остаточний розпад СРСР і отримання гарантій нерозповсюдження ядерної зброї, Україну визнали США. Протягом грудня 1991 р., що став місяцем визнання України, її незалежність визнали загалом 68 держав, а у 1992 р. ще 64.

Перед українською зовнішньою політикою постали такі основні завдання:

- вибір пріоритетів зовнішньополітичного і стратегічних партнерів;
- налагодження дипломатичних відносин з тими 132 державами, які визнали Україну; утворення власного дипломатичного корпусу, розгортання мережі посольств;
- активне проведення зовнішньоекономічної діяльності;
- вирішення проблеми ядерної зброї.

Уряд України і Верховна Рада одразу ж заявили, що зовнішня політика України носить відкритий характер і здійснюється на основі принципів взаємодопомоги, рівноправності та невтручання у внутрішні справи інших країн. Вона не заявляє жодних територіальних претензій до інших країн і не визнає жодних претензій до себе. Засади її зовнішньої політики ґрунтуються на дотриманні загальноєвропейських норм міжнародного права, зокрема Статуту ООН, Гельсінського заключного

акта (1975 р.), Паризької хартії для Нової Європи (1990 р.). У липні 1993 р. Верховна Рада України ухвалила «Основи зовнішньої політики України», в яких визначено національні інтереси і завдання держави у зовнішньополітичній сфері: забезпечення стабільності міжнародного становища України, входження господарства країни до світової економічної системи, захист прав та інтересів громадян і юридичних осіб за кордоном та інше.

За межами нашої держави нині мешкають близько 12 млн осіб, з них у Росії — 4,3 млн, Казахстані — 900 тис., Молдавії — 600 тис. У країнах «далекого зарубіжжя» теж мешкає значний загал українців: у США — 1,2 млн, Канаді — 750 тис., Аргентині — 160 тис., Франції — 25 тис., Польщі — 500 тис.

Одним з найважливіших напрямків української зовнішньої політики є відносини з тими державами, які виникли на терені колишнього СРСР і зараз об'єднуються у СНД. Вони ґрунтуються на спільній багатовіковій історії, міжетнічних зв'язках, економічних взаємозв'язках і певній взаємозалежності, яка виникла і багато в чому ще існує в рамках колишнього єдиного народногосподарського комплексу.

Деякі політичні сили Росії болюче сприйняли незалежність України, виступають за відновлення «Великої Росії», проводять курс на розпалювання шовіністичних настроїв серед росіян. На території України проживає близько 11 млн росіян, які відчули себе некомфортно, раптово опинившись у ролі національної меншини.

У зв'язку з цим відносини між Росією і Україною є досить складними. Російське керівництво намагається використати інститути СНД для відтворення принаймні конфедеративних зв'язків, координації політичної, військової та економічної сфер.

З самого початку існування незалежної України російські парламентарі почали дискусії щодо територіальної приналежності Криму. Вони доводили, що Акт 1954 р. про передачу півострова до складу України є неконституційним. У липні 1993 р. російський парламент прийняв безпрецедентне рішення про надання Севастополю, який знаходиться на території України, статусу міста Російської Федерації. Восени 1996 р. мер Москви Ю. Лужков заявив, що Росія може вирішити цю проблему силою. Україна виходить з принципу непорушності кордонів, декларованих Гельсінським заключним актом 1975 р. Рада Безпеки ООН ще в тому ж 1993 р. визнала безпідставними територіальні претензії Росії щодо Криму.

Україна чимало зробила для забезпечення переселення в Крим 250 тис. кримських татар. У лютому 1992 р. була відновлена Автономна Республіка Крим.

Кримська проблема тісно пов'язана з проблемою Чорноморського флоту. До цього часу Севастополь є головною базою російського Чорноморського флоту (300 кораблів і 70 тис. чол. екіпажу). У 1992 р. була досягнута домовленість про встановлення подвійного контролю над Чорноморським флотом на 5-річний термін.

30–31 травня 1997 р. під час візиту президента Росії Б. Єльцина до Києва був підписаний широкомасштабний політичний договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Росією. Сторони зобов'язалися будувати свої відносини на основі територіальної цілісності, непорушності кордонів. Урегульовано проблему Севастополя і Чорноморського флоту. Основні бухти Севастополя передаються в оренду Росії на 20 років за 2,5 млрд доларів.

Ще однією важливою зовнішньоекономічною проблемою України була ядерна. Після розпаду СРСР Україна стала третьою ядерною державою. Ще у 1990 р. в Декларації про державний суверенітет вказувалося, що Україна бажає стати неядерною державою. У жовтні 1993 р. Верховна Рада прийняла воєнну доктрину, в якій проголошувалося, що Україна відмовляється від ядерної зброї, не має військових супротивників, а її Збройні Сили призначені лише для гарантування національної безпеки. 16 листопада 1994 р. Верховна Рада ухвалила рішення про приєднання України по

Договору про нерозповсюдження ядерної зброї за умови надання гарантій безпеки з боку ядерних держав. 5 грудня 1994 р. у Будапешті президенти Росії та США і прем'єр-міністр Великобританії надали Україні такі гарантії. Улітку 1996 р. ядерне самоозброєння України було завершено — останні ядерні боеголовки були вивезені з території України, а їх пускові шахти поблизу м. Первомайська Миколаївської області — підірвані.

Демонструючи своє миролюбство, Україна пішла на значне скорочення своїх Збройних Сил. Якщо у 1991 р. чисельність армії на її території досягла 726 тис. осіб, то в кінці 1995 р. — 450 тис., а до 2005 р. має скоротитись до 220 тис.

Україна розширює й активізує свою участь у різних міжнародних організаціях. Ще у 1990 р. вона стала членом Ради по безпеці і співробітництву в Європі (з 1 січня 1995 р. — «Організація по безпеці і співробітництву в Європі» (ОБСЄ). У листопаді 1995 р. Україну прийнято (до речі, раніше, ніж Росію) до такої впливової організації, як Рада Європи.

Важливе значення мають відносини між Україною і Європейським Союзом — організацією, яка має на меті створення політичного та валютного союзу західноєвропейських країн. У 1994 р. підписано угоду про співробітництво між Україною і ЄС, що відкриває шлях до асоційованого членства нашої країни в цій організації, дає простір для розвитку торговельно-економічних зв'язків.

Розвиваються відносини України з НАТО. У 1994 р. керівництво цієї організації ініціювало програму «Партнерство заради миру», яка створює можливості для співробітництва з країнами — колишніми учасниками Варшавського договору. Україна першою з держав СНД приєдналася до цієї програми (лютий 1994 р.). Оголосивши себе позаблоковою державою, Україна опиняється в складній ситуації своєрідного буфера між НАТО з одного боку і Росією з іншого. У 1997 р. Україна підписала Хартію про особливе партнерство з НАТО, яке передбачає розширення співробітництва — проведення спільних миротворчих акцій, маневрів, використання науково-технічних досягнень НАТО.

11–12 травня 1995 р. Україну з офіційним візитом відвідав президент США Б. Клінтон. Наприкінці 1997 р. відбувся політ американського космічного корабля за участю першого космонавта незалежної України Леоніда Коденюка.

Підприємства України здійснюють зовнішньоторговельні операції з партнерами більш як 164 країн світу. Найбільші імпорتنі надходження йдуть з Росії, ФРН, Туркменістану, Польщі, але структура експорту залишається в основному сировинною.

Важливим досягненням української зовнішньої політики стало обрання України у 1999 р. постійним членом Ради Безпеки ООН.

За роки незалежності Україна досягла значних успіхів у зовнішньополітичній діяльності. Її визнали більш як 130 країн світу, налагоджені тісні зв'язки і відносини з різними впливовими міжнародними організаціями. Першою в історії людства Україна добровільно відмовилася від ядерної зброї. Проте є ще чимало невирішених зовнішньополітичних і економічних проблем.

§ 5. Розвиток культури України на сучасному етапі

Проголошення незалежності України створило принципово нові умови для розвитку національної культури. Необхідно перебороти негативну спадщину у сфері культури, що залишилися від радянських часів: партійно-класовий підхід до оцінок досягнень культури; русифікацію; залишковий принцип у фінансуванні культури. Головним завданням культурного будівництва стало національно-культурне відродження України.

У 1991 р. Верховна Рада України прийняла Закон «Про освіту», де школа визначалася як основа духовного розвитку держави. Реалізація Закону передбачає зміцнення матеріально-технічної бази освіти, видання нових підручників, урізноманітнення форм і методів навчання, широке впровадження в навчальний процес досягнень науки і техніки. Освітня система стає гнучкішою і різноманітнішою. Разом із державними з'являються приватні ліцеї, коледжі, гімназії. Зроблено деякі кроки до гуманізації освіти. Важливим завданням є забезпечення виконання в навчальних закладах «Закону про мови в Українській РСР», прийнятого ще в 1989 р., що передбачає перехід на україномовний режим навчального процесу. За декілька років кількість першокласників, що навчаються українською мовою, зросло з 43,5 до 67,7 %, а у вищих навчальних закладах українською мовою викладання велося в 37 % академічних груп. Проте ці процеси в східному і південному регіонах відбуваються повільно. Відбулася реорганізація керування освітою — із метою поліпшення зв'язку між системою середньої і вищої освіти були об'єднані Міністерство народної освіти і Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти в одне — Міністерство освіти і науки України. Здійснюється перехід на треступеневу підготовку у вузах — бакалавр, спеціаліст, магістр. Вузи стають автономнішими у своїй діяльності. Проте економічний стан істотно впливає на розвиток освіти, його фінансування, стан робітників цієї сфери. У 2002 р. з 48,1 млрд грн. зведеного бюджету України 7,1 млрд, або кожна сьома гривня була спрямована на розвиток освіти. У 2001–2002 навчальному році з кожних 10 тис. жителів країни 1339 вчиться в загальноосвітніх, 102 — у професійно-технічних, 428 — у вищих навчальних закладах різних рівнів акредитації. У 1990–1991 — ситуація була дещо іншою — відповідно 1373, 127 і 316. У 2002 р. в Україні функціонувало 22,2 тис. шкіл, ліцеїв, гімназій, у яких навчається 6601,2 тис. учнів. Навчальний процес забезпечують 568 тис. учителів. Українською мовою навчається 71,7 % школярів проти 58,3 % шість років тому. Кожний четвертий учень (27,3 %) має можливість навчатися російською мовою, а в регіонах компактного проживання населення інших національностей працюють школи і класи, де діти одержують освіту на румунській, угорській, кримсько-татарській, польській й інших. мовах. Серед чинників, що негативно впливають на навчальний процес, необхідно відзначити недостатню забезпеченість сучасними підручниками і наочним приладдям, а також низький рівень комп'ютеризації. У 983 вищих навчальних закладах усіх рівнів акредитації у 2002 р. навчалася 2109 тис. студентів, що на 9 % більше, ніж у попередньому році. Серед студентів, що одержують вищу освіту, жінок 53 %. Серед випускників вузів найбільшу кількість груп складають спеціалісти з галузей знань «економіка, комерція і підприємництво» (30 % у вузах III–IV рівнів) і «інженерія» (26 %). За темпами зростання фахівців особливо виділяються економічні і юридичні фахи. Навчальний процес у вузах забезпечують 169 тис. викладачів. В основному складі професорсько-викладацького персоналу закладів III–IV рівнів акредитації 7,3 тис. (8,5 %) докторів наук і 40,3 тис. (47,2 %) кандидатів наук. Учене звання професора мають майже 7 тис. викладачів (8 %), доцента — 30,2 тис. (35,3 %).

У достатньо складному становищі виявилася наука. Позначилася багаторічна фактична ізоляція української науки від світової і одностороння орієнтація на російську, недостатня матеріально-технічна база. Центром науки, як і раніше, залишається Академія наук, якій надано у 1994 р. статус національної. Серйозними проблемами є недостатня розробка фундаментальних досліджень і дуже слабке впровадження нових технологічних досягнень у виробництво (впроваджується лише 10 % розробок). Загальна кількість науковців в Україні — майже 300 тис. — удвічі більше, ніж у Франції, але ефективність їхньої праці набагато нижча, ніж у Європі. Визначні успіхи досягнуті у сфері гуманітарних наук, особливо історичній.

Літературні процеси теж характеризуються оновленням змісту, методів творчості, позбавленням від ідеологічної цензури. Головне місце належить публіцистиці, триває публікація

дореволюційних, 20–30-х роках, із діаспори письменників і поетів. Проте тривожна тенденція склалася з книговидавництвом українською мовою. Україномовний наклад складає 27 % від усього книжкового накладу.

Деякі позитивні зсуви помітні в кіномистецтві, створюються україномовні фільми. На XXXVI кінофестивалі в Сан-Ремо українському фільму «Ізгой», створеному за мотивами повісті А. Димарова (режисери В. Савельєв і А. Браунер), присуджений Гран-прі.

Важливий внесок у розвиток театрального мистецтва в 90-х років внесли режисери Р. Віктюк, С. Донченко, Б. Шарварко, актори Н. Сумська, А. Хостікоєв, Л. Задніпровський.

Позитивні зміни відбуваються в роботі українського телебачення. Підвищився аналітичний рівень інформаційних передач, ток-шоу, урізноманітнилися розважальні програми.

Значними можна назвати досягнення у сфері пісенної творчості. Регулярно відбуваються пісенні фестивалі «Червона рута», «Пісенний вернісаж», «Пісня року», «Таврійські ігри». Велику популярність здобули естрадні співаки П. Зібров, А. Кудлай, В. Білоножко, Л. Сандулеса, І. Білик, Т. Повалій.

Великих успіхів досягли українські спортсмени на літніх Олімпійських іграх 1996 р. у м. Атланта (США), посівши почесне 9 командне місце й увійшовши до числа головних спортивних країн світу.

До культурно-політичних досягнень слід віднести створення системи нагород України. Сюди входять Почесна відзнака Президента, ордени Богдана Хмельницького, Ярослава Мудрого, княгині Ольги, відзнака «За мужність».

Національне відродження України неможливе без підйому культури, науки й освіти. Необхідно закріпити і розвинути ті позитивні зсуви, що відбуваються у сфері культури.

§ 6. Державна символіка України та її історичне походження

Україна як суверенна держава має власні державні символи. *Державні символи* — це закріплені в законодавстві країни офіційні знаки (зображення, предмети) чи звукові вираження, що в короткій формі виражають одну чи кілька ідей політичного, національного, історичного характеру і символізують суверенітет держави.

Згідно зі ст. 20 Конституції України державними символами України є Державний Прапор України, Державний Герб України і Державний Гімн України.

Державний Прапор України — стяг із двох рівновеликих горизонтальних смуг синього і жовтого кольорів. Державний Прапор шляхом добору певних кольорів символізує певні ідеї національно-політичного та історичного характеру. Відповідно до Закону України від 28 січня 1992 р. «Про Державний Прапор» Верховна Рада визначила співвідношення ширини прапора до його довжини як 2:3. Закон передбачає підняття прапора на будинках органів державної влади й управління, органів місцевого самоврядування, дипломатичних представництв України за кордоном, під час офіційних зустрічей на найвищому рівні, на відкритті спортивних змагань. Державний Прапор синьо-жовтого кольору є на морський судах та літаках міжнародних рейсів України.

Синьо-жовті кольори вперше згадуються близько 1410 р. на корогвах Галицько-Волинського князівства. На них ще на синьому полі був зображений золотий лев. Жовто-блакитний прапор мали й запорізькі козаки, які використовували його в мирний час, на відміну від бойового стяга малинового кольору. Сині і жовті кольори містилися і в гербах українських земель, міст

і старшинських родів. З XVIII ст. ці кольори присутні на полкових прапорах Київського, Лубенського, Полтавського, Чернігівського, Ізюмського козацьких полків. Вони ж використовувалися при зображенні багатьох гербів українських гетьманів та козацької старшини (гетьманів Дорошенка, Брюховецького, Розумовського, кошового отамана Калнишевського, полковників Нечаїв, Богунів). Традиція поєднання жовтого і блакитного кольорів поширюється і на герби тогочасних міст України: Києва, Лубен, Миргорода, Прилук, Чернігова, Ніжина та інші. Але найбільшого поширення ці кольори набувають на західноукраїнських землях. Прапори, на яких домінувало поєднання жовто-блакитних фарб, було піднято над міськими ратушами в містах Самборі, Станіславові, Коломиї, Стрию, Сяноку. Блакитні жупани й жовті свити носили учасники гайдамацького руху у XVIII ст. У 1848 р. у Львові на ратуші вперше було піднято жовто-блакитний прапор у вигляді двох горизонтальних смуг, тобто приблизно як тепер. Ця ідея, започаткована Головною Руською Радою, була підхоплена спортивно-просвітницькими організаціями, які почали діяти на Галичині наприкінці XIX ст. (у першу чергу «Соколами»). Після з'їзду «Соколів» та «Січей» у 1911 р. починається широке використання жовто-блакитного прапора на різних масових заходах, зокрема під час відзначення 50-річчя з дня смерті Т. Г. Шевченка (1911 р.), 100-річчя з дня його народження (1914 р.) тощо. З 1914 р. Січові стрільці під такими ж прапорами воювали на полях Першої світової війни. Жовто-блакитні прапори масово з'являються на маніфестаціях українців після перемоги Лютневої революції 1917 р., під ними формувалися й перші українські національні військові з'єднання. У березні 1918 р. Центральна Рада затвердила державний герб і державний прапор УНР. За гетьмана П. Скоропадського жовто-блакитний прапор був замінений на блакитно-жовтий. Блакитно-жовті прапори затвердили уряди Західноукраїнської Народної Республіки 13 листопада 1918 р. у Львові і Підкарпатської Русі як складової частини Чехо-Словаччини. Перший сейм Карпатської України 15 березня 1939 р. в м. Хусті ухвалив блакитно-жовтий державний прапор.

Згідно з Конституцією України Великий Державний Герб України встановлюється з урахуванням Малого Державного Герба України та герба Війська Запорізького. Головним елементом Великого Державного Герба України є знак княжої Держави Володимира Великого.

Перша літописна згадка про тризуб як князівський знак Київської Русі датована X ст. Вона збереглася в болгарському рукописі «Хроніка Манасії» (XIV ст.), де зображені воїни — дружинники князя Святослава, у руках яких прапори увінчані тризубцем. Тризуб зображувався на монетах великого князя Володимира Святославовича, а згодом Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха. Спочатку цей знак не був офіційним гербом, а виступав лише у ролі родового знака князів. Проте з часом він передається у спадок як символ влади та знак єднання східних слов'ян, тобто стає власне гербом.

Зараз існує понад 40 версій, які пояснюють походження та інтерпретують суть тризуба. Усі дотеперішні пояснення тризуба можна зібрати в 6 головних груп, що об'єднують однорідні гіпотези: 1) символ державної влади (верхня частина скіпетра або корони); 2) церковна християнська емблема (Трійця, голуб святого Духа); 3) військова емблема (франціска (спис з подвійною сокирою), якір, лук зі стрілою, шолом, сокира, спис з тризубчастими вістрями); 4) геральдично-нумізматична фігура (норманський крук чи сокіл, генуезько-литовський портал); 5) монограма (сплетіння кількох початкових літер у вигляді вензеля для позначення імені, слова або вислову), (схематичне зображення слова воля, символ влади над трьома (небесним, земним, підземним) світами, літери «Ш», яка означала цифру 3, символ поєднання минулого, сучасного та майбутнього); 6) геометричний орнамент (стилізована квітка (трисвічник), колос).

Після розпаду Київської Русі тризуб утратив значення державного символу, зберігаючись на гербах провінційних міст, українських магнатів, дворян та козацької старшини. Інший елемент

Великого Державного Герба — козак з мушкетом і шаблею як герб Війська Запорізького відомий з XVI ст., а з XVIII ст. такий герб стає символічним зображенням Гетьманщини. У 1918 р. після проголошення незалежності УНР золотий тризуб на синьому тлі був затверджений Державним Гербом України. Він залишався також гербом і за гетьмана П. Скоропадського й УНР часів Директорії.

Державним Гімном України є національний гімн на музику Михайла Вербицького зі словами, затвердженими законом (над мелодією працювали й інші українські композитори, зокрема Кирило Стеценко). Музика до гімну народилася в 1864 р., коли Львівський український центр показав спектакль письменника К. Гейнча «Запорожці». Тут уперше було виконано пісню «Ще не вмерло Запорожжя», яку із захватом зустріла публіка. Це була музика М. Вербицького — мелодія майбутнього Гімну України. Ця мелодія «Ще не вмерла Україна» затверджена Верховною Радою України 15 січня 1992 р.

6 березня 2003 р. Верховна Рада України затвердила текст Державного Гімну України у другій редакції історичного тексту П. Чубинського, перші рядки якого такі:

**Ще не вмерла України і слава, і воля,
Ще нам братття молодії, усміхнеться доля.
Згинуть наші вороженьки, як роса на сонці,
Запануєм і ми, братття, у своїй сторонці.
Душґ й тіло ми положим за нашґ свободу
І покажем, що ми, братття, козацького роду.**

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДО ЧАСТИНИ ІІІ

Завдання 1–25 мають по 4 варіанти відповідей. У кожному завданні — лише одна правильна відповідь. Оберіть правильну відповідь та позначте її відповідною літерою у клітинці.

1. Хто був головою Української Центральної Ради?
А) Т. Шевченко;
Б) М. Костомаров;
В) В. Каразін;
Г) М. Грушевський.
2. Коли було проголошено Українську Народну Республіку?
А) 7 березня 1917 р.;
Б) 10 червня 1917 р.;
В) 3 липня 1917 р.;
Г) 7 листопада 1917 р.
3. В якому Універсалі Центральної Ради проголошувалась автономія України?
А) I Універсал;
Б) II Універсал;
В) III Універсал;
Г) IV Універсал.
4. Як називався виконавчий орган Центральної Ради у 1917 р.?
А) Уряд України;
Б) Рада народних комісарів України;
В) Генеральний секретаріат;
Г) Народний секретаріат.
5. Коли було створено Західноукраїнську Народну Республіку?
А) 18 жовтня 1918 р.;
Б) 28 жовтня 1918 р.;
В) 9 листопада 1918 р.;
Г) 13 листопада 1918 р.
6. Кого було обрано гетьманом Української держави у 1918 р.?
А) І. Мазепу;
Б) Д. Многогрішного;
В) Б. Хмельницького;
Г) П. Скоропадського.
7. Хто був першим головою Директорії?
А) В. Винниченко;
Б) М. Шаповал;
В) П. Христюк;
Г) Є. Коновалець.
8. Який із цих заходів входив до нової економічної політики?
А) заміна продрозкладки продподатком;
Б) націоналізація промисловості;
В) створення комун;
Г) загальна трудова повинність.

9. Яка галузь економіки стала розвиватися найшвидшими темпами після переходу до НЕПу?
А) важка промисловість;
Б) сільське господарство;
В) торгівля;
Г) легка промисловість.
10. Яка з цих республік не входила до складу СРСР у момент його утворення в 1922 р.?
А) Україна;
Б) Росія;
В) Білорусія;
Г) Естонія.
11. Коли була проголошена політика «коренізації»?
А) 1921 р.;
Б) 1923 р.;
В) 1924 р.;
Г) 1925 р.
12. Хто очолював комісію з українізації у 20-ті рр. ХХ ст.?
А) В. Затонський;
Б) О. Гринько;
В) Е. Квірінг;
Г) Х. Раковський.
13. Коли почалася перша п'ятирічка в Україні (здійснення 5-річного плану соціально-економічного розвитку)?
А) 1921 р.;
Б) 1925 р.;
В) 1928 р.;
Г) 1930 р.
14. Яка галузь економіки була головною при проведенні індустріалізації в Україні?
А) торгівля;
Б) фінанси;
В) сільське господарство;
Г) важка промисловість.
15. Коли був голодомор в Україні?
А) 1929 — 1930 рр.;
Б) 1930 — 1931 рр.;
В) 1931 — 1932 рр.;
Г) 1932 — 1933 р.
16. Як називався політичний режим в Україні кінця 20-х років?
А) тоталітарний;
Б) демократичний;
В) теократичний;
Г) олігархічний.

17. Коли було прийнято нову «сталінську» Конституцію України?
А) 1934 р.;
Б) 1935 р.;
В) 1937 р.;
Г) 1938 р.
18. Яка легальна партія, що діяла на західноукраїнських землях у 20 – 30-ті роки ХХ ст., була найчисельнішою і мала своє представництво у сеймі Польщі?
А) Українське національно-демократичне об'єднання;
Б) Комуністична партія Західної України;
В) Українська соціал-радикальна партія;
Г) Українські соціалісти-революціонери.
19. Коли було утворено Організацію Українських Націоналістів (ОУН)?
А) 1919 р.;
Б) 1921 р.;
В) 1929 р.;
Г) 1938 р.
20. Хто був першим головою Організації Українських Націоналістів?
А) Д. Донцов;
Б) С. Бандера;
В) Є. Коновалець;
Г) А. Мельник.
21. Хто став президентом Карпатської України?
А) А. Бродій;
Б) А. Волошин;
В) В. Мудрий;
Г) Д. Левицький.
22. Яке місто стало центром окупаційної адміністрації в Україні?
А) Рівне;
Б) Вінниця;
В) Київ;
Г) Харків.
23. Коли, як вважається, було створено УПА?
А) червень 1941р.;
Б) грудень 1941 р.;
В) жовтень 1942 р.;
Г) січень 1943 р.
24. Коли Україна стала членом ООН?
А) 1921 р.;
Б) 1922 р.;
В) 1939 р.;
Г) 1945 р.

25. Хто є авторами музики і слів до Державного Гімну України?

- А) М. Лисенко і Т. Шевченко;
 Б) М. Лисенко і І. Франко;
 В) П. Майборода і А. Малишко;
 Г) М. Вербицький і П. Чубинський.

--

У завданнях 26–30 до кожного з 4 завдань, позначених буквами, оберіть правильний, на вашу думку, варіант відповіді, позначений цифрою. Запишіть у таблицю в тесті цифри обраних відповідей.

26. Установіть відповідність між історичними подіями і прізвищами їх активних учасників.

А) коренізація	1) М. Кирпонос
Б) десталінізація	2) Л. Кравчук
В) проголошення незалежності України	3) М. Хрущов
Г) оборона Києва у 1941 р.	4) О. Шумський

А	
Б	
В	
Г	

27. Установіть відповідність між поняттями та їх визначеннями.

А) червінець	1) варіант плану облаштування СРСР
Б) непмани	2) об'єднання УНР і ЗУНР
В) Акт злуки	3) нова буржуазія у 20-ті роки
Г) автономізація	4) грошова одиниця

А	
Б	
В	
Г	

28. Установіть відповідність між прізвищами історичних осіб і політичними інститутами, які вони очолювали.

А) О. Керенський	1) Народний секретаріат
Б) С. Петлюра	2) Центральна Рада
В) М. Грушевський	3) Тимчасовий уряд
Г) М. Скрипник	4) Директорія

А	
Б	
В	
Г	

29. Установіть відповідність між датами та подіями.

А) 1921 р.	1) входження Криму до України
Б) 1925 р.	2) прийняття Конституції України
В) 1937 р.	3) перехід до НЕПу
Г) 1954 р.	4) прийняття курсу на індустріалізацію

А	
Б	
В	
Г	

30. Установіть відповідність між поняттями та їх визначеннями.

А) «великий перелом»	1) форма колгоспу з усупільненням усього майна
Б) комуна	2) політика колективізації села
В) хвильовізм	3) орган, що займався ліквідацією неписьменності
Г) лікнеп	4) вияв «націонал-комунізму»

А	
Б	
В	
Г	

У завданнях 31–35 розташуйте історичні події у правильній, на вашу думку, хронологічній послідовності. Запишіть букви, якими позначені події, у таблицю. Перша подія має відповідати цифрі 1 у таблиці, друга — цифрі 2 і т. д.

31. Поставте у хронологічній послідовності наступні події Національно-демократичної революції:

- А) створення Генерального Секретаріату;
 Б) створення Народного Секретаріату;
 В) з'їзд народів Росії у Києві;
 Г) проголошення УНР.

1	
2	
3	
4	

32. Установіть хронологічну послідовність урядування таких прем'єр-міністрів незалежної України:
- А) Л. Кучма;
Б) Ю. Єхануров;
В) В. Ющенко;
Г) А. Кінах.
1	
2	
3	
4	
33. Установіть хронологічну послідовність подій:
- А) політика перебудови;
Б) третя п'ятирічка;
В) початок стаханівського руху;
Г) прийняття НЕПу.
1	
2	
3	
4	
34. Установіть хронологічну послідовність таких подій:
- А) створення Народного Руху України;
Б) проведення Всеукраїнського референдуму щодо незалежності України;
В) аварія на Чорнобильській АЕС;
Г) затвердження нового Державного прапора України.
1	
2	
3	
4	
35. Установіть хронологічну послідовність таких подій:
- А) визволення Одеси від німецько-нацистської окупації;
Б) визволення Харкова від німецько-нацистської окупації;
В) визволення Луганська від німецько-нацистської окупації;
Г) визволення Києва від німецько-нацистської окупації.
1	
2	
3	
4	

У завданнях 36–39 рік події записуйте цифрами, починаючи з лівої клітинки поля, а прізвище — друківаними великими літерами.

36. Прочитайте уривок з історичного джерела і дайте відповідь на питання.

Центральна Рада ухвалила: 1) всякого роду написи, вивіски тощо на торговельно-промислових, банкових та подібних закладах і конторах повинно писатися державною українською мовою, окрім інших мов... при тім написи українською мовою мають бути на основній частині цього напису, на чільнім місці.

(Хрестоматія з історії України. — К., 1993. — С. 215)

Коли було прийнято цей закон (рік)?

--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

37. Прочитайте уривок з підручника і дайте відповідь на питання.

Після смерті Сталіна (1953 р.) в країні сталися суттєві зміни в соціально-політичному житті та економічній політиці. Почався процес часткової десталінізації. Діяльність Сталіна була піддана різкій критиці, припинилися масові репресії, почалася реабілітація незаконно репресованих.

(В. Греченко, О. Ярмиш. Історія України. Всесвітня історія XX–XXI ст. — Х.: Прометей-Прес, 2005. — С. 178)

З яким природним явищем порівняв цей період письменник І. Еренбург і ця назва закріпилася в історії?

--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

38. Прочитайте факти біографії історичного діяча і напишіть його прізвище.

Один з основоположників українського кіномистецтва, письменник і художник. Роки життя — 1894 – 1956 рр. З 1926 р. — на Одеській кінофабриці, де створив свої перші роботи, зокрема фільм «Сумка дипкур'ера». В 1936 – 1941 рр. — режисер Київської кіностудії художніх фільмів, де створив фільм «Щорс».

(Бойко О. Д. *Історія України*. — К., 1999. — С. 353)

--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

39. Прочитайте уривок і запитання до нього. Відповіді на запитання пишеть після слова «Відповідь».

Українська Повстанча Армія бореться за Українську Самостійну Соборну Державу і за те, щоб кожна нація жила вільним життям у своїй власній, самостійній державі. УПА бореться проти імперіялістів, і імперій, бо в них один пануючий народ поневолі культурно і політично та визискує економічно інші народи. Тому УПА бореться проти СРСР і проти німецької « нової Європи ».

(Мірчук П. *Українська Повстанська Армія 1942 – 1952: Документи і матеріали*. — Львів, 1991. — С. 269 – 270)

Запитання:

1. Назвіть основні причини утворення УПА.

Відповідь: _____

2. Вкажіть найпоширеніші форми боротьби націоналістичного підпілля.

Відповідь: _____

3. Вкажіть основні відмінності між ОУН-Б і ОУН-М.

Відповідь: _____

4. Чому частина українських націоналістів пішла на утворення дивізії «СС Галичина»?

Відповідь: _____

5. Напишіть, у чому полягала складність діяльності ОУН у роки Другої світової війни.

Відповідь: _____

ХРОНОЛОГІЧНИЙ ДОВІДНИК

- I млн р. до н. е. — поява людини на терені України.
- I млн р. до н. е. — 3 тис. р. до н. е. — кам'яний вік (палеоліт).
- 40 тис. р. до н. е. — поява сучасної людини (*homo sapiens*), перші форми світогляду, матриархат.
- III–II тис. до н. е. — трипільська культура.
- II–I тис. до н. е. — бронзовий вік. Перший великий суспільний поділ праці — відокремлення скотарства від землеробства. Заміна матриархату патріархатом. Поширення воєн, поява приватної власності.
- I тис. до н. е. — залізний вік. Другий великий суспільний поділ праці — відокремлення ремесла від землеробства. Початок етногенезу слов'ян.
- X–VII ст. до н. е. — кіммерійці на території України.
- VII–III ст. до н. е. — скіфи на території України.
- VII–I ст. до н. е. — грецькі міста-держави в Північному Причорномор'ї.
- I ст. н. е. — перша згадка про слов'ян-венедів.
- V ст. — виникнення Києва.
- VI–VII ст. — розселення слов'янських племен антів між Дністром і Доном.
- VIII ст. — перші згадки про Русь.
- 860 р. — похід київського князя Аскольда на Візантію.
- Кінець IX ст. — просвітницька діяльність Кирила та Мефодія. Створення слов'янської азбуки, поява писемності у східних слов'ян.
- 882 р. — об'єднання східнослов'янських земель князем Олегом у державу — Київську Русь.
- 907–911 рр. — походи київського князя Олега на Візантію, перші писемні договори Київської Русі.
- 912–945 рр. — князювання в Києві Ігоря.
- 945–964 рр. — князювання в Києві Ольги.
- 964–972 рр. — князювання в Києві Святослава.
- 978–1015 рр. — князювання в Києві Володимира Великого. Розквіт Київської Русі.
- 988 р. — хрещення Русі.
- 1019–1054 рр. — князювання Ярослава Мудрого в Києві.
- 1113–1125 рр. — князювання в Києві Володимира Мономаха.
- 1187 р. — перше писемне використання терміна «Україна».
- 1199 р. — утворення Галицько-Волинського князівства.
- 1238 р. — розгром Данилом Галицьким німецьких рицарів під Дорогочином.
- 1240 р. — захоплення Києва татаро-монголами.
- 1253 р. — прийняття Данилом Галицьким королівського титулу.
- 1362 р. — захоплення Києва і Київщини литовським князем Ольгердом. Кінець княжої доби і початок Литовсько-Польської.
- 1363 р. — розгром литовсько-українськими військами Ольгерда татарських військ на р. Синя Вода.
- 1387 р. — захоплення Галичини Польщею.
- 1385 р. — акт про Кревську унію між Литвою і Польщею.
- 1489 р. — перша писемна згадка про українських козаків.
- 1529, 1566, 1588 — Литовські статuti.
- 1551р. — створення на о. Хортиця Запорізької Січі.
- 1569 р. — Люблінська унія. Утворення Речі Посполитої.

- 1572 р. — створення першого загону козацького реєстрового війська.
- 1573 р. — заснування І. Федоровим першої друкарні в Україні у Львові.
- 1591–1593 рр. — козацько-селянське повстання під проводом К. Косинського.
- 1594–1596 рр. — козацько-селянське повстання під проводом С. Наливайка.
- 1596 р. — Брестська церковна унія.
- 1615–1622 рр. — гетьманування П. Конашевича-Сагайдачного.
- 1625 р. — селянсько-козацьке повстання під проводом М. Жмайла.
- 1630 р. — повстання під проводом Тараса Федоровича Трясила.
- 1632 р. — заснування Києво-Могилянської колегії.
- 1635 р. — повстання під проводом І. Сулими.
- 1637 р. — повстання під проводом Павлюка (Павла Бута).
- 1638 р. — повстання під проводом Я. Острянина і Д. Гуні.
- 1638 р. — прийняття польським сеймом «Ординації Війська Запорізького реєстрового».
- 1648–1663 рр. — Визвольна війна українського народу.
- 1595, 27 грудня — 1657, 27 липня — життя і діяльність Б. Хмельницького.
- 1648 р. — перемога війська Б. Хмельницького під Жовтим Водами, Корсунем, Пилявцями.
- 1649 р. — підписання Зборівського мирного договору між Україною і Польщею.
- 1650 р. — перший Молдавський похід козацьких військ.
- 1651 р. — поразка козацьких військ під Берестечком.
- 1651 р. — підписання Білоцерківського мирного договору.
- 1652 р. — перемога військ Б. Хмельницького під Батогом.
- 1653 р. — другий Молдавський похід козацьких військ.
- 1654 р., 8 січня — рішення Переяславської ради про входження України «під руку» московського царя.
- 1654 р., 21 березня — підписання в Москві «березневих статей» і жалуваних грамот, які визначили характер відносин між Україною і Москвою.
- 1656 р. — підписання московським урядом Віленського перемир'я з Польщею.
- 1656 р. — похід на Польщу експедиційного корпусу А. Ждановича разом із семиградськими і шведськими військами.
- 1657–1659 рр. — гетьманування І. Виговського.
- 1658 р. — підписання Гадяцького договору між Україною і Польщею.
- 1659 р. — розгром українсько-татарською армією московських військ під Конотопом.
- 1659–1662 рр. — гетьманування Юрія Хмельницького.
- 1663–1665 рр. — гетьманування на Правобережжі П. Тетері.
- 1663–1668 рр. — гетьманування на Лівобережжі І. Брюховецького.
- 1663 р. — розділ України на Лівобережну і Правобережну.
- 1667 р. — Андрусівське перемир'я між Москвою і Польщею.
- 1663–1687 рр. — Руїна.
- 1665–1676 рр. — гетьманування П. Дорошенка на Правобережній Україні.
- 1668–1672 рр. — гетьманування Д. Многогрішного на Лівобережній Україні.
- 1672–1687 рр. — гетьманування І. Самойловича на Лівобережній Україні.
- 1672 р. — Бучацький мирний договір між Туреччиною і Польщею, новий поділ Правобережної України.
- 1677–1681 рр. — нове гетьманування Ю. Хмельницького на Правобережній Україні.
- 1681 р. — Бахчисарайський мирний договір між Туреччиною і Москвою.
- 1686 р. — «вічний мир» між Москвою і Польщею.

- 1687–1709 рр. — гетьманування І. Мазепи.
- 1702–1704 рр. — визвольний рух на Правобережній Україні під керівництвом С. Палія.
- 1708 р. — перехід І. Мазепи на бік Швеції.
- 1709 р., 27 червня — перемога московських військ над шведськими під Полтавою.
- 1708–1722 рр. — гетьманування І. Скоропадського.
- 1710 р. — написання Конституції П. Орликом.
- 1722 р. — створення Малоросійської колегії.
- 1722–1724 рр. — правління наказного гетьмана П. Полуботка.
- 1727–1734 рр. — гетьманування Д. Апостола.
- 1734 р. — гайдамацьке повстання під проводом Верлана.
- 1730–1740 рр. — укладення кодексу «Права, за якими судиться малоросійський народ».
- 1738–1745 рр. — рух опришків під проводом О. Довбуша.
- 1750–1764 рр. — правління останнього гетьмана України К. Розумовського.
- 1764 р. — ліквідація гетьманства і утворення Другої Малоросійської колегії (до 1786 р.).
- 1768 р. — Коліївщина.
- 1772 р. — перший поділ Польщі. Приєднання Галичини до Австрії.
- 1775 р. — ліквідація Запорізької Січі.
- 1781 р. — ліквідація полкового адміністративного устрою на Лівобережній Україні і введення намісництва.
- 1783 р. — закріпачення селян на Лівобережній Україні.
- 1783 р. — входження Криму до складу Росії.
- 1785 р. — надання дворянських привілеїв українській старшині.
- 1791 р. — Ясський договір між Росією і Туреччиною. Входження Південної України до складу Росії.
- 1793 р. — другий поділ Польщі. Входження Правобережної України до складу Росії.
- 1795 р. — третій поділ Польщі. Входження Західної Волині до складу Росії.
- 1722–1794 рр. — життя і діяльність Г. С. Сковороди.
- 1805 р. — заснування Харківського університету.
- 1813–1835 рр. — антифеодальний рух на Поділлі під керівництвом І. Кармалюка.
- 1814–1861 рр. — життя і діяльність Т. Г. Шевченка.
- 1822 р. — створення Південного товариства декабристів.
- 1823 р. — створення «Товариства об'єднаних слов'ян».
- 1825, 29 грудня — 1826, 3 січня — повстання Чернігівського полку під керівництвом декабристів.
- 1833 р. — виникнення «Руської трійці».
- 1834 р. — заснування Київського університету.
- 1846–1847 рр. — діяльність Кирило-Мефодіївського товариства.
- 1848 р. — виникнення у Львові першої української політичної організації «Головна руська рада».
- 1848 р. — скасування кріпосного права в Східній Галичині.
- 1848 р., 1–2 листопада — збройне повстання у Львові.
- 1861 р., 19 лютого — скасування кріпосного права в Російській імперії.
- 1862 р. — поліцейська реформа в Російській імперії.
- 1864 р. — початок земської і судової реформ.
- 1870 р. — початок міської реформи.
- 1874 р. — початок військової реформи.
- 1900 р. — утворення в Харкові Револьюційної української партії.

- 1905–1907 рр. — буржуазно-демократична революція в Росії.
- 1905 р., січень, 9 — «Кривава неділя», початок першої російської революції.
- 1905 р., жовтень — загальноросійський політичний страйк.
- 1905 р., грудень — збройне повстання в Москві та інших містах.
- 1906–1911 рр. — столипінська аграрна реформа.
- 1907 р., червень, 3 — розгін II Державної думи. Третьочервневий державний переворот. Закінчення першої російської революції.
- 1908 р. — створення Товариства українських поступовців.
- 1917 р., 7 березня — утворення Центральної Ради.
- 1917 р., 10 червня — I універсал Центральної Ради.
- 1917 р., 3 липня — II універсал Центральної Ради.
- 1917 р., 7 листопада — III універсал Центральної Ради. Проголошення УНР.
- 1917 р., 11–12 грудня — I Всеукраїнський з'їзд Рад, проголошення України Радянською республікою.
- 1918 р., 9 січня — IV універсал Центральної Ради, проголошення України самостійною державою.
- 1918 р., 9 лютого — підписання Центральною Радою Брестського мирного договору з Четвертим союзом.
- 1918 р., 29 квітня — проголошення Української держави гетьмана Скоропадського.
- 1918 р., 13 листопада — проголошення ЗУНР.
- 1918 р., 14 листопада — створення Директорії.
- 1918 р., 14 грудня — втеча гетьмана Скоропадського, перехід влади до Директорії.
- 1919 р., 22 січня — проголошення Акта Злуки (соборності України) між УНР і ЗУНР.
- 1919 р., березень — прийняття першої Конституції Радянської України.
- 1919 р., травень-грудень — захоплення України Денікіним.
- 1920 р., квітень — підписання Петлюрою Варшавського пакту з Польщею.
- 1920 р., квітень-жовтень — радянсько-польська війна.
- 1920 р., 17 листопада — завершення розгрому білогвардійських військ Врангеля в Криму.
- 1921 р., березень — перехід до нової економічної політики.
- 1922 р., 30 грудня — проголошення утворення СРСР.
- 1923 р. — початок політики коренізації.
- 1929 р. — перехід до політики колективізації.
- 1932–1933 рр. — голодомор в Україні.
- 1937 р. — затвердження нової Конституції УРСР.
- 1939 р., 17 вересня — вступ Червоної Армії на територію Західної України та Західної Білорусії.
- 1939 р., 13–15 листопада — прийняття Верховною Радою УРСР Закону про входження Західної України до складу УРСР.
- 1940 р., червень — входження Буковини до складу УРСР.
- 1941 р., 22 червня — початок Великої Вітчизняної війни.
- 1942 р., 30 травня — утворення Українського штабу партизанського руху.
- 1943 р., липень, 5 — серпень, 23 — битва на Курській дузі.
- 1943 р., 23 серпня — звільнення Харкова від німецько-фашистських військ.
- 1943 р., 6 листопада — звільнення Києва.
- 1944 р., 28 жовтня — звільнення Закарпаття, завершення звільнення України.
- 1945 р., лютий, 4–12 — Кримська конференція глав урядів СРСР, США та Великої Британії.
- 1945 р., квітень, 16 — травень, 2 — Берлінська операція радянських військ.

- 1945 р., квітень-червень — утворення ООН. Україна — фундатор ООН.
- 1945 р., травень, 8 — підписання акта про беззастережну капітуляцію Німеччини.
- 1954 р., 19 лютого — Указ Президії Верховної Ради СРСР про передачу Кримської області у склад України.
- 1957 р., 4 жовтня — запуск першого штучного супутника Землі.
- 1965 р. — спроби реформ у промисловості і сільському господарстві.
- 1978 р., квітень — прийняття нової Конституції УРСР.
- 1985 р., квітень — проголошення політики «перебудови».
- 1986 р., 26 квітня — аварія на Чорнобильській АЕС.
- 1987 р. — спроби реформ в економіці. Поява «гласності».
- 1989 р. — створення Народного Руху України.
- 1989 р. — прийняття Закону «Про мови в Українській РСР».
- 1990 р., березень — перші порівняно вільні вибори до Верховної Ради України.
- 1990 р. — утворення нових політичних партій в Україні.
- 1990 р., 16 липня — прийняття Верховною Радою Декларації про державний суверенітет України.
- 1991 р., 19–21 серпня — спроба державного перевороту в СРСР.
- 1991 р., 24 серпня — прийняття Верховною Радою Акта про незалежність України.
- 1991 р., 1 грудня — проведення Всеукраїнського референдуму і виборів Президента України.
- 1991 р., 8 грудня — проголошення утворення Співдружності незалежних Держав (СНД).
- 1992 р., січень — введення в Україні тимчасової валюти — купоно-карбованців.
- 1992 р., 15 січня — Президія Верховної Ради України затверджує мелодію Державного гімну.
- 1992 р., 28 січня — Верховна Рада затвердила новий Державний прапор держави.
- 1992 р., 20 лютого — Президія Верховної Ради затвердила малий герб держави.
- 1994 р., березень-червень — вибори до Верховної Ради України (перші за часів незалежності).
- 1994 р., червень-липень — другі вибори Президента України.
- 1995 р., 8 червня — підписання Конституційної угоди між Президентом і Верховною Радою.
- 1995 р., 9 листопада — прийняття України до Ради Європи.
- 1996 р., 28 червня — прийняття Конституції України.
- 1997 р., травень — підписання договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Росією.
- 1998 р., 29 березня — вибори в Верховну Раду України та місцеві ради.
- 1999 р., 31 жовтня — 14 листопада — вибори Президента України. Переобрання Л. Кучми.
- 2002 р., березень 31 — вибори до Верховної Ради України.
- 2004 р., жовтень 31, листопад 21, грудень 26 — вибори Президента України. Обрання Президентом України Віктора Ющенка.
- 2005 р., січень 23 — інавгурація Президента України В. Ющенка.
- 2006 р., березень 26 — вибори до Верховної Ради України.
- 2007 р., вересень 30 — позачергові вибори до Верховної Ради України.
- 2010 р. — вибори Президента України. Обрання Президентом України Віктора Януковича.